

DE ORGANISATIE VAN GESPREKKEN

Een pragmatische studie van minimale interactieve taalvormen

J.B.M. Mönnink

DE ORGANISATIE VAN GESPREKKEN

Een pragmatische studie van minimale interactieve taalvormen

Mönnink, Johannes Bernardus Maria

De organisatie van gesprekken : een pragmatische studie van minimale interactieve taal-
vormen / Johannes Bernardus Maria Mönnink. - [S.l. : s.n.]

Proefschrift Nijmegen. - Met lit. opg. - Met samenvatting in het Engels.

ISBN 90-9002067-5

SISO 499.4 UDC 800.855(043.3)

Trefw.: conversatieanalyse / pragmalinguïstiek.

© 1988 J.B.M. Mönnink All rights reserved. No part of this book may be reproduced
without written permission from the author.

Zetwerk en layout: DESK TOP PUBLISHING AMSTERDAM
 Amsterdam

druk: Quick Service drukkerij Enschede

DE ORGANISATIE VAN GESPREKKEN

Een pragmatische studie van minimale interactieve taalvormen

Een wetenschappelijke proeve op het gebied van de letteren

Proefschrift

ter verkrijging van de graad van doctor
aan de Katholieke Universiteit te Nijmegen,
volgens besluit van het college van decanen in het openbaar te verdedigen op
donderdag 24 maart 1988
des namiddags te 1.30 uur precies

door

Johannes Bernardus Maria Mönnink
geboren op 20 december 1933
te Enschede

INHOUD

1	INLEIDING	1
1.1	Doel	1
1.2	Opzet	5
1.3	De transkriptie en de onderzoeksgegevens	7
1.3.1	De transkriptie	7
1.3.2	De onderzoeksgegevens	10
1.4	Temporele verschijnselen: onderbrekingen in de lineaire spraak	10
1.5	De organisatie van de spraak	14
1.6	De konversationele implicaturen van Grice	22
1.6.1	Intentionaliteit en de stelregel van de kwaliteit	28
1.6.2	Intentionaliteit en interactie	36
1.6.3	Intentionaliteit en relevantie	41
1.7	Samenvatting	45
2	DE FUNKTIE VAN ONGEVULDE EN ZOGENAAMDE GEVULDE PAUZES	47
2.1	Inleiding	47
2.2	Soorten pauzeringen	51
2.2.1	Ademhalingspauzeringen	51
2.2.2	Syntaktische pauzeringen	52
2.2.3	Artikulatorische pauzeringen; indicaties versus signalen	62
2.3	De zogenaamde lexikaal gevulde pauzes	66
2.4	De benoeming tussenwerpsel	79
2.5	Samenvatting	84
3	DE FUNDAMENTELE AARD VAN DE HOORDERSSIGNALEN	87
3.1	Hoorderschap als activiteit	87
3.1.1	Het dualisme van de illokutie	87
3.1.2	Hoorderschap moet bewezen worden	92
3.2	De hoorder op de achtergrond?	98
3.3	De diverse hoordersbeurten	104
3.4	De interpretatie van hoorderssignalen	106
3.4.1	De omgeving van hoorderssignalen; een conversatieanalytische interpretatie	108
3.4.2	De omgeving van hoorderssignalen; een discourse-analytische interpretatie	119
3.5	Samenvatting	122

4	DE BEÏNVLOEDING DOOR HARDOP LUISTEREN	125
4.1	Wijzen van beïnvloeding door hardop luisteren	125
4.2	De beïnvloeding van de syntaktische vorm	133
4.2.1	Een bijdrage aan de vorm van de afsluiting	135
4.2.2	Een bijdrage aan de vorm van de lopende en de nieuwe zin	141
4.3	Samenvatting	152
5	HET SPREKERSSIGNAAL EN DE STURING VAN DE HOORDER	153
5.1	Van luisteren naar spreken	153
5.2	De gedifferentieerde sturing door het sprekerssignaal	158
5.3	De onmisbaarheid van het korrelaat van een sprekerssignaal	167
5.4	Samenvatting	169
6	DE ZIN ALS BASISSEGMENT IN DE INTERAKTIE	171
6.1	De verhouding van de zin tot de uiting	171
6.2	De verhouding van de zin tot de handeling	174
6.3	De definitie van de zin	176
6.4	Grondregels voor zinnen in het gebruik	179
6.5	De regelmatige indicatoren van zinsbegrenzing	183
6.6	Samenvatting	188
7	SLOTOPMERKINGEN	191
	NOTEN	195
	BIBLIOGRAFIE	207
	SUMMARY	225

INLEIDING

1.1 DOEL

'En ik denk dat dāt - - het probleem is
- hè dus - eh de kommunikatie -'
(Interview 'Van hart tot hart': 32)

'Well, ...'
'What's the use of a well with no water
in it?'
(citaat uit Stubbs 1983: 67)

In de taalgebruikswetenschap, waarin konkrete taaluitingen voorwerp van onderzoek zijn (in tegenstelling tot abstrakte zinnen los van hun partikuliere konteksten) staat het *interaktieve* gebruik van de uitingen meer en meer centraal. Wanneer de taalgebruikswetenschap de sociale en psychologische dimensies, externe dimensies dus, van de spraak bestudeert, dan betekent dit, niet in de laatste plaats, aandacht voor de intenties van de spreker en de interpretaties van de hoorder (het domein van de pragmalinguïstiek). Als het gaat om de externe dimensies, dan kan dit echter ook betekenen: aandacht voor de sociale makrofaktoren van de spraak, dus voor de relatie tot bijvoorbeeld leeftijd, geslacht, sociaal-ekonomische klasse (het domein van de sociolinguïstiek). Alle hoofdstukken van deze studie zijn pragmalinguïstisch te noemen, omdat ze handelen over de interaktieve kenmerken van bepaalde taalverschijnselen.

In deze studie gaat het om een analyse van de *uiterst beknopte vormen*, verbale en paraverbale, zoals structurerende woordjes en pauzeringen, waarvan sprekers en hoorders gebruik maken om tot geslaagde talige interactie te komen. Van de ver-

bale middelen wordt hier geen lexikologische beschrijving met allerlei betekenisdistinkties gepresenteerd - indien dat al mogelijk zou zijn en meer dan ad-hoc-resultaten zou opleveren - , maar er worden enkele fundamentele principes aan de orde gesteld die de talige interactie beheersen, zoals die van de rationaliteit, de beleefdheid en de voortzettingpreferenties in de structurele organisatie. Onze bestudering van de, vooral interactieve, functies van partikels en vergelijkbare middelen houdt evenmin in dat de grammatikale bouw van woorden en zinnen beschouwd wordt, zoals in de morfologie en de syntaxis, noch de referenties van bepaalde woorden in verband met het waarheidsfunktionele gehalte van proposities. En waar deze beschrijving grammatisch wordt, is ze geen doel op zichzelf, maar in het licht geplaatst van kommunikatieve doeleinden van de taalgebruikers. Bovendien, waar het in deze studie gaat om de functionaliteit van bepaalde verbale en paraverbale signalen in het taalgebruik, zij hier al vermeld dat bij het begrip functie niet slechts gedacht dient te worden aan functioneren binnen een geïsoleerde taalhandeling. Wat de taalhandelingstheorie namelijk bijna steeds buiten beschouwing laat, is het dynamische proces van de interactie, een proces waarin de uitingen van de spreker op de luisteraar worden toegesneden en deze laatste meer is dan een passieve ontvanger; en dit betekent dan dat een ontvanger door middel van zijn interpreterende reacties bijdraagt aan de gezamenlijke betekenisstoekenning. Van dit proces van 'wederzijdse oriëntaties' (Sinclair en Coulthard 1975) willen we laten zien dat de minimale middelen, waarover de spraak beschikt, er een kardinale functie in vervullen. En juist het spontane taalgebruik, waaraan taalhandelings theoretici als Searle geen aandacht besteden, laat feitelijk zien dat het proces van de betekenisstoekenning gezamenlijk voltrokken wordt en dat de minimale middelen van de spraak hieraan wezenlijk bijdragen.

Het onderzoek van de signalen die in deze studie worden beschouwd, vindt in meerdere disciplines, meer of minder prominent, plaats. Ten eerste maken wij, voor een zeer belangrijke deel, gebruik van inzichten uit de linguïstiek. Dat ons perspectief primair linguïstisch is, houdt in dat het is gericht op beschrijving en verklaring van verbale en paraverbale vormen. Voor een gering deel is dit taalkundig perspectief strukturalistisch. Het strukturalisme heeft met het oog op de klassifikatie van de taalverschijnselen een inductief uitgangspunt. Dus taalmate-

riaal is, in beginsel tenminste, basis voor observatie, juist zoals in een aantal takken van de huidige taalgebruikswetenschap. Maar strukturalistische bijdragen aan de studie van tekststructuren, zoals bijvoorbeeld van Harris *Discourse analysis* (1963), beperkten zich, onder de dwang van het vigerende behaviouristische paradigma, tot segmenterende analyses van oppervlaktebouwsels, waarin dienovereenkomstig de aspecten van intentionaliteit en interactie buiten beschouwing bleven, die in ons onderzoek centraal zullen staan.

Onze benadering berust veel meer op de uitgangspunten van de funktionele taalkunde, die taal als een instrument beschouwt voor bepaalde doeleinden. We noemen hier slechts de namen Halliday (1973) en vooral Wunderlich (1976).

De Chomskyaanse taalkunde levert om principiële redenen geen analyse van het dagelijkse taalgebruik. Zo neemt ze slechts een indirect verband aan tussen grammatische regels enerzijds en de processen en gebruiksstrategieën van de spraakproductie en perceptie anderzijds. Bij de studie van de taalkompetentie van de geïdealiseerde taalgebruiker vallen zulke strategieën en processen buiten de orde en worden aan de bestudering door de psycholinguïsten overgelaten, terwijl de 'performance' in de sociale kontekst als het terrein van de sociolinguïsten wordt beschouwd. Aan de ene kant worden dus de performance-verschijnselen van psychologisch belang geacht (Chomsky onder meer 1968: 49), aan de andere kant worden valse starts, afbrekingen, die verschijnselen kortom die in ons onderzoek aan de orde komen, als de deficiënties van het aktuele taalgebruik aangewezen (Chomsky 1965: 4 en 58).

En wat de moderne tekstlinguïstiek betreft, deze behandelt teksten als abstracte theoretische konstrukties, waarop welgevormdheidsoordelen worden toegepast, en baseert zich niet of zelden op spontaan taalgebruik.

Nauwelijks te onderscheiden van de richting van de tekstlinguïstiek (waarin in wezen de structuur van de tekst als analoog aan die van de zin met zijn ondergeschikte bijzinnen wordt opgevat) is die van de 'discourse analysis'. Behalve dat zij het onderzoek van de 'discourse' zien als een onderzoek naar de sekwentieregels van zinnen (Katz en Fodor 1964), gaan de onderzoekers binnen dit kader uit van intuïties van wat welgevormde sekwenties en teksten zijn. Overigens liggen voor een aantal van hen de regels betreffende de structuur van de tekst niet op het linguïstische vlak van de zinnen, maar van de taalhandelingen en de interactieprocessen, die eraan ten grondslag liggen (zie vooral Labov en Fanshel 1977; maar ook met

name Sinclair en Coulthard 1975; Edmondson 1981; (en de meer eklektische) Stubbs 1983).

Behalve in de taalkunde vinden we, ten tweede, een zeer belangrijke basis voor ons onderzoek in de taalhandelingstheorie, ontwikkeld door Austin, Grice en Searle, en dan vooral in de recente ontwikkeling naar een theorie van interactie.

Ten derde wordt hier van een aantal inzichten en resultaten van de psycholinguïstiek gebruik gemaakt. Al enkele decennia zijn de minimale onderbrekingen in de spraak voorwerp van experimentele exploratie. Hier al zij erop gewezen dat een voor onze studie voornamelijk bevinding is dat van de meeste onderbrekingen, namelijk van de gevulde en ongevolle pauzeringen, de valse starts, de herhalingen, gebleken is dat ze op syntactisch voorspelbare plaatsen optreden, vooral aan het begin van uitingen, hetgeen verband houdt met een cognitieve functie. Dit wil zeggen dat de functie, die wordt toegekend aan deze verschijnselen, gewoonlijk met de verzamelnaam 'hesitations' aangeduid, die van weerspiegeling is van problemen met de inhoud en organisatie van de boodschap.

Ten vierde spelen in dit onderzoek, in belangrijker mate dan psycholinguïstische onderzoeken, bepaalde sociologische inzichten en bevindingen een rol, namelijk die van de etnomethodologen Sacks, Schegloff cum suis. Zij bestuderen gespreksvoeringen vanuit het gezichtspunt van de procesmatige totstandbrenging van de architectuur ervan, een voltrekking die ze als een samenwerking zien van de gespreksdeelnemers. Vanuit deze visie onderwerpen ze beurten aan een minitituëuze analyse, waarin de onderlinge relevantie ervan voor de samenhang van gespreksvoeringen hoofdzaak is. In de ontleding van deze organisatiestructuur zijn precies de reacties van de deelnemers zelf zeer substantiële aanwijzingen voor de interpreterende onderzoeker. Vandaar blijken in etnomethodologische onderzoeken met name de minimale reacties van de luisteraar van belang voor de bestudering van de interactieve organisatie (vgl. o.a. Schegloff 1982).

Al wordt in de volgende hoofdstukken vanuit meerdere gezichtshoeken naar de minime middelen van interactie gekeken, toch kan er helaas onmogelijk sprake van zijn dat in deze studie een geslaagde integratie bereikt en gepresenteerd wordt van de onderzoeksresultaten in de diverse disciplines; hooguit gedeeltelijk is dat op dit moment mogelijk. De formele benaderingswijze van de post-Chomskyaanse taalkunde, uitmondend in de bestudering van de geïdealiseerde competence, blijkt nu eenmaal voor een groot deel onverzoenlijk te zijn met de functionele wijze van

benadering van taal in gebruik of performance van de kant van de pragmalinguïstiek, de socio- en psycholinguïstiek en de etnomethodologie. En bovenal leven deze laatste disciplines te veel langs elkaar heen, ofschoon ze hun object van onderzoek delen. Onze doelstelling is een aantal fundamentele aspecten van enkele zeer markante kenmerken van taal in gebruik te belichten, in de verwachting dat deze inzichten bijdragen aan een verdere, vooral specifieke, analyse van de afzonderlijke verschijnselen die in het geding zijn. Konkreter gaat het erom de onderscheiden functies op te sporen van de diverse verschijnselen die we sprekerssignalen en hoorderssignalen noemen, en de onderlinge samenhang ervan te doen uitkomen. In het slothoofdstuk gaat het over de eenheid die deze wederzijdse signaleringen markeren; in zeer veel gevallen komt dat neer op de klassieke taalkundige notie de zin.

1.2 Opzet

In de vorm van artikelen hebben we van hoofdstuk 3, 4, 5 en 6 eerdere versies gepubliceerd; zie hiervoor de bibliografie. Deze versies worden deels aanmerkelijk aangevuld, deels bekort.

Hier volgt een summier overzicht van de verschijnselen die in deze studie onderzocht worden. Alvorens in te gaan op de beknopte vormen met behulp waarvan sprekers en hoorders de uitingen structureren en tegelijkertijd bijdragen aan de doelmatigheid van het gespreksverloop, en op de effecten ervan voor de verdere zinsbouw (de hoofdstukken 2 tot en met 5), en alvorens bovendien de basiseenheid te onderzoeken, die aldus gemarkeerd wordt (hoofdstuk 6), wordt een aantal theoretische uitgangspunten besproken in het eerste hoofdstuk.

De cruciale eenheid zin wordt pas in het laatste hoofdstuk uitgebreid besproken. Hoewel de kwestie van de centrale structurele eenheid bij herhaling in deze studie opduikt, is uitstel van een omvattender behandeling gewenst. Het verdient de voorkeur eerst een ruime kenschets van de minimale segmenterende tekens met

hun functies te geven. Op deze wijze is er een brede observationele basis gelegd voor de analyse van de rol van de zinseenheid in de interactie. Bovendien leidt deze aanpak er gereader toe theoretische vooringenomenheid te vermijden.

Hoofdstuk 1. Nadat het doel van deze studie is uiteengezet, de wijze van transkriberen en het onderzoeksmateriaal besproken is, gaat het ten eerste over de onderbrekingen in de lineariteit van de spraak, door middel waarvan sprekers en ook hoorders iets uitdrukken over wat ze bedoelen en interpreteren inzake de uitingen die ze produceren en ontvangen. Dus over wat men wel temporele verschijnselen noemt.

Ten tweede komt aan bod dat spraak georganiseerd móet worden, en er volgt een overzicht van de middelen ter structurering.

Ten derde wordt, in aansluiting op wat gezegd is over temporele verschijnselen, uitvoerig stil gestaan bij wat sprekers en hoorders doen ten dienste van de rationaliteit die geldt voor de overdracht en akseptatie van de intenties van de sprekers; hoe ze, specifiek, met behulp van signalen inspelen op rationele vooronderstellingen en verwachtingen (implikaturen) over en weer.

Hoofdstuk 2. Eerst wordt het meest voorkomende konversationele signaal besproken en afgebakend: de pauze. Van de hiermee verwante signalen (inklusief *eh*), de zogenaamde gevulde pauzes, komt voorts de semantische en pragmatische betekenis in bespreking. Daarna wordt getracht de woordklasse vast te stellen van deze vaak als vullingen afgedane items.

Hoofdstuk 3. Tegenover de signalerende spreker staat de eveneens signalerende hoorder. Zowel de onmisbaarheid als de onbepaaldheid van het luistersignaal zijn punten van bespreking. De inbreng van de hoorder wordt als een beurt (hoordersbeurt versus sprekersbeurt) gekwalificeerd. Hierna volgt een klassifikatie. Tenslotte wordt de hoordersbeurt gewogen in de omgeving waarin ze optreedt.

Hoofdstuk 4. Regelmatig is het hoorderssignaal een 'continuer' genoemd. Nagegaan wordt wat precies de konsekwenties ervan zijn voor de structuur van wat volgt. Het gaat om de syntaktische vormen van de afrondingen van sprekersbijdragen waarop de hoorder invloed heeft uitgeoefend. En het gaat om het syntaktisch verloop van de uitingen, nadat stagnaties in de uitingen door de spreker zijn gesignaleerd en door de ontvanger zijn geattendeerd.

Hoofdstuk 5. Hier wordt het sprekerssignaal onderzocht als middel van sturing.

Eerst gaat het om de vraag in hoever de spreker die zijn beurt aankondigt met een partikel zoals *ja*, nog een ontvanger is. Ten tweede wordt aan de hand van het criterium van de sterkte van de sturing een aantal klassen onderscheiden. En ten derde komt de korrelatie aan de orde met de aansluitende responderende signaleringen van de luisteraar.

Hoofdstuk 6. De vraag die gesteld wordt, luidt: is het zinvol in een interactieve benadering de zin, een grammatikale notie, als basiseenheid op te vatten. De relatie van deze grootheid met andere, namelijk de uiting en de handeling, wordt bepaald. Dan volgt een pragmatische definitie van de zin. De pragmatische factoren die bepaalde zinsvormen (sommige bijzinnen, afgebroken zinnen, ellipsen) bepalen, worden opgespoord. Tot slot komt in bespreking hoe de taalgebruiker zelf met behulp van korte signaleringen de zin blijkt te begrenzen, herkenbaar te maken en te herkennen.

1.3 De transkriptie en de onderzoeksgegevens

1.3.1 De transkriptie

De verschijnselen die in deze studie behandeld worden, zijn zo nauwkeurig mogelijk getranskribieerd. Zich verlaten op de voorstellingen, die men zich erover maakt, zou beslist onbetrouwbaar zijn. Ook de intuïties van grammatici en gespreksdeskundigen schieten te kort. Hoewel het bezwaarlijke van transkripties is dat ze altijd benaderend zijn en gedeeltelijk bepaald door selectie en interpretatie, is een gedetailleerde verschriftelijking voor de analyse nodig. Haast alleen langs deze weg kan men trachten inzicht te verkrijgen in de systematiek van wat op het eerste gezicht onsystematisch is: op de ogenschijnlijke hinderlijke 'ruis' van onderbrekingen, stiltes, herhalingen van sprekers- en hoorderszijde en overlappingen. Wie deze systematiek tracht te ontdekken, kan er niet aan ontkomen de specifieke details van gespreksvoeringen, die voor de deelnemers betekenis dragen, te exploreren en de idealisering van het onderzoeksmateriaal te vermijden. Van idealisering is het gevaar levensgroot dat vele details in konversaties, mits die al überhaupt in

het vizier zouden komen, als onsystematisch en bijkomstig worden afgedaan. Het zoeken naar de regelmatigheden van ogenschijnlijke onregelmatigheden blijkt in de wetenschap een van de meest fundamentele principes te zijn. Het is, aldus Sacks (geciteerd door Jefferson 1984) een vruchtbare hypothese een 'order at all points' aan te nemen, tenzij het tegendeel blijkt. Deze werkhypothese vooronderstelt een betrouwbare materiaalweergave.

Omdat elke transkriptie slechts benaderend is, is het onontkoombaar voor de beschrijving terug te grijpen, naast de transkripties, op de oorspronkelijke opnames van het materiaal. Bepaalde kenmerken van de konversationele organisatie vragen erom gehoord en opnieuw gehoord te worden. Een fonetische notatie zou aan deze eis onvoldoende tegemoetkomen. Een eenvoudig, maar wel gedetailleerd notatiesysteem dat van de standaardspelling gebruik maakt, is te verkiezen: het kan de aktuele klanken goed benaderen, het maakt het materiaal voor meer lezers toegankelijk, en het is voldoende geschikt de sekventiële kenmerken van gesprekken adequaat weer te geven. Daarbij is dan de genoemde voorwaarde dat de opnames beluisterd moeten worden, gewoonlijk een *conditio sine qua non*. Een niet-fonetische notatiewijze geniet in de gespreksanalyse de algemene voorkeur. Evenals andere systemen steunt het meest gevolgde systeem, dat van Jefferson (bijvoorbeeld uiteengezet in Atkinson en Heritage 1984), op de uitgangspunten van leesbaarheid en leerbaarheid, kortom van eenvoud. Een notatie als van Labov en Fanshel (1977) met spectrogrammen voor het intonatieverloop is voor ons onderzoek niet nodig gebleken.

De transkripties in ons onderzoek zijn alle uitgevoerd volgens een enigszins gewijzigde versie van het systeem van de hand van Ehlich en Rehbein (1976), dat voor het Nederlands sterk bepleit is door Baeyens (1980 b). Ons inziens geeft deze transkriptiewijze, de *partituur*-beschrijving, waarin elke spreker een eigen lijn krijgt toegewezen, het overzichtelijkst de beurtlengte weer, de sprekerswisselingen en de overlappingen. Dit systeem noemen de ontwerpers 'half-interpretatief', omdat het, met zoveel mogelijk beperkingen, uitgaat van de alledaagse taalkennis van de transkribent inzake herkenning van woorden, van geleding, tussenklanken, pauzelengte, en inzake marginale commentaren.

De kenmerken van dit, wat gewijzigde, transkriptiesysteem zijn, behalve de zeer typerende partituurbeschrijving, de volgende:

1. De standaardkonventies van de spelling worden gevolgd, maar opvallende

afwijkingen van de standaarduitspraak worden eveneens genoteerd, zoals *offf-ie*.

2. Het gebruikelijke interpunctiesysteem wordt aangewend, bijvoorbeeld het vraagteken en uitroepteken. Maar komma's worden niet gebruikt. Het vraagteken wijst niet op een vraagbetekenis, maar op een vraagintonatie.
3. Korte pauzes worden genoteerd met één streepje, langere met meer. Lange pauzes worden in sekonden (en eventueel tienden van sekonden) weergegeven, bijvoorbeeld: (3.5).
4. Afbrekingen worden genoteerd met een schuine streep, bijvoorbeeld *gilgiseren*.
5. Nadruk wordt met aksenttekens weergegeven, bijvoorbeeld *ópen*. En rekking door verdubbeling, zoals in *off* en *loopen*.
6. Onverstaanbare delen worden met ronde haken aangeduid. Voor de invulling van konjekturen worden dezelfde haakjes gebruikt.
7. Niet-fonologische akoestische gegevens, zoals lachen, kuchen, applaudiseren, worden tussen dubbele haken geplaatst: (()). Hetzelfde geldt voor andere geluiden, zoals telefoongerinkel, geritsel van papieren, een dichtslaande deur.
8. Met superscript-cijfers in de tekst wordt naar interpretatieve commentaren (zoals zacht, opgewonden of ironisch) in de marge verwezen.

Voor een zeer eenvoudige notatie van de modulatie verwijzen we naar Ehlich en Rehbein (1976). Afgezien van aksenten, zien we van aanduidingen van de intonatie af, om de weergave zo eenvoudig mogelijk te houden. Waar intonatie een onontkoombaar gegeven is voor de beschouwer, bespreken we die.

We merken nog op dat de weergaven van de tekstfragmenten zo kort mogelijk zijn gehouden. De reden hiervoor is dat dit voor een mikroanalyse volstaat. Het gaat ons niet om een uitgebreide interpretatie van teksten.

1.3.2 De onderzoeksgegevens

Het getranskribeerde materiaal bestaat uit een kleine veertig gesprekjes en gespreksfragmenten. De totale duur ervan is circa drie uur. Alle transkripties zijn volgens de juist besproken methode vervaardigd in door ons geleide werkgroepen moderne taalkunde bij de vakgroep Nederlands van de Rijksuniversiteit te Leiden. De transkripties zijn gecontroleerd door een tweede student en door onszelf. Niet in alle gevallen zijn de opnames gemaakt van spontane alledaagse gesprekken. Het materiaal bevat ook enkele radiodiskussies en een zestiental huisartskonsulten.¹

Al zijn deze laatste typen gesprekken niet geheel alledaags te noemen, omdat de settings van studio en spreekkamer enigszins formeel zijn en de beurtwisseling niet geheel vrij is, lijkt de spontaneïteit van de gespreksdeelnemers niet of nauwelijks beïnvloed. Het is echter niet uitgesloten dat aarzelingsverschijnselen en minimale responsies in deze gesprekstypen wat frekwenter zijn, gezien met name de behoefte aan een iets formelere beleefdheid en wellicht aan meer overeenstemming. Waar de interview-stijl (die overigens de familiale stijl niet uitsluit) gebruikt wordt, is die als afstandelijker en emotielozer te kwalificeren (Labov en Fanshel 1977).

Bij uitzondering wordt van niet al geprotocolleerd materiaal gebruik gemaakt, maar van in eigen omgeving genoteerde observaties.

1.4 Temporele verschijnselen: onderbrekingen in de lineaire spraak

In de uitvoerige psycholinguïstische studie van Goldman-Eisler over de functie van pauzerings in spontane spraak worden de zogeheten temporele verschijnselen geplaatst tegen de filosofische achtergrond van het probleem tijd, tijd als suksessie en tijd als duur (1968: 1-5). Al dadelijk moet echter opgemerkt worden dat deze onderzoeker, zoals te doen gebruikelijk in de psycholinguïstiek van die jaren, naar de uitingen van de kognitieve activiteiten van alleen maar de spreker kijkt. Maar veel van wat deze auteur zegt, is toch ook zonder meer toepasbaar op de substantiële activiteiten van de hoorder. Haar probleemstelling nu snijdt Goldman-Eisler

als volgt aan. Konversatie speelt zich af in de tijd, en tijd is een kwantiteit die verdeeld moet worden tussen de partners. Hoe spontaner de gespreksvoering, des te opener is de manier waarop deze verdeling plaatsvindt. Ook de tijd van elke spreker afzonderlijk moet weer georganiseerd worden met het oog op de verschillende systemen (conceptueel, linguïstisch, artikulatorisch), die de spraakproductie sturen. Deze tijd wordt verdeeld in periodes van activiteit (spraak) en niet-activiteit (stilte), en Goldman-Eisler richtte haar onderzoek op het fenomeen van de stiltes die de onderbrekingen vormen in het verloop van de spraak. De snelheid van ieders spreken, aldus een van de uitkomsten, wordt voor het grootste deel bepaald door aantal en lengte van de pauzeringen. Volgens haar berekeningen besloegen de pauzeringen 3 tot 67 procent van de totale spreektijd, die door haar onderzocht werd in een korpus van interviews, discussies en beschrijvingen van afbeeldingen; en de meeste sprekers namen zelfs stiltes in acht die 40 tot 50 procent van de totale spreektijd bedroegen. Zo rees de vraag: indien artikuleren een perifere activiteit is, zou dan niet-activiteit (stilte) op de aanwezigheid van een centrale activiteit duiden? Aangenomen dat tijd niet als leeg, als zonder inhoud, opgevat moet worden, dan is met de onderzoeking van de niet-activiteit een weg gevonden voor de bestudering van de relatie tussen taal en denken. Tot zover Goldman-Eisler.

Wat voor pauzeringen geldt, gaat eveneens op voor andere temporele verschijnselen in het taalgebruik, zoals voor valse starts, gevocaliseerde pauzeringen of betekenisarme onderbrekingen. Al deze verschijnselen maken duidelijk dat de totale taalproductie, spraak en niet-spraak, onder druk van de tijd staat: zoals de verbalisering tijd vergt, zo neemt ook pauzering tijd in beslag. De 'tweede soort van tijd' (Goldman-Eisler 1968: 11), dus de duur van de stilte alsook van de opgevulde stilte, wordt algemeen beschouwd, zoals al opgemerkt, als aanwijzing van een kodeerproces, van planning. *Planning* omschrijven we dan als een communicatieve inhoud bedenken, intenties die hierop betrekking hebben, ontwikkelen, en de vereiste linguïstische vormen kiezen op het vlak van de konstituent, de zin en de hogere eenheden van de tekst. Stiltes en verwante verschijnselen blijken een 'tempus utile' te vormen. Maar de utiliteit vindt haar begrenzing in de schaarste van de tijd; zoals de tijd van spreken lijdt ook de tijd van functioneel zwijgen aan krapte. Zouden stiltes en aarzelingen te lang duren, dan is beurtverlies een mogelijk sanktie. Deze dreiging is zo reëel, dat stiltes, vooral op mogelijke beurtgrenzen (eindpunten van zinnen en zinsdelen), bij voorkeur opgevuld worden (zie

Maclay en Osgood 1959).

Doordat planning te veel tijd in beslag kan nemen, zodat de vloeiendheid van de spraak bedreigd wordt, kan het centrale proces van de planning uitlopen in een ander proces dat zich hier klaarblijkelijk voor leent, dat van de artikulatie; wanneer dus ook artikulatietijd aan planning wordt besteed, betekent dit dat beide processen voor een deel parallel verlopen. Planning speelt zich dus onhoorbaar af tijdens de verklanking, en hoorbaar vóór en tijdens de verklanking van de boodschap. Indien ze hoorbaar is, dan zijn de pauzeringen enzovoort de waarneembare aanwijzingen van processen die dieper liggen, namelijk de denkprocessen.²

Vervolgens is, psychologisch gezien, een van de grootste problemen de definiëring van de *eenheden* in de taalproductie en taalperceptie, en speciaal problematisch is de hiermee verbonden vraag welke de centrale eenheid is. Het in tijd suksessieve verloop van de spraak moet klaarblijkelijk op een herkenbare manier gesegmenteerd zijn. Een spreker kan immers al zijn gedachten en intenties niet in één keer tegelijk tot uitdrukking brengen, maar is onderworpen aan de diskursiviteit van zijn gedachtenvorming en zijn spreken. Ook zijn, zoals ieder uit ervaring weet, op het moment van het spreken mentale processen lang niet altijd voltooid, maar vinden nog steeds plaats, hetgeen een sterk beroep doet op het organisatievermogen. Bovendien dienen de onderbrekingen ter organisatie niet slechts de spreker, maar ook de hoorder. Daarom moeten ze wat functie, vorm en plaatsing betreft herkenbaar zijn en dus een intersubjektieve geldigheid hebben. Men kan vaststellen dat deze konventionele organisatie zeer frekwent met behulp van minimale middelen, zoals een enkel weinigzeggend woord of een pauzering, tot stand gebracht wordt, maar ook met behulp van omvangrijker middelen, zoals commentaren, parafrasen en samenvattingen.

De conceptuele eenheden van de spraak zijn niet a priori grammatikaal, al zijn het kommunikatieve eenheden; en een belangrijke vraag zal dan zijn hoe linguïstische eenheden zoals zinnen hiermee korresponderen (zie voor deze probleemstelling o.a. Chafe 1979 en Rath 1979). De kommunikatieve eenheden worden bepaald door procesfactoren, die bijvoorbeeld, naast afgeronde uitingen, fragmentarische uitingen opleveren; vervolgens door kontekstfactoren, zoals de invloed van en de invloed op de partner, die onder meer blijkt uit herhalingen en toevoegingen

ten behoefte van beurtbehoud of beurtspraak. Over de begrenzing van de communicatieve eenheid en vooral over de relatie met de grammatikale eenheid bestaat in de analyse en in de theorievorming geen overeenstemming. Intuïtief echter is de zin voor velen een weinig controversiële eenheid (vgl. o.a. Baars 1980: 325-340). Hierover nader in hoofdstuk 6.

Men kan naar gesproken teksten kijken als activiteiten van een spreker, wat Goldman-Eisler doet, maar een groot aantal van deze activiteiten kunnen slechts op hun juiste waarde geschat worden wanneer men er zich rekenschap van geeft dat gesprekken een systeem van uitwisseling vormen, waarin dus een hoorder aanwezig is en een relevante rol speelt. Ook *minimale responsies* (*Ja*; *Hm* en dergelijke) zijn maar al te vaak, zegt Schegloff (1982: 74), ten onrechte als konversationeel 'puin' aangeduid, vanwege het schijnbare gemis aan semantische inhoud en het schijnbare gebrek aan functie in de gespreksvoering. De importantie van deze temporele verschijnselen is pas volledig te doorzien, zodra ze niet als solistische acties worden geïnterpreteerd, maar mede als reacties. Ook reacties ('vullingen' als *Hm* en *Ja*, maar tevens bepaalde pauzes en dergelijke) moeten precies als antwoorden of significant ontbrekende antwoorden beschreven worden, die consequenties voor de onmiddellijk aansluitende taalhandelingen van spreker en hoorder kunnen hebben. Men hoeft maar eenvoudig te denken aan de betekenisvolheid van een reagerend gelach, een reagerend aarzelend *Nou*, een fronsen van de wenkbrauwen of een pijnlijke of onzeker makende stilte.

Wanneer we in ons onderzoek de betekenis van de sprekers- en hoorderssignalen willen analyseren, wanneer we er voortdurend op de begrenzing van de communicatieve eenheden stoten en ook wanneer in verband hiermee de relatie tot de grammatische eenheden aan de orde komt (in hoofdstuk 6), dan wordt er gekozen voor een *empirische* benadering, voor observatie van wat taalgebruikers de facto in hun gespreksvoeringen doen. Deze weg wordt ook zo veel mogelijk gekozen bij de meer theoretische problemen, waar we op stoten, als we met name te rade gaan bij de taalbehandelingstheoretici. Zo wordt vollediger recht gedaan aan de subtiële realiteit van het gesprek als uitwisselingssysteem. Deze benadering blijft niet staan bij bedachte noch bij geïsoleerde taalhandelingen, ze is meer dan een theoretische analyse, juist door observatie van de feitelijke sekventiële kontekst. Het is een

aanpak die in de filosofisch georiënteerde taalhandelingsstudies bij hoge uitzondering wordt aangetroffen. Toch, toen Firth (1957: 32) in 1935 stelde dat juist de bestudering van de konversatie de sleutel kan leveren voor een goed begrip van wat taal echt is en hoe taal werkt, duidde hij al op dezelfde onderstelling als die van de etnomethodologen nu, namelijk dat de meer abstracte en introspektieve benaderingen moeten wijken voor onderzoeken naar de specifieke details van het empirische materiaal (zie ook Levinson 1983: hoofdstuk 6). In een in deze zin empirische aanpak, gericht op de bijzonderheden van uitwisselingen, verdienen de veelvuldig optredende uiterst bondige middelen van de interactie alle aandacht.

Een van de opvallendste verschijnselen die een beschouwer vanuit een fijnkorrelig onderzoek van gegevens kan vaststellen, is dat taalgebruikers op een herkenbare manier cesuren in hun spraak aanbrengen, die bovendien de organisatie van de spraak markeren, dat ze tevens met dezelfde middelen hun keuzes en beslissingen onderstrepen en, hoe impliciet ook, bekomentariëren. De beschouwer die natuurlijke gespreksvoeringen onderzoekt, krijgt, behalve op de organisatie, meer zicht op de impliciet gekodeerde intenties, gericht op het bereiken en beïnvloeden van de gespreksgenoten over en weer.

1.5 De organisatie van de spraak

Dat de taalstroom niet continu is, maar door cesuren wordt onderbroken heeft zijn fysiologische grond in het proces van in- en uitademen. Ook noemden we al enige psychologische gronden.

Ten eerste is er het feit dat sprekers niet alles in eens kunnen plannen en nog minder alles in één keer kunnen uiten; wat ertoe leidt dat het spreken een *gefaseerd* verloop heeft. We zeggen dus dat de boodschap stapsgewijs georganiseerd wordt, waarbij wel in het oog gehouden moet worden dat ook simultane organisatie een rol van belang speelt. Dit laatste betekent dat sprekers niet alles vooraf volledig gepland hebben, maar dat ze regelmatig op hun stappen terugkeren of nog delen van hun plannen moeten invullen.

Sommige filosofen verdedigen de opvatting, die allerminst onomstreden is, dat de organisatie van de spontane spraak in diskrete eenheden rechtstreeks het diskur-

sieve verloop van het denken weerspiegelt (met name Merleau-Ponty 1962). Het is aannemelijk, wat het probleem van de verhouding tussen taal en denken betreft, dat althans op het vlak van de organisatie er een grote overeenkomst tussen beide activiteiten is en dat ze zelfs gelijk te stellen zijn. Het klassieke probleem is aldus anders aan de orde gesteld, door de beperking tot één wezenlijk facet: niet dat van de boodschap, maar van de segmentering. Het is niet onze pretentie te beweren - ofschoon we dit niet onwaarschijnlijk achten - dat er een identiteit is tussen taal-inhouden en denkinhouden (de opvatting van onder anderen W. von Humboldt en in onze eeuw van Sapir en Whorf, Merleau-Ponty en enige andere filosofen - zie ook Nuchelmans 1978; Wierzbicka 1980). Maar we achten het een sterke hypothese dat de taaleenheden, tenminste qua segmentering beschouwd, de conceptuele eenheden zijn. Vanzelfsprekend signaleren de uiterlijke verschijnselen van planning en bewaking de denkprocessen, waarvan ze de resultaten zijn; maar ook niet meer dan dat: ze duiden slechts aan en zijn als zodanig bedekt (zie Nuyts 1986). Hoewel de signalen de denkprocessen of de planning niet rechtstreeks zintuiglijk toegankelijk maken, markeren ze wel de plaats en de duur ervan binnen de spontane taalstroom. En het moet dientengevolge hoogst onwaarschijnlijk genoemd worden dat de cesuren in deze stroom niet analoog zouden zijn aan die van de stroom van de denkstructuren.

Ten tweede, er is het gegeven, dat, omdat de spreektijd door de partners verdeeld moet worden, de tijd ook herkenbaar begrensd wordt. Zoals de spreker is ook de ontvanger met herkenbare begrenzing gediend. En de hoorder kan in de herkenning van de begrenzing slagen - die potentieel de zijne is, als hijzelf aan het woord is - bij de gratie van zijn taalkompetentie. Hij kan de inhoudelijke geleiding zelfs niet ontberen en vele van de signalen al evenmin, en wel doordat hij de boodschap slechts suksessievelijk kan verwerken. Zijn aandacht is daarenboven niet ongedeeld, want behalve dat hij dient te verwerken, dient hij adequaat te reageren en dus tevens produktief te zijn. Daarbij komt nog dat de aandacht van de ontvanger beïnvloed wordt door receptiebeperkingen evenals in voorkomende gevallen door optredende ruis van buiten. Inwendig kunnen zich belemmerende disposities voordoen, zoals concentratieschommelingen en geheugenstoornissen, en uitwendig kunnen storingsbronnen belemmerend werken. Kortom, zonder segmentering zou de luisteraar, evenals de spreker, ontsproten. De geleiding van de taalstroom heeft dus belangrijke kommunikatieve gronden, naast de fysio- en psychologische.

Het kommunikatieve aspekt van de geleding omvat echter meer. Geleding blijkt tevens aangewend te worden om de hoorder te sturen, te beïnvloeden. Informerende taalhandelingen en taalhandelingen in het algemeen worden door vaak zeer beknopte subhandelingen onderbroken om overeenstemming tot stand te brengen, hetgeen voortdurend plaatsgrijpt en kennelijk plaats moet grijpen. Taalhandelings theoretisch uitgedrukt: sprekers streven ernaar dat de strekkingen van hun handelingen begrepen worden (illokutief effect), maar willen bovendien dat dit begrijpen wordt omgezet in een akseptatie en een hierop steunende overtuiging of nastreving van de beoogde handelingen van de kant van de hoorder (perlokutief effect). Telkens zien we hierbij dat, waar de spreker de vloeiende spraak onderbreekt, waar hij, terwijl hij zijn intenties ontwikkelt, enig kommentaar levert, hoe gekomprimeerd ook, waar hij met andere woorden metakommunikatief iets aan de uiting toevoegt teneinde stagnatie in de kommunikatie te voorkomen, er uitwisselingsstructuren tot stand komen. Deze *interaktieve procedures* wijzen er daarenboven op dat bij hoorders eveneens een behoefte leeft, namelijk te tonen dat er een bepaalde mate van overeenstemming bereikt is over de intenties tot zover uitgedrukt. Deze metakommunikatieve onderbrekingen van spreker en hoorder, die dus betrekking hebben op de kommunikatie zelf en deze versoepelen door de werkstelling van een praktische consensus, hebben maar een beperkte semantische waarde.

Er kunnen, zoals men weet, ten dienste van de structurering en de consensus, naast de uiterst beknopte vormen, zoals een vragend *hé?* en het antwoordende *Ja*, die worden toegevoegd aan de uitingen of zelfstandig voorkomen, ook aparte uitgebreide uitingen gebruikt worden; en die kunnen dan vervolgens alle deel uitmaken van een interaktieve procedure. Zulke uitingen lijken in hun explicietheid op performatieve uitingen, die expressis verbis de bedoelingen van taalgebruikers tot uitdrukking brengen.

De voorbeelden die nu volgen, laten zien dat reacties binnen interaktieve procedures kunnen bestaan uit bevestigingen en herbevestigingen van wat gezegd en gedaan is:

(1)

A: Het is tien uur.

Ja

B: Ja, tien uur. Ja ja, dan moeten we opschieten.

(2)

A: Je hebt wel zin om morgen mee te gaan, hè?

Ja

B: Morgen? Ja graag.

(3)

A: Gisteren zag ik hem.

Ja, jij ook?

B: In de stad.

In de eerste twee fragmenten worden inserties, inbeddingen of 'zijdelingse sekwenties' (Jefferson 1972) gevormd, door B en A te zamen. De gewenste reacties worden opgeschort en in de plaats ervan komt een herhaling of een vraag om toelichting, gevolgd door een bevestiging of herbevestiging met behulp van een minimale responsie. Deze sekwenties zijn subsekwenties die een belangrijk aspect van de interactie behandelen, namelijk de begrijpelijkheid of verstaanbaarheid. Ze zijn 'procedureel' (Woll 1978) en gericht op de zuivering van het kanaal (Ferrara 1980), maar bijkomend kunnen ze ook wel informatie bevatten, bijvoorbeeld over de attitudes van de deelnemers; zo kan door *Ja, tien uur* in (1) en door *Morgen?* in (2) verbazing uitgedrukt worden. Maar primair beogen deze specifieke subsekwenties overeenstemming over de bedoelingen te bereiken. Dit is de meest elementaire functie van subsekwenties, want wat sprekers in de eerste plaats willen weten is, of de boodschap overgekomen is, en dat is ook wat hoorders in de eerste plaats kenbaar willen maken. Deze hulphandelingen vormen dus onder de subsekwenties, die, in het algemeen nu gesproken, door sprekers en hoorders gestart worden om allerlei kondities voor het bereiken van het gespreksdoel te bewaken, een zeer belangrijke groep. En ook wanneer de behandeling van andere kondities vooropstaat, kondities die betrekking hebben op de inhoud van de illokutie, zoals *Welke schroef bedoel je?* en *Is dat serieus of flauwekul?*, of die betrekking hebben op de

beurtverdeling, zoals *Stil eens even!*, dan gaat het altijd mede om begrijpelijkheid of verstaanbaarheid.

In geval (3) brengt de luisteraar de overeenstemming op een wat bijzondere manier tot stand, namelijk door een komplementering van wat de ander zei. Ook hier is de functie van informatieverstrekking slechts van ondergeschikt belang. Aandacht en begrip staan centraal, het geven van informatie is bijkomend. Deze aanvulling, komend van de luisteraar, anticiperend op informatie die van de spreker had kunnen komen, maar die krachtens gedeelde kennis door de luisteraar wordt geëxpliciteerd, is hoofdzakelijk een uiting van herkenning. Hierna volgt nog een herbevestiging met *Ja*.

Is er in dit voorbeeld sprake van een drieslag, de vorige twee laten zelfs vier-slagen zien, hetgeen niet al te uitzonderlijk is. Met andere woorden, de procedure van overeenstemming bestaat hier uit drie, respectievelijk vier stappen (zie Weijdemā e.a 1982 voor het begrip drieslag en voor subsekwenties in het algemeen).

Deze interactieve bewaking van de begrijpelijkheid en de aanvaardbaarheid heeft, organisatorisch gezien, een opmerkelijke invloed op wat volgt, met welke middelen, beperkte of uitgebreide, ze ook wordt gerealiseerd. Het typische is dat een ontvanger met de specifieke reactie van begrip kenbaar maakt dat hij ontvanger wenst te blijven en niet van rol te verwisselen. Er is wel, hoe kortstondig ook, een wisseling van sprekers, maar de reagerende spreker geeft te kennen, zolang zijn begripen in het geding is, dat hij zijn status of positie van ontvanger getrouw blijft. Toch is het meer dan een formele benadering ook de zo frekwente gevallen van minimale responsies als beurtwisselingen op te vatten (met Wunderlich 1976: 333, 352, en in afwijking van onder anderen Duncan en Fiske 1977: 203; Henne en Rehbock 1982: 179; Schank en Schoenthal 1976: 92). Aldus doet men het zuiverst de zo belangrijke beïnvloeding tot haar recht komen, die deze minimale uitingen van 'Verständnissicherung' (Wunderlich 1976) uitoefenen (meer hierover in 3.2).

Wunderlich (1976) plaatst het proces van bewaking van het verstaan en begripen in het brede kader van die taalhandelingen die de spraak organiseren. In hoofdstuk 7 over de discourse-analyse onderscheidt hij vier aspecten in dit organi-

serend handelen.

De eerste vorm van organisatie is gelegen in het mechanisme van de gekoördineerd verlopende sprekerswisseling. Wunderlich legt de nadruk op het *lokale* karakter van het beurtsysteem in navolging van Sacks, Schegloff, Jefferson 1978 [1974]. Dit betekent, volgens deze laatsten, dat in spontane konversaties de beurttoewijzing, de beurtvolgorde en -omvang niet vooraf geregeld zijn, maar onderworpen aan het *hic et nunc* van de bereikte situatie hun beslag krijgen. We weten dat het systeem van verbeurting in spontane gesprekken niet door de toevallige spreker beheerst wordt, maar door de deelnemende partijen.

Ten behoeve van de organisatie noemt Wunderlich een aantal strategieën op, waar de deelnemers over kunnen beschikken (vgl. Sacks e.a. 1978). Hiertoe behoren expliciete vormen van aanspreking, het noemen dus van de naam van de geadresseerde. Vervolgens handelingen die een sekwentie openen, zoals het stellen van een vraag, het doen van een voorstel. Al zulke openers verplichten tot een reaktie. Als een variant van de vraag wordt de 'tag question' genoemd. Tag questions, die we hier *sprekerssignalen* noemen, zijn afsluitende zinswendingen, zoals *weet je? ja? niet?*, die eveneens reacties uitlokken. Ook zijn in dit verband de afsluitende pauzeringen belangrijk, die eveneens bij de initiatieven tot beurtwisseling ondergebracht worden, en die in één adem met andere afsluitende signaleringen genoemd worden, waarbij kennelijk op intonatiepatronen gedoeld wordt.

De tweede groep van de door de auteur genoemde organisatiemiddelen lijkt op de sprekerssignalen, voor zover ze eveneens wordt ingezet voor segmentering en sturing. Ze valt buiten ons onderzoek. Het gaat namelijk om uitgebreide kaderelementen, met behulp waarvan sprekers de relevantie van hun beurten aangeven, zoals rechtvaardigingen van een beurtoverneming, commentaren op de functie of bedoeling van een beurt.³

Een derde categorie organisatiemiddelen vormt voor ons onderzoek een belangrijke categorie. Tijdens een beurt interrumpeert een spreker zichzelf herhaaldelijk voor *planning*, zowel om de bedoelde bijdrage zo duidelijk mogelijk uit te werken, als om begrip bij de geadresseerde te realiseren of te verbeteren. Tevens verschaft hij zich de gelegenheid minimale reacties van de ander, die opmerkzaamheid of al begrip uitdrukken, te verwerken. Met inlassingen als *eh* of gedeeltelijke herhalingen geeft een spreker aan dat hij zijn beurt nog niet beëindigd heeft, maar dat hij geen stilte wil laten ontstaan. Naast de planningsverschijnselen

vermeldt Wunderlich de *korrekties*. Terecht wijst hij erop dat de zich verbeterende spreker niet slechts inhoudelijk kan uitbreiden, maar ook vooronderstellingen voor het begrijpen nog kan aanvullen.

Bij uitstek sociaal is de vierde groep van organiserende handelingen die genoemd wordt: de interactieve procedures ter bewaking van het begrip. Tot deze strategieën, gericht op overeenstemming aangaande wat gezegd en bedoeld wordt, moeten ook minimale uitingen gerekend worden, zoals *Ja; Hm; Precies*.

Maar niet alleen de bevestigingen en wederbevestigingen kunnen minimaal zijn; zo kunnen ook, weten we, de eraan voorafgaande vergewissingen van de zijde van de spreker zijn, zoals *hè? niet?*. Deze laatste vormen somt Wunderlich slechts op, wanneer hij de technieken van beurttoewijzing noemt, en niet wanneer hij de interactieve strategieën van beurtbewaking vermeldt. Bovendien moet opgemerkt worden dat er aan sprekerszijde nog andere signalen te noemen zijn met consequenties voor het vervolg. Want behalve aan het einde treden er ook op andere plaatsen in de uiting signalen op die reacties plegen op te roepen en aldus interactieve procedures vormen, zoals we zullen zien (bijvoorbeeld *kijk; nou; weet je*). Tot zover het overzicht van Wunderlich.

Uit het bovenstaande blijkt dat de begrenzing van een bepaald type beurteenheid en de herkenning van het punt van mogelijke voltooiing gerealiseerd wordt door diverse signalen. De signalen laten goed zien dat beurteenheden regelmatig een *drieledige* structuur vertonen. Sacks e.a. (1978) vermelden dat een deel van de beurt de relatie met de vorige beurt legt, dat een ander deel betrekking heeft op inhoud en strekking van de beurt, en dat weer een ander deel het verband met de volgende beurt legt. Het verband met de vorige beurt kan van inhoudelijke aard zijn - bijvoorbeeld door een contrastieve relatie - maar het verband kan ook anaforisch zijn door het gebruik van bepaalde bijwoorden, voornaamwoorden of signaalwoorden als *ja* en *nou*. Ook samentrekkingen leggen een regressief verband. Zo'n konnektie kan voorts gelegd worden door vervolghandelingen die deel uitmaken van geordende paren, zoals antwoorden die betrokken worden en moeten worden op voorgaande vragen. Om vervolgens het verband met wat volgt uit te leggen, beschikken taalgebruikers over woorden als *nietwaar?* en *hè?*, dus over sprekerssignalen die de luisteraar sturen. Hiernaast dienen sekwentie-openende hande-

lingen genoemd te worden (verzoeken, groeten, enzovoort) of kataforische verwijzingen (*aldus; als volgt*).

Bij de beschouwing van al deze organisatiemiddelen dient evenwel niet uit het oog te worden verloren dat taalgebruikers in een meer abstracte zin voortdurend een sturende activiteit uitoefenen, onafhankelijk van het feit dat ze van aparte organisatiemiddelen gebruik maken. Zo beperkt een spreker (tenzij hij afsluit) de alternatieven waaruit een volgende spreker kan kiezen, hij structureert de vervolgbijdrage van de ander. Op zijn beurt reageert een spreker en verzorgt door zijn keuze de aansluiting op wat voorafgaat. Hij interpreteert dus in het verlengde van het voorafgaande en stelt de relevantie vast van wat gezegd is, voorts demonstreert hij, hoe impliciet ook, zijn begrip van de betekenis en strekking van de vorige bijdrage. Dat kan expliciet door al of niet in te stemmen - dikwijls met behulp van minimale uitingen - en impliciet door met de (taal)handeling die hij laat volgen inhoudelijk en organisatorisch aan te sluiten. Beurten, zo kan men vaststellen, worden in het algemeen, indien mogelijk, gehoord als reagerende beurten. Het is daarbij van belang te bedenken dat gesprekspartners zelf geacht worden coherentie aan te brengen, en dat gedeelde referentie niet volstaat om beurten op elkaar te betrekken (zie o.a. Heritage en Atkinson 1984). Omdat *koherentie* beurt na beurt in een proces tot stand gebracht wordt, is het de taak van de onderzoeker de weg te traceren die de gespreksgenoten zelf volgen.

In de volgende hoofdstukken zal het aspect van *begrenzing* met behulp van interactieve minimale organisatiemiddelen een niet onbelangrijk punt zijn, maar een belangrijker thema zal de wederzijdse *sturing* van de hoorder en spreker zijn. En wat deze beide aspecten aangaat, moge na wat gezegd is al duidelijk zijn dat de oriëntering op de andere deelnemer aan de konversatie een zeer fundamenteel communicatieprincipe is. De organisatiemiddelen - en de beknopte vormen ervan zeker niet uitgezonderd - zijn telkens optredende uitingsvormen van het beginsel van het 'recipient design' (Sacks e.a. 1978), dat sprekers en hoorders in gesprekken uitvoeren.

1.6 De konversationele implicaturen van Grice

Door van een 'design' te spreken van wederzijdse afstemming op de hoorder, zeggen we niet alleen dat de sprekers in hun uitingen intenties verwoorden en willen dat deze intenties begrepen worden, maar ook dat ze hun uitingen zodanig inrichten dat ze de ontvangers de mogelijkheid bieden te interpreteren welke deze bedoelingen zijn. Als we zeggen dat sprekers de toegesprokene redelijkerwijs tegemoetkomen, betekent dit dat ze rekening houden met aanwezig geachte vooronderstellingen en verwachtingen. Hoorders weten dit en houden er op hun beurt rekening mee dat deze verwachtingen en vooronderstellingen in acht genomen zijn en interpreteren dienovereenkomstig. Deelnemers aan een gesprek gaan met andere woorden *rationeel* te werk. En rationaliteit in gespreksvoeringen in acht nemen blijkt samenwerking in te houden. Want de rationaliteit gebiedt zowel dat gespreksvoerders zich ervan verzekerd weten dat ze gezamenlijk intenderen te communiceren, dus dat ze begrepen willen worden en begrijpen willen, alsook dat ze alles in het werk stellen om met het oog op het doel of de richting van het gesprek de taalmiddelen adequaat te kiezen en te interpreteren. Op dit rationeel of koöperatief gedrag baseert Grice (1975) vier stelregels. Deze grondregels vertalen het beginsel van de samenwerking, kortweg, in de sub-regel van oprechtheid (de stelregel van de kwaliteit) en in die van de relevantie, voorts in de stelregel van de kwantiteit, dus van voldoende informatie (niet te veel en niet te weinig), en in de stilistische stelregel van vooral doorzichtigheid en ordelijkheid.

Zodra sprekers hun intenties willen overdragen en doen herkennen, dan maken ze hierbij niet expliciet duidelijk dat er meer intenties in het spel zijn, namelijk die intenties die in het algemeen voor gesprekken van kracht zijn. Met andere woorden - onderscheiden van de specifieke intenties van de afzonderlijke taalhandelingen - gelden onuitgesproken vooronderstellingen en verwachtingen over de manier waarop gesprekken verlopen, hetgeen voor sprekers en voor hoorders opgaat. Onafhankelijk van de betekenissen van de zinnen worden er bedoelingen overgedragen of afgeleid, de zogeheten *konversationele implicaturen*. Dat er meer bedoeld dan gezegd wordt, wordt verklaard door de stelregels.

Bijvoorbeeld, wanneer iemand iets belooft, dan wordt op basis van redelijkheid afgeleid dat, mits er geen gronden voor het tegendeel zijn, hij oprecht bepaalde

intenties heeft, en wanneer iemand een informatievraag stelt, dan wordt geïmplikeerd dat hij oprecht de behoefte heeft aan het gevraagde antwoord.

Door bepaalde algemene vooronderstellingen omtrent de samenwerking in spontane uitwisselingen niet eenvoudig en direkt te verbinden met de zinsbetekenissen van de partikuliere uitingen gaat Grice een stap verder dan Austin (1962) en Searle (1969). Deze laatsten richtten juist hun aandacht op de linguïstische elementen die de illokutie in de uiting aanduiden, in het bijzonder op de performatieve werkwoorden. Grice echter beschreef de rol van overkoepelende pragmatische beginselen, die niet met zoveel woorden in taaluitingen worden overgedragen.

Zodra overigens de grondregels van gesprekken op afzonderlijke taalhandelingen worden toegepast, krijgt men te maken met de uit de theorie van het taalhandelen al bekende gelaagdheidsvoorwaarden: de stelregel van de kwaliteit is de oprechtheidsvoorwaarde en de stelregel van de relevantie is gelijk te stellen met de geldigheidsvoorwaarden (Searles voorbereidende voorwaarden betreffende geschiktheid en disposities). Het geheel van de geslaagdheidskondities blijkt dus te volgen uit Grices rationaliteitsbeginsel.

Het belang van Grices theorie over 'logica en gesprek' is kortom hierin gelegen dat hij verstrekkende pragmatische beginselen aanwees, die van de rationaliteit en de hieruit voortvloeiende stelregels, alsook wees op het feit, dat er zeer nauw mee samenhangt, dat illokuties maar losjes verbonden zijn met de betekenis van de uiting.

Hoe krachtig zijn de stelregels? In gesprekken redelijkheid in acht nemen, dus het samenwerkingsbeginsel opvolgen, is beantwoorden aan een regulerend principe; en ook de stelregels die eruit voortvloeien, zijn regulerend van aard (Leech 1983). Dit nu zou betekenen dat het principe en de grondregels slechts bestaand gedrag in banen leiden en dat aan dit soort regels niet dwingendheid of absoluutheid dient te worden toegekend van de taalhandelingskondities, die door Searle (1969) als konstituerend, dus als kondities sine qua non getypeerd zijn. Inderdaad lijken de stelregels en het onderliggend principe slechts regulerend. Zouden ze meer doen dan bestaand gedrag ordenen, dus konstituerend zijn door het gedrag zelf te creëren, dan lijken ze niet de feiten te verklaren dat opmerkingen soms niet relevant zijn of onduidelijk, dat mededelingen niet voldoende informatief, dat waar-

heden verbloemd of gesimplificeerd worden en dat er, in welke mate ook, gelogen en bedrogen wordt. Men kan kennelijk ook slechts tot op zekere hoogte koöperatief zijn, of tijdelijk niet-koöperatief. Welnu deze afwijkingen van het gewone, te verwachten (ongemarkeerde) gedrag kan als specifiek of gemarkeerd aangemerkt worden. De ernstigste schending van het samenwerkingsbeginsel is het bedriegen van de luisteraar; toch kan dat niet in het wilde weg, dan zou kommunikatie onmogelijk zijn. Wel is het zo dat bedrog de taalhandeling niet doet mislukken. En weliswaar houdt een bedriegende partner slechts de schijn op van medewerking, maar hier staat tegenover dat hij een verplichting op zich neemt, waardoor hij ter verantwoording geroepen kan worden. Kommunikatie blijkt vruchteloos te zijn, indien men er maar op los kan praten, zonder gehouden te zijn aan wat men zegt. De stelregel van de oprechtheid telt zwaar, heeft een *zekere absoluutheid*, maar ook aan de andere stelregels (zoals het voorschrift een bijdrage op het doel af te stemmen) kan deze absoluutheid uiteindelijk niet ontzegd worden. Daarom zijn deze regels meer dan regulerend ten aanzien van bestaand gedrag, ze zijn ook konstituerend oftewel scheppend. (Maar voor Leech 1981 en 1983 zijn èn de stelregels èn het onderliggend beginsel, zoals opgemerkt, alleen maar regulerend.) Grice zegt dat als blijkt dat mensen de grondregels bij herhaling niet nakomen, dat ze bijvoorbeeld niet altijd relevante antwoorden geven, ze dan toch in de grond de regels opvolgen door er zich op te oriënteren, de openlijke overtredingen ten spijt. De verwachting van de samenwerking blijft intact; de uitingen worden als koöperatief gehoord, zolang als mogelijk. Op deze wijze worden stelregels 'uitgebuit'. De verwachting van koöperatie kent dus graden, en er kan zelfs onduidelijkheid over bestaan, zodat ze daarom bevraagd kan worden. Ze wordt echter blijkbaar zolang als mogelijk is op een of andere wijze in stand gehouden. Deze verwachting is zo sterk dat overtredingen de geldigheid ervan niet aantasten.

Grice geeft aangaande de uitbuiting van de stelregel van de relevantie het volgende voorbeeld. A zegt: 'Mevrouw X is een ouwe tang', waarop B antwoordt: 'Wat een prachtig weer hebben we deze zomer gehad, niet?'. Het is duidelijk dat op grond van het beginsel van samenwerking B's antwoord insluit dat hij de opmerking van A afwijst en eventueel als een 'faux pas' beschouwt. Een ander voorbeeld is: wie zich van beleefdheidsfrases bedient (een overtreding van de stelregel van de kwantiteit en kwaliteit), wordt wel een samenwerking toegeschreven, in weerwil van de inbreuk op de eis van direktheid.

Al worden implicaturen per definitie niet met zoveel woorden uitgedrukt, er zijn in konversaties wel verbale (en paraverbale) aanwijzingen voor te vinden. In het kader van ons onderzoek is het een elementaire zaak dat lexikale, naast niet-lexikale, elementen naar konversationele implicaturen kunnen verwijzen, en aldus koöperatieve verwachtingen overdragen (zie Brown en Levinson 1978, die uitvoerig dergelijke lexikale elementen en konstrukties opsommen). Zo impliceert een *Ja (maar)*, dat een kontrariërende reactie inleidt, een concessie; door te affirmeren alvorens verder te spreken geeft een spreker tegelijk te kennen dat hij uitstelt en een slag om de arm houdt. Hij maakt dus inbreuk op de stelregel van de *kwantiteit* (door niet-precieze informativiteit) en van de *kwaliteit* te zamen (zij het dat deze laatste regel slechts beperkt overtreden wordt). Samen schrijven de beide regels voor ronduit en precies met de sterkste claim voor de dag te komen (vgl. Harnish 1976). Door niet de sterkste aanspraak te maken die hij zou kunnen maken, voegt een spreker een waarde toe aan de uiting die hij gaat produceren: hij duidt een modaliteit aan van zijn geestesgesteldheid. Deze modaliteit houdt in: vermijding van konfrontatie. Deze implicaturen van vermijding door concessie zijn indicaties van het basisprincipe, van beleefdheid.

Klaarblijkelijk is in dit geval tevens de stelregel van de *relevantie* in het geding (Brown en Levinson 1978). Want na deze poging tot verzachting, zelfs op basis hiervan, wordt de aansluitende uiting er zinvoller op. Juist immers als een reagerende beurt uit een tegenspraak of een blijk van niet-overeenstemming bestaat, is het relevant eerst steun aan de ander te geven en zo de kans op sukses van een niet-geprefereerde reactie te verhogen ('hearer-supportive behaviour', Edmondson 1981; uitvoering van het 'recipient design', Sacks e.a. 1978). Stelregels kunnen dus kennelijk ook met elkaar in konflikt zijn.

Doordat relevant handelen, dat wil zeggen zinvol met het oog op het doel of de richting van het gesprek, inhoudt dat de spreker geacht wordt zich te verplichten tot wat hij bedoelt, is het relevantiesignaal uiteindelijk een signaal van een specifieke geestesgesteldheid, waarvoor hij zich door middel van de uiting verantwoordelijk stelt. Dus wanneer van een partikel als het inleidende *ja* gezegd wordt dat het 'interpersoonlijke relevantie' (James 1983: 201) signaleert, dan wordt uiteindelijk gezegd dat de stelregel van de integriteit of *kwaliteit* wordt nagekomen. Want zo'n woord in deze positie wijst in wezen op bepaalde intenties waaraan de spreker zich wil houden (zie verder 1.6.3).

Signaalwoorden zouden de stelregel van Grice betreffende de *modus* (of doorzichtigheid) overtreden; Östman (1981: 17) is van mening dat dit voor alle pragmatische partikels geldt. Toch is het tegenovergestelde eerder waar, want signaalwoorden verduidelijken juist, hoe impliciet ook, de intentie. Signaalwoorden, of regiewoorden, hebben de functie van verheldering van de inhoud van de boodschap en tegelijkertijd van de tekst van de boodschap. Tekstuele doorzichtigheid, relevantie naar vorm, ligt in het verlengde van relevantie naar de inhoud en de strekking. Want tekstuele ondoorzichtigheid is onverenigbaar met de serieuze intenties waaraan de sprekers worden gehouden op basis van de maxime van de kwaliteit. En zo blijkt ook de stelregel van de *modus* voort te vloeien uit die van kwaliteit.

Slechts 'de maximaal effectieve uitwisseling van informatie' is voor Grice (p. 47) het doel van de maxims. 'Wees beleefd' is voor hem een andersoortige stelregel, die betrekking heeft op het sociale verkeer in het algemeen en op moreel handelen. Aldus brengt hij een scheiding aan tussen de doelstelling van efficiency in de communicatie en de interactieve doelstelling van *beleefdheid*. De maxims van Grice, de logicus, hebben betrekking op het waar zijn van propositionele inhoud, ze liggen op het deskriptieve oftewel informatieve vlak van het taalgebruik.

Deze op proposities gerichte benadering zou daarenboven een verklaring kunnen zijn - aldus merken we terzijde op - waarom Grice de konversationele implicaturen niet relateert aan specifieke lexemen. We zagen evenwel dat bepaalde woorden in termen van implicaturen beschreven kunnen en moeten worden, dus als lexikale 'maxim hedges' (Brown en Levinson 1978).

Om nu rekening te houden met zulke algemene doelstellingen als het beïnvloeden van het handelen van anderen, zou, aldus Grice, het model van de stelregels voor het voeren van gesprekken verruimd moeten worden. Al lijken bredere doelstellingen op gespannen voet te staan met die van doeltreffende informatie, het bredere kader moet er ons inziens niet toe leiden dat men konkludeert dat Grices stelregels op deze grond te kort schieten. Men kan met Leech (1983) een vrij abstract beleefdheidsprincipe aannemen. En dat is dan geen ander beginsel dan het samenwerkingsbeginsel, of een 'noodzakelijke aanvulling' erop. Worden dan de stelregels, zoals die door Grice geformuleerd zijn, overtreden, bijvoorbeeld door

schijnbaar misplaatste frases, dan is er sprake van 'exploitatie' van stelregels ten gunste van de kommunikatieve intentie van 'face saving'. Met de woorden van Brown en Levinson (p 66) 'In general, people cooperate (and assume each other's cooperation) in maintaining face interaction'.

Dat gesprekspartners op interactief niveau rationaliteit of beleefdheid bij elkaar veronderstellen, betekent dat ze hun bijdragen zodanig op elkaar afstemmen dat ze een interactiebeleid voeren van protektie van en respect voor elkaars posities en 'gedraglijnen'. Naar Goffman (1967) definieren Brown en Levinson (p 66) 'face' als 'het publieke zelf-image dat elk lid [van de gemeenschap] voor zichzelf opeist'. Het verrichten van 'face work' door deelnemers is het behoedzaam zoeken van een balans tussen zelfrespect en konsideratie met de ander. Beleefdheid kan, aldus Brown en Levinson negatief en positief zijn. Negatieve beleefdheid is de handhaving van het recht op territorium en zelfbeschikking van de ander (negative face), door middel van vermijdingsstrategieën. Positieve beleefdheid betekent dat een spreker, waar mogelijk, de wensen van de hoorder vervult om begrepen, aanvaard, bewonderd te worden of geliefd te zijn (positive face), de strategie hiervoor is die van toenadering. Derhalve kan beleefdheid enerzijds formeel, afstandelijk van aard zijn, anderzijds informeel, nabij en vriendelijk. Het is vanzelfsprekend de situatie die bepaalt of de formele of de informele toon wordt aangeslagen.

R. Lakoff (o.a. 1973, 1975, 1977) onderscheidt ten aanzien van beleefdheid de polaire regels 'Don't impose' tegenover 'Be friendly'. Ze neemt nog een derde regel aan, die ons inziens het beste als overkoepelend aangemerkt kan worden 'Give options'. Dat sprekers elkaar keuzeruimte geven, betekent in algemene zin, naar onze opvatting, dat ze ervan uitgaan dat iedere gekozen deskriptieve formulering open en onvolledig is en pas in het gebruik, in de kontekst vollediger wordt. De omringende signalen, in het bijzonder, zijn dan 'like'-elementen met een interpersonele functie (James 1983). Ze beduiden namelijk dat het gemodificeerde woord of de gemodificeerde propositie een keuze is onder de synonieme alternatieven 'in absentia'. En James wijst erop dat een signaal dat zo'n *optie* aanduidt, niet zozeer de aandacht van de ontvanger richt op aktueel vervangbare synoniemen in de kontekst, maar op de pragmatische, dat is de interactieve gepastheid van de keuze. De opties doen een beroep op de interpretatiekapaciteit wat het interpersoonlijke vlak betreft. Lakoff (passim) noemt de signalering van open betekenis-toepassing van woord (en uiting) 'hedging'. In het beleefdheidsbeginsel en de regel 'Geef opties'

vinden bepaalde telkens in de recente literatuur (o.a. Pomerantz 1975; Levinson 1983; Atkinson en Heritage (eds.) 1984; Heritage 1985) opduikende noties hun verklaringsgrond: noties als interactieve aarzeling, vermijding van niet-overeenstemming, uitstel bij niet-geprefereerde antwoorden. In ons onderzoek naar geknopte interactieve vormen spelen deze disposities een rol van betekenis.

Tenslotte, zoals een sprekerssignaal de hoorder ondersteunt bij de deductie van de betekenis en strekking, zo geeft een hoorderssignaal als *Ja* de actieve participatie van de luisteraar te kennen, en aldus duiden beide soorten signalen op samenwerking of 'gezichtswerk'.

1.6.1 Intentionaliteit en de stelregel van de kwaliteit

In het voorgaande is op konversationele implicaturen in de zin van Grice ingegaan als in gesprekken geldende algemene stilzwijgende intenties. In het volgende wordt het begrip intentionaliteit nader beschouwd. Eerst wordt de maxime van de kwaliteit, die betrekking heeft op de geestesgesteldheid, besproken, vervolgens de geestesgesteldheid in verband met interactie, en tenslotte wordt de stelregel van de relevantie in samenhang met de geestesgesteldheid beschouwd.

Intentionaliteit en herkenning van intentionaliteit speelt op meerdere niveaus van het taalgebruik een zeer centrale rol. Want behalve dat iedere taalhandeling vanzelfsprekend intentioneel is, is ook de terloopse betekenisoverdracht in gesprekken, die door middel van implicaturen geschiedt, een zaak van intentionaliteit; zoals ook het systeem van verbeurting en de keuze van taalkodes en registers dat is. Het gaat hier steeds om handelingen die in deze hoedanigheid haast onmogelijk losgemaakt kunnen worden van de bedoelingen die de hoorder moet begrijpen. Op deze diverse niveaus komen bovendien minimale, verbale en niet-verbale, aanduidingen voor van intentionaliteit. Hoewel op het eerste gezicht niet zo aanmerkelijk, zijn zelfs de meest minimale vokalisaties en stiltes in taal van gevallen niet van intentionaliteit verstoken.

Een intentie hebben met een handeling houdt in: een bepaalde voorstelling

hebben van het doel van deze handeling en tevens van de handeling waarmee het doel bereikt kan worden. Aan een intentie ligt een wil of wens ten grondslag. Deze heeft betrekking op het bereiken van een bepaalde toestand. In een interactiesituatie betekent dit dat een spreker invloed wil uitoefenen op de geestesgesteldheid van de ander en eventueel op diens gedrag, en wel door middel van de herkenning van zijn bedoelingen die in de taaluiting liggen opgesloten.

Volgens Searle (1976) correspondeert het uitdrukken van een houding of geestesgesteldheid in een taalhandeling met de oprechtheidsvoorwaarde voor geslaagd handelen. Oprechtheid omschrijft Searle (1969) als het opvolgen van een regel die aan de spreker voorschrijft dat hij niet iets zegt waarvan hij weet dat het niet waar is; in het algemeen: dat hij werkelijk de geestesgesteldheden heeft waarvoor hij zich verantwoordelijk stelt met de uitvoering van de handeling.

Nu laat Searle evenwel een deel van de oprechtheidskonditie, hoewel dat deel geestesgesteldheden betreft, onder een andere groep voorwaarden vallen, de 'voorbereidende'. En dat zijn nu juist voorwaarden die slaan op vereiste kennis, overtuigingen, wensen, bekwaamheden en bereidheid van de deelnemers. Bij het doen van bijvoorbeeld een belofte zijn echter het geloof in de eigen bekwaamheid van de spreker niet in de eerste plaats relevantievoorwaarden, maar oprechtheidsvoorwaarden. Het is juist dat een spreker onoprecht genoemd wordt in de gevallen dat hij, wetend dat een bepaalde voorbereidende konditie niet vervuld is (hij weet bijvoorbeeld dat hij geen voldoende gronden heeft voor zijn bewering), niettemin een taalhandeling uitvoert. Loze beweringen, loze vragen enzovoorts zijn primair onoprecht, secundair irrelevant. Voor Grice (1975) sluit de stelregel van de kwaliteit (de integriteit) wel de voorbereidende voorwaarden in. Hij zegt namelijk dat deze stelregel voorschrijft ten eerste dat een spreker niet iets zegt waarvoor hij zich niet aansprakelijk stelt, en ten tweede dat hij niet iets zegt waarvoor hij onvoldoende gronden heeft. Het tweede deel van de stelregel van de kwaliteit slaat dus bij Grice niet in eerste instantie op de geldigheid van de handeling (idem Wunderlich 1976: 306-307). Zo opgevat, heeft de integriteitsvoorwaarde een aparte status: ze is zo *fundamenteel* dat andere stelregels pas in werking treden, aldus Grice, indien aan de kwaliteitsregel voldaan is.⁴

Rationeel handelen is dus bovenal de verantwoordelijkheid dragen voor de geestesgesteldheid die men verwoordt. Gewoonlijk wordt men geacht de mentale dispositie die men onder woorden brengt, ook echt te hebben en echt aan de voor

bereidende kondities te voldoen. Overigens zegt ook Searle (1976) de oprechtheidsvoorwaarde zo bepalend te vinden dat een klassificatie van taalhandelingen die uitsluitend gebaseerd zou zijn op de diverse uitgedrukte mentale toestanden, bijna zou kunnen lukken. (Zo zijn, volgens Searle, de geestesgesteldheden geloven, willen, zich verbinden en gevoelen wezenlijke onderscheidingscriteria voor de onderscheiding van de respectievelijke hoofdklassen van taalhandelingen, namelijk de representatieven, de direktieven, de binders en de expressieven.)

In zijn boek 'Intentionality' (1983) merkt Searle opnieuw op dat de uitvoering van een taalkundige handeling noodzakelijk de uitdrukking van een mentale toestand specificceert, deel uitmaakt van de essentiële konditie; zelfs dat de essentiële voorwaarde, die de andere geslaagdheidsvoorwaarde insluit en die daardoor maakt dat de taalhandeling 'telt', identiek is aan de geslaagdheidsvoorwaarden voor de uitgedrukte geestesgesteldheid. Een konstatering is waar indien het uitgedrukte geloof waar is, een bevel zal zijn opgevolgd, indien de uitgedrukte wens vervuld is. Wie meedeelt dat het regent, drukt het geloof uit dat het regent, zodra hij de intentionele handeling uitvoert van het meedelen dat het regent. Tot zover Searle (p. 28; 163-165).

Hierbij maken we de opmerking dat de essentiële voorwaarde toch als een aparte voorwaarde kan blijven gelden, ook al zegt Searle dat deze konditie een explicitering is van de konditie van oprechtheid en dat de beide kondities zelfs gelijk te stellen zijn. Al eerder (1969) ook volstond hij, waar hij de essentiële voorwaarde weergaf, met de vermelding van slechts de intentie van de spreker. Maar het eigene van de essentiële konditie is dat de spreker door het overdragen van betekenis en illokutie zich ten overstaan van een hoorder verbindt tot de uitgesproken en niet-uitgesproken, maar uit de uiting afleidbare, intenties. De essentiële konditie verantwoordt dus het *sociale* karakter van de psychologische basis van de taalhandeling. Als we meer dan Searle op de betekenis voor de luisteraar letten, dan betekent het dat de essentie van een taalhandeling is dat een spreker met de uiting een verplichting op zich neemt ten overstaan van een ander; de ander is zich hiervan bewust, en heeft dus het recht naar nadere toelichting en motivatie te vragen. Zo stelt in het doen van een mededeling een spreker zich garant voor het geloof in de waarheid van een propositie, en op deze garantie kan de luisteraar zich beroepen. Ondertussen is hiermee allerminst uitgesloten dat degene die de mededeling doet dit geloof niet heeft of niet ten volle heeft.

Searle (1983) maakt in dit verband een onderscheid, namelijk tussen de oprechtheidskonditie enerzijds en de 'meaning intention' oftewel communicatie-intentie anderzijds. Dit onderscheid verduidelijkt hoe hij het begrip intentie ziet in relatie tot de geadresseerde. Hij merkt namelijk op dat iemand een konstatering kan doen, waarin hij een bepaalde stand van zaken representeert zonder die te willen overdragen, zonder zich dus te bekommeren om de effecten bij de luisteraar. Searle wijst er ons inziens terecht op dat het niet nodig is de ander te willen overtuigen of te doen geloven, en zelfs dat het niet nodig is de intentie te hebben te doen begrijpen. Er is dus een representerende intentie, die voorafgaat aan de communicatieve en die zelfs zelfstandig kan zijn. Searles onderscheid laat zien dat men, sprekend over een intentie tot representeren, het niet noodzakelijk heeft over een taalhandeling, maar evengoed òf over alleen maar de psychologische basis van de intentie onder abstraktie van de communicatieve kenmerken, òf wel over een taaluiting, maar dan een die niet communicatief is en dus als taalhandeling defek-tief. Zo is er sprake van een niet-geslaagde taalhandeling, wanneer het geval zich voordoet dat iemand een bepaalde stand van zaken weergeeft zonder de intentie de gespreksdeelnemer te bereiken (of zichzelf te bereiken, want hoorder en spreker kunnen in de ene persoon van de spreker verenigd zijn). Bij het uitvoeren van een geslaagde taalhandeling is er altijd sprake van een 'meaning intention'. Dit betekent dat een spreker bepaalde veranderingen wil teweegbrengen in de mentale disposities van de ontvanger; hetgeen impliceert dat hij een verantwoordelijkheid of verplichting op zich neemt, waarvoor hij dus aansprakelijk is. Al eerder (1969: 60-61) omschreef Searle de 'meaning intention', gedeeltelijk in aansluiting op Grice (1957) en vermoedelijk op Strawson (1964). Ze is, zei hij, de intentie een bepaald illokutief effect bij de ander teweeg te brengen en tevens de intentie dit effect te bereiken door middel van de herkenning van deze intentie; de eerste intentie is gericht op herkenning krachtens de betekenis van de uiting, die conventioneel (namelijk semantisch) verbonden is aan de voortbrenging van het illokutieve effect. De intentionaliteit van een taalhandeling is dus *niet immanent* op te vatten, want ze ligt verankerd in de betekenis van de uiting, dus in de taal van de gemeenschap. Wie een uiting verricht, verwezenlijkt pas zijn intentie, volgens Searle, wanneer de hoorder die herkent op grond van de betekenis van de zin. Juist het feit dat een taalhandeling geen vrijblijvende mentale expressie is, maar precies krachtens de taalkonventies een binding inhoudt ten overstaan van een gespreks-

genoot, maakt dat de essentiële konditie als vanzelfsprekend uit de integriteits-konditie voortvloeit.

Hierbij valt evenwel de kanttekening te plaatsen dat Searle datgene wat sprekers bedoelen zeer nauw afhankelijk maakt van de letterlijke betekenissen van de bestanddelen van de uiting, van de linguïstische vormen. Wat met deze afhankelijkheid over het hoofd wordt gezien is dat er altijd intenties zijn die niet semantisch worden uitgedrukt, die de betekenisleer niet kan verklaren. En ook de minimale semantische verwijzingen naar koöperatieve verwachtingen, zoals *ja* en *nou*, zijn slechts bedekte verwijzingen. De semantisch gereduceerde betekenis sluit per definitie explicietheid uit. De beschrijving van deze beperkte lexikale betekenis behoeft in hoge mate aanvulling met konversationele funkties, zoals die van de relevantie. En zelfs zeer expliciete formuleringen van de illokutie in de vorm van performatieve werkwoorden als *ik vraag* of *ik beloof* en performatieve bijwoordelijke bepalingen als *eerlijk gezegd*; *fijn (dat)* geven nog een zekere openheid aan bedoelingen en interpretaties van bedoelingen. De illokutie is geen attribuut van de zin, maar van de uiting. Dit blijkt uit het feit dat aan een en dezelfde zin (kontekstueel) onderscheiden illokutieve 'krachten' toegekend kunnen worden. *Het rege*nt kan een mededeling, een waarschuwing, een weigering of een andere handeling zijn. Intenties blijken slechts uit de uitingen in de specifieke kontekst afgeleid te worden, niet uit de expliciet beschrijvende betekenissen zonder meer. De afleidingen of implicaturen worden mogelijk gemaakt doordat gespreksvoerders bij wat ze zeggen en interpreteren gedeelde verwachtingen hebben over samenwerking in gesprekken. Deze verwachtingen worden door de leden van een taalgemeenschap algemeen gekend, het zijn konventies. Krachtens de algemene verwachtingen of konventies delen sprekers bepaalde intenties mee en worden die hun toegeschreven. De *intersubjektieve* toegankelijkheid van de intenties is, kortweg, behalve aan de taaluitingen, gebonden aan de gestandaardiseerde gedeelde verwachtingen (vgl. Van Rees 1982; Leech 1983).

Herleiding van illokutie tot intentionaliteit oftewel tot een mentale instelling, die op genoemde wijze gestandaardiseerd is, is precies door deze standaardisering toegankelijk voor de pragmalinguïstiek. Hiermee is gezegd dat een pragmatisch onderzoek van intentionaliteit niet uitgaat naar privé-bedoelingen, maar naar bedoelingen die krachtens konventionaliteit publiekelijk bekend en publiekelijk controleerbaar zijn. Alleen op grond van de harde konventies is de onderstelling

gewettigd dat de spreker gelooft wat hij zegt, of wenst wat hij verzoekt. Hierbij is allerminst uitgesloten dat er bijbedoelingen, geheimzinnigheden of leugens in het spel zijn. Maar wat kortom telt, is wat publiekelijk uit het geheel van de uitingen en de konversationele verwachtingen opgemaakt kan worden.

Het proces van begrijpen is een afleidingsproces. Een luisteraar herkent en interpreteert, verricht dus een wilshandeling, en dat is geen passieve aangelegenheid, maar een intentionele activiteit, resulterend in een mentale verandering, gevolgd eventueel door verbale of materiële handelingen. De kern van de interpreterende activiteit is, dat, zodra een hoorder de strekking van de uiting tracht te determineren, hij de specifieke geestesgesteldheid tracht te achterhalen waaraan de spreker zich bindt. En al is de geestesgesteldheid rechtstreeks uitgedrukt, dan moet hij toch, zoals gezegd, tevens regelmatig met meerdere bedoelingen rekening houden. De konversationele implicaturen die hij afleidt, zijn (propositionele) attitudes, zoals geloof, wil, behoefte, bedoeling, gevoel. Van de volgende zinnen wijzen we de voornaamste implicaturen betreffende de mentale status aan:

(4) Het zou wel eens kunnen gaan ijzelen.

(5) Waar is de Grote Markt?

(6) Weet u waar de Grote Markt is?

(7) Ik weet niet waar de Grote Markt is.

(8) Ik wou wel even een ommetje maken.

(9) Er is een stier in de wei.

Bij (4) leidt de luisteraar de propositionele attitude af, dat de spreker een bepaald vermoeden heeft. In (5) is de implicatuur van het verzoek de mentale toestand van behoefte aan informatie. (Wel dient er rekening mee gehouden te worden dat ook informatievragen niet eenduidig zijn, maar onderscheiden implicaturen kunnen bevatten buiten de vaste letterlijke betekenis om.) In de zinnen (6)-(8), die algemeen als indirect worden opgevat, worden bepaalde disposities, namelijk kennis

en bereidheid van spreker of hoorder letterlijk verwoord. Het afleidingsproces is hierdoor voor de hoorder betrekkelijk eenvoudig. Wat in het algemeen dus valt op te merken, is dat mentale disposities behalve impliciet ook expliciet uitgedrukt worden. De uitingen (6)-(8), die dat expliciet doen, worden gewoonlijk evenwel onnodig bij de indirecte taalhandelingen ingedeeld. Verder vindt zo'n expliciete uitdrukking van disposities niet slechts plaats met behulp van werkwoorden als *weten, geloven, denken, vermoeden, hopen, willen*, maar ook met behulp van modale bijwoordelijke bepalingen als *misschien, vanzelfsprekend, inderdaad, hopelijk, heus, nietwaar*.

In verband met de afleiding van geestesgesteldheden is de opmerking op zijn plaats, dat we de zienswijze volgen dat er geen strikt directe uitingen zijn, maar dat alle uitingen in meer of mindere mate indirect zijn, omdat er op het punt van intentionaliteit altijd een afleiding moet plaats vinden. Doordat elke afleiding het karakter van waarschijnlijkheid heeft, is er steeds een zekere *onbepaaldheid* van kracht. Deze onbepaaldheid kan tevens in de herkenning van de hoorder aanwezig zijn, gezien alleen al de interpretatie die de luisteraar in voorkomende gevallen problematiseert (vergelijk o.a. Franck 1979, 1980; Edmondson 1981; Van Rees 1982; Leech 1983; Levinson 1983; Verbiest 1987). Zelfs wanneer sprekers een intentie letterlijk verwoorden, zoals in sommige van de besproken gevallen, dan staat veelal een meervoudige interpretatie ter beschikking, waarbij de andere spreker voor de niet altijd eenvoudige taak staat de gepaste keuze te maken. De openheid van wat gezegd wordt blijkt bijvoorbeeld in (6), waarin alleen naar kennis gevraagd wordt, maar bereidheid en bekwaamheid eveneens dikwijls in het geding zijn. Nog opvallender is de intentionele openheid van (9), een voorbeeldzin van Austin: een veelheid van illokutieve interpretaties doet zich voor, bijvoorbeeld van waarschuwing, advies, klacht, losse opmerking. Een pragmatische benadering die ervan uitgaat dat alle uitingen betrekkelijk veel speelruimte bieden voor interpretatie, laat de illokutieve strekking uiteindelijk niet afhankelijk zijn van de zinsvorm - zoals die van de vraag - evenmin van de zinsbetekenis, maar van de kontekst, en in laatste instantie dus van de interpreterende, behandelende luisteraar. Het ontbreken van een een-op-een-relatie tussen wat gezegd en wat geïntendeerd wordt, betekent, anders gezegd, dat de intentionaliteit open, niet-specifiek is, maar in meer of mindere mate afgeleid wordt.

De zienswijze dat indirectheid onbepaaldheid, tot op zekere hoogte, van inten-

ties inhoudt, is een andere dan die van Searle, voor wie indirectheid behelst: p zeggen en q bedoelen. Searle (1975) laat van een indirecte uiting als *Kun je me het zout aangeven?* de primaire interpretatie als verzoek verlopen *via* de secundaire interpretatie als informatievraag. Deze omweg hoeft niet gemaakt te worden. Want zoals de vraaglezing kan de gangbare verzoeklezing eveneens direct geëffektueerd worden (dus niet slechts *via* de interpretatie als vraag). Nu kan men, met Gazdar (1981), de letterlijke strekking van zinnen geheel verwerpen, maar adequaat is het een verzameling van potentiële strekkingen aan te nemen, die verbonden zijn aan een en dezelfde zin met een en dezelfde letterlijke betekenis. De illokutie steunt dan op de uiting en niet op de zin, en varieert aldus naargelang van de niet-linguïstische kontekst.

Wel is het zo dat zinnen door hun specifieke betekenis en vorm (bijvoorbeeld de imperatief) het potentieel van handelingen beperken, met andere woorden geschikt zijn voor het voltrekken van specifieke handelingen en andere handelingen onmogelijk maken. Door ervan uit te gaan dat de illokutieve kracht van meet af aan steunt op de konversationele verwachtingen, de implicaturen, wordt de rol van vormen en betekenissen niet verdoezeld. De linguïstische aspecten op zich staan echter geen analyse toe van de intentionaliteit (vgl. voor het tegenovergestelde standpunt: Wierzbicka 1986). Wel kunnen met name modale partikels en signaalwoorden het potentieel van afleidbare bedoelingen inperken door verwijzing naar de konversationele verplichtingen die sprekers en hoorders aangaan.

De logisch-filosofische benadering door Searle van indirectheid, gebaseerd op de letterlijke betekenis van de zin, heeft te maken met zijn introspektieve analysemethode, toegepast op geïsoleerde zinnen. Het paradoxale van deze benadering van taalhandelingen in gebruik is dat de zingeving in het gebruik, in de interactie, dus als proces, buiten beschouwing blijft. Searles keuze voor het post-factum-perspectief is een slechts statische benadering.

De voor een goed begrip van de taalhandeling zo belangrijke *institutionele* parameters worden door de bepalende psychologische voorwaarde betreffende de geestesgesteldheid allerminst uitgeschakeld. In het algemeen gesproken kunnen de instituties, waarbinnen het taalhandelen zich afspeelt, eigen kenmerkende taalhandelingen vertonen, horend bij specifieke intenties; anderzijds kunnen ze indivi-

duale intenties en verantwoordelijkheden buitenspel plaatsen. Als de reguleringen binnen een institutie rigide zijn, kan de diskrepantie tussen veronderstelde intenties en werkelijke intenties groot zijn: een vonnis van een rechter kan subjectief gezien onoprecht zijn; een opvoeder kan zich luchthartig aan de gebondenheid die een belofte hem oplegt onttrekken; in een felicitatieritueel kan het uitgesproken meeleven minimaal zijn. Waar het om gaat, is het sociale feit dat, zolang de spreker maar geacht kan worden te geloven in wat hij doet, de geslaagdheid van het taalhandelen geen gevaar loopt. Zijn werkelijke intenties doen dus gewoonlijk niet ter zake; hij dient slechts de voor de uitvoering van de procedure relevante intenties te hebben. In een komplette pragmatische analyse worden dan ook de konventioneel te herkennen intenties ontleed in relatie tot de konventies van de instituties.

Maar onze beschouwingen over de kontekstuele betekenissen van de minimale attitudinale taalverschijnselen zijn abstrakter voor zover er geen sociale variabelen bij betrokken worden (zie Mönnink en Holsheimer 1986 voor een grotendeels kwantitatieve analyse van deze verschijnselen in enkele vormen van taalgebruik van schoolgaande kinderen). Het is stellig zo dat de bestudering van het gebruik van deze middelen - door gezinsleden, door vrouwen (vergelijk. observaties van 'hedging' vooral door R. Lakoff), door militaire superieuren, door hen voor wie het Nederlands de tweede taal is, in de schoolklas, bij het vragen naar de weg - informatie zal opleveren over dit sociale bestanddeel van de taalkompetentie en bovendien over de instituties zelf. Binnen het gekozen bestek van ons onderzoek (naar der interactieve eigenschappen van de meest beknopte sturingsmiddelen in spontane gesprekken) wordt evenwel afgezien van de beschrijving van de sociokulturele beperkingen in diverse 'speech events'.

1.6.2 Intentionaliteit en interactie

Hieronder wordt samenvattend de interactieve behandeling door spreker en hoorder van de overgedragen intenties besproken.

Taalhandelingen functioneren binnen een gesprek; waaruit volgt, zoals eerder opgemerkt, dat een beschouwer ze niet kan begrijpen, indien hij ze hieruit los-

maakt. Uit de reacties van de gespreksgenoot wordt pas duidelijk hoe aan de overgedragen flexibele intenties interpretaties zijn toegekend en welke konsekwenties getrokken zijn. Sprekers bedoelen niet slechts iets over te dragen, ze willen uiteraard ook, om hun bedoelingen te doen slagen, dat de luisteraars zoveel mogelijk dezelfde betekenis en strekking aan het overgedragene toekennen. Hoever sprekers slagen, is afhankelijk van de keuzes die luisteraars maken bij het zoeken en vaststellen van de voor hen in aanmerking komende relevantie. Daarbij is een zekere diskrepancie tussen enerzijds de intenties en anderzijds de herkenning van de intenties dikwijls onvermijdelijk. Het uitspreken van intenties en er een interpretatie aan toekennen is een subtiel interactief proces.

Het is dit zo fundamentele proces waar onze pragmatische analyse alle aandacht op richt. En hierbij achten we een onderzoek van de toepassing van de genoemde stelregels onmisbaar.

Searles 'Speech acts' (1969) ontbeert grotendeels deze interactieve dimensie. Searle wijst in dit werk wel op de hoordergerichtheid van de sprekersintentie, maar staat in het algemeen niet stil bij de activiteit die de hoorder moet verrichten. Hij beschouwt het taalhandelen niet als een *dynamisch* proces, niet als een handelen waarin de gespreksgenoten in wisselwerking de intentionaliteit vaststellen. De verwaarlozing van de open facetten van de taalhandeling komt voort uit de geïsoleerde benadering van de taalhandeling, uit de beschrijving als een *fait accompli*.⁵ Wat een hoorder nu precies doet is infereren wat de zinvolle bedoelingen van de spreker zijn, dus welke mentale verandering die op het oog heeft - in reactie waarop de luisteraar zijn eigen intenties aktualiseert - alsook hoe de in de uiting gehoorde intenties aansluiten op het voorgaande.

Bij Austin (1962) komt de rol van de hoorder, zij het abstrakt, duidelijker tot zijn recht. De intenties, in taaldaden tot uitdrukking gebracht, hebben konsekwenties voor de gesprekspartner (het perlokutief aspect); maar in de aan de konsekwenties voorafgaande illokutie liggen ook reeds effecten opgesloten, namelijk van interpretatie door de ander van de inhoud en de illokutie van de uitingen. Pas zodra deze 'uptake' een feit is, is voor Austin de taaldaad geslaagd. Zo geeft Austin - naar het schijnt onafhankelijk van Wittgenstein - een specifieke uitwerking aan dien beklemtoning van taal in gebruik en van de schier eindeloze variatie van 'taalspelen'.

De stap die Wittgenstein (1958) en ook Ryle (1947) hiervoor al gedaan had-

den, hield in dat huns inziens voor de beschrijving van woorden en zinnen niet teruggegrepen moest worden op de objekten en standen van zaken waarnaar verwezen wordt, noch naar de ontoegankelijke concepten die in de geest van een spreker en verstaander besloten liggen. Betekenissen zijn, volgens hen, slechts te verklaren in het konkrete taalgebruik, in de activiteiten van de taalspelen. In hun opvatting zijn betekenissen, die van nature in de spontane taal flexibel, maar ook vaag en zelfs leeg zijn, te vatten door een beschrijving van de gebruiksvoorwaarden. Hiermee hangt het inzicht samen, door Austin en Searle later uitgewerkt, dat beweringen aan meer kondities dan aan waarheidscriteria beantwoorden, zoals die van geldigheid of zinvolheid en van oprechtheid, en dat er in het taalgebruik veel meer 'gedaan' wordt dan het verrichten van waarheidsuitspraken. Austins en Searles studies van expliciete taalhandelingen, van de voorwaarden tot geslaagdheid, zijn reacties op de betekenisbeschrijving van de doctrine van het logisch empirisme, dat een vocabulaire van strakke eenduidige betekenissen trachtte op te stellen, direct verbonden met de zintuiglijk waargenomen entiteiten.

In de konversatieanalytische onderzoeken van Sacks, Schegloff en anderen, die het kenmerk dragen niet theoretisch geïnspireerd te zijn, maar stringent empirisch te zijn, wordt sterk de nadruk gelegd op de openheid van de betekenisatoekenning in uitingen en hiermee op de interactieve behandeling ervan door de konversatiepartners. Dit betekent onder meer dat een hoordersreactie als interactief *in twee richtingen* wordt opgevat. Immers de luisteraar reageert enerzijds door een interpretatie van de door hem relevante intenties, anderzijds is zijn reactie sturend, doordat hij de vrijheden van de volgende spreker beperkt (het gaat hier over 'zetten' die geen openings- of eindzetten zijn). Hierbij kan het ene kenmerk het andere overheersen: zo domineert in een vraag het initiërende het reagerende aspekt, en in een antwoord is het andersom (vgl. Franck 1979: 53 vv.). We zullen bij de bespreking van de minimale responsies zien, hoe die speciaal in beide richtingen interactief zijn.

De benadering van het proces van betekenisgeving als 'joint sense production', die sterk in het werk van Sacks, Schegloff en hun school tot uitdrukking komt, is een benadering die eerder tekstueel dan psychologisch is te noemen. Want de aandacht gaat uit naar de formele eigenschappen van gespreksvoeringen, vooral naar opeenvolgingsregels van beurten. In de bespreking van aangrenzende meerledige beurtenreeksen wijzen ze erop dat vervolgbeurten, en niet in de laatste plaats mi-

nimale responsies, controleerbaar voor de deelnemers, duidelijk maken, of en in hoever de voorafgaande beurten al dan niet geslaagd zijn. In het laatste geval worden er ondergeschikte vervolgburten gestart van herstel, commentaar en dergelijke (zie vooral Schegloff e.a. 1977 en Schegloff 1982); in het eerste geval, dus van beurten met een onmiddellijk geslaagd illokutief resultaat, kunnen zulke beurten afgesloten worden met een appreciatie. De 'architectuur', die beurt voor beurt op deze wijze wordt gerealiseerd, vertoont 'the continuous updating of public, intersubjective understandings' (Heritage 1985: 2-3). Zo verschaffen tweede en verbandhoudende volgende beurten dus essentiële informatie voor de gesprekspartners. Beurten die de verwerking van de boodschap behartigen vormen aldus de onmiddellijke basis voor volgende actie in de sekwentie. Daarenboven geven interactieve bouwsels aan de analyticus de 'dokumenten' voor zijn interpretatie in handen: reacties en reacties op reacties veruiterlijken de herkenning van de intenties of de problemen op dit punt. In deze gezamenlijke sekventiële activiteit spelen de minimale signalen een grote rol, zoals in de volgende hoofdstukken zal blijken. Ze fungeren kortom als hulpmiddelen voor hoorder en spreker, zowel ten dienste van begrijpelijkheid en herkenning van de intenties als van argumentatieve beïnvloeding.

Bekijken we nu nader de verhouding tussen de tekstuele interactieve organisatie en de onderliggende gezamenlijke zingeving.

Atkinson en Heritage (1984) kiezen - in navolging van Schegloff en de zijnen - voor een 'agnosticistische' opstelling ten aanzien van het reflexief bewustzijn van de taalgebruikers, de (variërende) aanwezigheid ervan ten spijt. Ze zijn met andere woorden van mening dat het *waartoe* van de interactie in het beginsel buiten beschouwing moet blijven en pleiten voor de (typisch etnomethodologische) bestudering van het *hoe* van de interactie. Terecht gaat hun aandacht uit naar klaarblijkelijke en minder klaarblijkelijke systematische volgordes, die vanzelfsprekend structureel beschreven moeten worden. Maar een belangrijk deel van de beschrijvende categorieën, die hierbij gehanteerd worden, als preferentie en 'agreement', is dan wel intentionalistisch. Al is het waar dat de structurele ordening aan de oppervlakte ligt en observeerbaar is in de objectieve uiterlijke vormen, tegelijk is het waar dat feitelijke mentale disposities in het geding zijn, die afleidbaar zijn.

Het is dan ook een legitieme doelstelling voor de onderzoeker op zoek te gaan naar achterliggende geestesgesteldheden van geloof en verwachtingen, voorbij dus aan de eventuele gestandaardiseerde uitdrukking ervan. Sterker nog, deze fundamentele doelstelling mag uiteindelijk, vinden we, niet uit de weg gegaan worden (vergelijk Labov en Fanshel 1977); wat echter niet hoeft te beletten dat men zich de beperking oplegt van een structurele analyse vanwege een gekozen uitgangspunt. Maar het is ook zo, zoals we zeiden, dat een structurele analyse onmisbaar is bij een onderzoek naar achterliggende intenties. Het is met andere woorden noodzakelijk dat de onderzoeker die de intentionele waarde beschrijft zelfs van betekenisarme signalen en pauzeringen - bijvoorbeeld in de aanvangspositie van tweede beurten - in zijn analyse de gestandaardiseerde grotere structuren betreft, waarin zulke elementen functioneren. Zo is het juist de aanvangspositie die voor een reagerend *Ja* de functionele dubbelzinnigheid mogelijk maakt van enerzijds de implicatuur van overeenstemming en anderzijds die van gebrek aan overeenstemming. Aldus laat de meervoudige functionaliteit van een semantisch eenduidig *Ja* zien (zie Schegloff 1984) dat de positie van elementen van kritisch belang is. Maar dan niet slechts voor de opbouw van de tekst, dus voor de coherentie van de verpakking, maar tevens voor de aanduiding van de intenties, die via tekst 'voltrokken' worden.

Hoe haast onvermijdelijk het is het interactieve 'werk' in termen van wederzijdse bedoelingen te omschrijven, in weerwil van de beoogde organisatorische deskriptie, laat bijvoorbeeld Schegloff (1982: 76-79) - ongewild - zien, waar hij wat we een hoorderssignaal noemen bespreekt in het kader van een 'interactional achievement'. Als hij beschouwt wat er zich afspeelt op de overgangsplaatsen van (samengestelde) beurteenheden, dan spreekt hij van 'kollaboratie' en 'wederzijdse oriëntaties'; en speciaal aan hoorderszijde van 'afzweren' van de beurt, van 'manifesteren van attentie' en van 'agreement', en aan sprekerszijde van 'projekteren' van verlenging en zelfs van het manifesteren van een 'intentie'. Wanneer men zich dus wil beperken tot de beschrijving van organisatievormen en men zich aldus bedient van (min of meer) structurele categorieën, zoals in het onderhavige geval van de handhaving van de spreker-hoorder-konstellatie of in de gevallen van beurtoverdracht en beurtselectie, dan heeft men het blijkbaar ook over specifieke (organisatorische) illokutieve handelingen en uiteindelijk over intenties over en weer. En waarom ook niet? Het sekventiële systeem, op beurtgrenzen en binnen beurten, is in laatste instantie inhoudelijk (vgl. Angevaere 1980). En daarom is een echte

scheiding - dus niet onderscheiding - tussen vorm en inhoud blijkbaar kunstmatig.

1.6.3 Intentionaliteit en relevantie

In het voorgaande is de oprechtheidsvoorwaarde en de ermee korresponderende intentionaliteit op de voorgrond geplaatst als een voorwaarde die de andere maxims overkoepelt. Hiermee is niet gezegd dat de andere maxims terzijde zijn geschoven. Maar ze dienen gezien te worden als expliciteringen van de stelregel van de kwaliteit, als hieruit voortvloeiende secundaire regels.

Er is evenwel ook een andere hiërarchie van de maxims van Grice voorgesteld, en wel een ander dominant principe, dat van de relevantie (o.a. door Dascal 1977). Daarbij wordt dan zelfs de gehele pragmatiek als een theorie van relevantie gedefinieerd (Brockway 1981; Wilson en Sperber 1981).

Wat is relevantie? Voor Grice (1975) behelst het dat een uiting is afgestemd op het doel van het gesprek. Hetgeen meer is dan alleen maar aansluiting op de voorafgaande uiting (zie voor dit onderscheid Van Rees 1982). Deze afstemming geldt voor wat men zegt en voor wat men met het gezegde bedoelt. De relevantie van een uiting kan door signalen versterkt worden, die de ontvanger op het doel van de uiting, uiteindelijk van het gesprek, beogen te richten. Wel of niet apart gesignaleerd, zinvolheid van een uiting betekent afgestemd zijn op het gedeelde geloof en de gedeelde verwachtingen, die op het moment van de uiting gelden. Relevantie is meer dan een tekstuele relevantie. Ze is *konsistentie* van intenties gerelateerd aan het doel in een bepaald stadium van het gesprek.

Searle (1971: 51) zegt kernachtig (in verband met de 'overbodige' veelheid van intenties die Grice bespreekt) dat 'al wat noodzakelijk is, is dat een spreker serieus een zin uit'. Welnu wie serieus een uiting verricht - de notie uiting is hier preciezer dan zin, omdat het gaat over zinnen in konteksten - die heeft een bedoeling en diens uiting wordt geacht in overeenstemming te zijn met zijn bedoeling; en bedoeling impliceert doelgerichtheid. Een inkonsistente oftewel irrelevante uiting van een spreker komt voort uit een tekort aan verantwoordelijkheid ten aanzien van de gerichtheid op het momentane doel van het gesprek. Zo geformuleerd is relevantie een uitvloeisel van een redelijk te verwachten geestesgesteldheid. En

hiermee valt het volle licht op de *psychologische* dimensie. En wat de tekstuele dimensie aangaat, daarvan is al opgemerkt dat die weliswaar te onderscheiden is van de psychologische, maar niet te scheiden: nastreving van samenhang van handelingen is een interpersonele en tegelijk tekstuele zaak.

Dat een bijdrage op de gezamenlijke doelstelling is gericht, is iets wat gespreksdeelnemers kennelijk zeer ter harte gaat. Niet in de laatste plaats laten de minimale onderbrekingen deze zorg zien. Voortdurend controleert een spreker, vaak in de vragende vorm, of de ander bepaalde ter zake doende kennis aktiveert, op grond waarvan die ander in staat is te interpreteren en te reageren. Dat relevantie in belangrijke mate een beroep is op de gewenste reactie, en dus anticiperend is, dat met andere woorden het punt ten opzichte waarvan de uiting relevant is, in de toekomst gelegen is, dat wordt vooral door de vraagvorm van bepaalde onderbrekingen bewezen (*niet? ja toch? hè?*). Zulke vormen, die afstemmen op de gezichtspunten van de luisteraar inzake de doelgerichtheid van de uiting, dienen tevens tot aansluiting bij de voorafgaande uiting. Dit laatste is bij woorden in deze positie van afsluiting slechts een bijkomende functie, die uitgeoefend wordt. Een eindmarkering van de relevantie in de uiting duidt primair de relatie aan met wat moet volgen en maar zwakjes met wat aan de uiting vooraf ging.

Soms kan een aanduiding van relevantie betekenen dat een spreker tegen de bestaande verwachtingen ingaat. Zo'n weerspreking kan bijvoorbeeld door *kijk* of *hoor* geaksentueerd worden. Twee voorbeelden:

(10) Kijk, dat zou ik niet doen!

(11) Dat zou ik niet doen, hoor!

Is dit gebruik nog koöperatief, anders ligt dit, wanneer een uiting niet feitelijk relevant is, hoewel signalen dat soms lijken te suggereren. Maar zelfs als er uitspraken worden gedaan die in feite niet zinvol zijn, of als er anderszins niet zinvol gehandeld wordt, dan probeert een gespreksgenoot zolang mogelijk relevantie te postuleren.

Grice (1975) merkt in het algemeen op hoe problematisch het begrip relevan-

tie nog is. Zo herkent ieder het verschijnsel dat relevanties verschuiven, doordat doelstellingen in de loop van een gesprek veranderen of doordat er van gespreks-onderwerp gewisseld wordt. Al is de stelregel van de relevantie niet probleemloos, belangrijk vindt Grice ze wel.

Vanwege de interpretatie van relevantie als doelgerichtheid, en daarmee van intentiona­liteit of geestesgesteldheid, wordt de samenhang met enkele andere aspekten veel duidelijker. Zo leidt dispositionele doelgerichte relevantie van een handeling gemakkelijk of tot verzachting van de tot uitdrukking gebrachte intenties of tot verzwaring. Deze modifierende kwaliteiten vloeien met andere woorden voort uit de nastreving van een geslaagd illokutief resultaat, dus uit de nastreving van gelijke inschatting over en weer van de taalhandeling in het geheel van de inter­aktie.

Deze *modaliteiten* van verzachting en intensivering gaan menigmaal gepaard met andere attitudinele momenten, namelijk met affekten en stemmingen, zoals sympathie, interesse, boosheid, ongeduld. Bovendien wanneer vermindering van konfrontatie, en dus verzachting, wordt nagestreefd, dan draagt deze modaliteit tevens bij aan de totstandbrenging en instandhouding van de interpersoonlijke relatie. Vandaar dat in konteksten waarin deze relatie centraal staat, dus in vele informele gesprekken, de minimale uitingen ter verzachting zo frekwent zijn. Daarnaast kunnen minimale uitingen de attitudinele relevantie van de hoofdhandeling verscherpen: in zeer vertrouwde situaties, zoals tussen gezinsleden of vrienden, zijn verscherpte signalen met een emotionele lading zeker niet ongewoon. En een boos of ongeduldig *nou* tast niet het beginsel van de samenwerking aan, zolang begrijpelijkheid en akseptabiliteit van de handeling hoofddoel blijven.

Wat het onderscheid tussen de zo nauw samenhangende tekstuele en interpersonele relevantie betreft, kan het ene aspekt van relevantie het andere overheersen. Men hoort dagelijks om zich heen dat de minimale tekens van relevantie uitgehold kunnen zijn tot *stoplappen*. Zo'n spraakgewoonte mist inhoudelijkheid en bestaat slechts uit vokaliseringen, die beurtbehoud effectueren. Tegenover dit uithollend gebruik van minimale uitingen, aangewend omwille van structurering, staat een

ander misbruik, dat niet altijd van het vorige te scheiden valt: dat van de overmatige versterking van de interpersoonlijke functie. Dit misbruik manifesteert zich in een emfatische opeenhoping van signalen, bijvoorbeeld in een uiting als *Nou eh weet je wel, dat is nou juist het probleem, hè!*. Hiermee vergelijkbaar is de overdosering van een en hetzelfde signaal, van bijvoorbeeld *hè?* of *dus*, of van *weet je*. In al deze gevallen gaat het evident om uitwassen.

Samengevat, het begrip relevantie van uitingen, en specifiek van signalen, is behandeld als een intentioneel-attitudinele zinvolheid, die tevens interactieve aspecten heeft. Het komt erop neer dat een spreker die een relevante bijdrage levert, geacht wordt serieus, en dus consistent, bepaalde intenties over te dragen, die publiek herkenbaar zijn zowel aan de uiting als aan de algemeen gedeelde koöperatieve verwachtingen omtrent de doelstellingen van de deelnemers. In feite is de regel van de relevantie zo teruggebracht tot de regel van de kwaliteit, die aldus een overkoepelende stelregel is.

Maar voor Wilson en Sperber (1981) is een andere stelregel overkoepelend: de regel van de relevantie. Toch blijkt uit hun uitleg van de regel dat deze auteurs relevantie attitudineel opvatten. Ze zeggen immers dat de relevantieregel in het algemeen opgevolgd wordt door de verdiskontering van de overtuigingen en assumpties van de hoorder (pp. 169; 175).⁶

Wilson en Sperber gaan nog een stap verder door het beginsel van relevantie grotendeels *los* te maken van het samenwerkingsbeginsel: het eerste zou niet voortvloeien uit het laatste. Om te slagen in zijn wézenlijk egocentrische onderneming, betaalt een spreker slechts een bepaalde mate van samenwerking als prijs, om een maximaal effect op de aanvankelijke onderstellingen van de luisteraar te bereiken. Het zal echter duidelijk zijn, na hetgeen we gezegd hebben over de centrale plaats van het (intentionalistische) kwaliteitsbeginsel, dat we het bezwaarlijk achten als er te veel eer bewezen wordt aan het beginsel van de relevantie, tenzij het in wezen attitudineel wordt geïnterpreteerd, wat deze auteurs dus doen. En wat vervolgens de visie aangaat dat gespreksvoeringen eerder door een egocentriciteitsbeginsel dan door een moreel of sociaal samenwerkingsbeginsel geleid worden, is ons bezwaar dat het laatste principe dan utopisch opgevat wordt, alsof het de behartiging van eigen belang en eigen preferenties uitsluit. Opgemerkt is (zie 1.6)

dat samenwerking of beleefdheid een zaak is van uitbalanceren van eigen en andermans belangen. Hoe egocentrisch verder de bedoelingen van de gespreksgenoten ook mogen zijn, het koöperatieve streven naar begrijpelijkheid en naar veiligstelling van begrijpelijkheid is voor beide partijen primair een sociale conditio sine qua non. Maar het is zeker nodig dat de beschrijving van de egocentrische krachten die van het samenwerkingsbeginsel en die van de beleefdheidsstrategieën, zoals beschreven door Brown en Levinson (1978) en Leech (1983), aanvult. (Vergelijk Franck en Franck 1985 voor een economisch gespreksmodel, volgens hetwelk rationaliteit primair nastreven van eigenbelang inhoudt; rekening houden met de interesses van anderen is dan een kwestie van eigenbelang.)

1.7 Samenvatting

Deze inleiding is gebaseerd op meerdere invalshoeken voor de analyse van de signalen van de spreker en hoorder.

Ten eerste zijn de sprekerssignalen in een psycholinguïstisch perspectief beschouwd, namelijk als strategieën die de belemmeringen overwinnen, verbonden aan de taak alternerend en gelijktijdig te plannen en uit te voeren. Het zijn de rustpunten in de spraak die geen willekeurige onderbrekingen zijn, maar een organisatorische functie hebben. Als aanduidingen van beslissingen over wat volgen gaat, sturen ze bovendien de gespreksdeelnemer. En ook de hoorderssignalen geleiden en sturen.

Ten tweede is vanuit een taalfunctioneel perspectief een overzicht geschetst van de diverse middelen van organisatie en sturing, waaronder de sprekers- en hoorderssignalen.

Ten derde zijn de signalen van de spreker vanuit de taal filosofische benadering van Austin, Searle en vooral Grice belicht. Uit Grices theorie valt af te leiden dat men deze signalen kan beschouwen als bedekte uitdrukkingen van konversationele verwachtingen. Wat van sprekers verwacht wordt, is dat hun uitingen in elk stadium van de uitwisseling consistent, in de lijn van de doelstelling van het gesprek, aan hun intenties beantwoorden. Verder blijkt de beantwoording aan de hoofdstelregel van oprechtheid het streven in te sluiten naar relevantie van de bij

drage binnen de samenhang van het geheel van de bijdragen. De signalen van de hoorder duiden eveneens op onuitgesproken konversationele verwachtingen, die in termen van dezelfde stelregels geformuleerd kunnen worden.

Ten vierde, waar het in deze studie specifiek gaat om de gerichtheid van hoordersteken op het sprekersteken en andersom, staan de structurele verbanden van de gespreksaktiviteit centraal, zoals belicht door ethnomethodologen als Schegloff. Maar aan deze tekens dient bovendien, naast de structurele, een inhoudelijke functie toegekend te worden. De segmenteringsmiddelen vertonen intentionele waarde, zijn bijdragen aan de doelgerichtheid van het gespreksverloop (in de onder het vorige punt genoemde zin).

Van al deze benaderingen is vooral gebruik gemaakt voor zover ze de positie en de bijdrage van de hoorder aan geslaagde interactie benadrukken. Opmerkelijk is overigens dat speciaal in de psycholinguïstiek nog maar weinig aandacht aan de rol van de hoorder besteed wordt.

DE FUNKTIE VAN ONGEVULDE EN ZOGENAAMDE GEVULDE PAUZES

2.1 Inleiding

Er zijn diverse minimale middelen die een spreker ten dienste staan om in te spelen op de gedeelde konversationele verwachtingen over verloop en doel van de bijdrage die hij levert. We bespreken in dit hoofdstuk eerst de meest voorkomende categorie van deze middelen die worden ingezet om tot dit doel te geraken: de pauzeringen; daarna de ermee verwante groep van lexikale middelen.

Pauzeringen vormen de bekendste groep onder de zogeheten aarzelsverschijnselen. Ze worden gewoonlijk verdeeld in ongevulde (stille) en gevulde (*eh*; *hm*; *mm*; en varianten). Naast aarzelpauzes worden in de literatuur andere pauzes onderscheiden, zoals grammatikale. Deze laatste vallen op grenzen van linguïstische eenheden ter grootte van konsituënten tot zinnen. Kenmerkend voor aarzelpauzes is dat ze gemiddeld, op zinsgrenzen, langer zijn dan grammatikale (Boomer 1965). Vervolgens is kenmerkend dat ze weliswaar op allerlei plaatsen kunnen optreden, ook binnen woorden, maar van belang is daarbij dat ze toch ook geacht worden de vloeiende spraak funktionéél te onderbreken. Werden ze tot de jaren vijftig incidenteel bestudeerd inzake plaatsing en duur, en wel als extrinsieke en accidentele elementen in de linguïstische beschrijvingen, daarna kwam hierin een belangrijke verandering. Ze gingen beschouwd worden als intrinsieke elementen van het spontane taalgebruik. De nu aanvaarde hypothese is dat de tekenen van aarzeling inzicht verschaffen in het proces van codering.

Aarzelingen worden beschouwd plaats te grijpen op plaatsen waar beslissingen en keuzes worden gemaakt (vooral door Goldman-Eisler 1958; Maclay en Osgood 1959). Deze functie van aarzelpauzes werd het eerst door de antropoloog Lounsbury (1954) aangenomen.

Het eerste grondige, systematische onderzoek naar pauzeringen is gedaan door

Goldman-Eisler, vanaf 1951; en velen zijn in haar voetsporen getreden. Haar vraagstelling was van experimenteel-klinische aard, die betrof namelijk temporele patronen in psychotherapeutische gesprekken. Haar aandacht ging uit naar de stiltes die een spreker in een continue bijdrage in acht neemt, pas later (1980) in enige mate naar interactieve stiltes tussen beurten, naar die stiltes dus die aan een luisteraar zijn toe te schrijven. We zeiden in 1.4 dat ze zich afvroeg of niet de afwezigheid van activiteit als een indicatie beschouwd moet worden van de aanwezigheid van een 'centrale' activiteit, die van het denken. De bestudering van de pauzeringen zou dan een techniek zijn die toegang verleent naar de samenhang tussen spreken en denken (1968: 4). Pauzeringen corresponderen volgens Goldman-Eisler (1958) met momenten van 'hoge statistische onzekerheid'. Deze door Lounsbury (1954) geformuleerde hypothese voorspelt dat, waar de sekwentieële waarschijnlijkheid hoog is, de voortgang van het spreken vlot en zonder onderbrekingen verloopt. Waar, aldus Lounsbury, de sekwentieële waarschijnlijkheid laag is te noemen, is tijd nodig, en daardoor is een aarzelingsverschijnsel, zoals pauze, op zulke plaatsen voor de hand liggend. De behaviouristische onderstelling van de werkwijze van deze onderzoeker is als volgt te formuleren: waar pauzeringen enzovoort optreden, is het verband tussen stimulus en respons zwakker. Volgens Maclay en Osgood (1959) is de waarschijnlijkheid van het optreden van deze verschijnselen hoger vóór inhoudswoorden dan vóór funktiewoorden. (Maar Korval e.a 1980 scoorden tegenovergestelde resultaten.) Voor Goldman-Eisler evenwel reflekteren stiltes iets mentaals, en ze weerspiegelen bovendien meer dan de planning van slechts de lexikale keuzes: ze hebben op grotere eenheden betrekking dan het volgende woord. De betekenis van deze stap voorwaarts is dat Goldman-Eisler in haar onderzoeken een directe relatie vaststelt tussen aan de ene kant aantallen en duur van stille pauzes en de moeilijkheidsgraad van de te verrichten cognitieve activiteit aan de andere kant. Vooral door haar publikaties veranderde de visie op pauzeringen, en kreeg het onderzoek naar de taalproductie een plaats in de experimentele psychologie en psycholinguïstiek. Daar worden pauzeringen en de verwante verschijnselen nu algemeen niet als externe storingen, dus als extra-linguïstische verschijnselen, aangemerkt, maar als weerspiegelingen van interne mentale processen van de spreker, *intrinsiek* verbonden met het taalgebruik. Ze worden als psychologisch belangwekkende momenten in de spraak onderzocht, die overigens desondanks nog vaak eenzijdig als momentane deficiën-

ties bij de spreker geduid worden.

Er is een funktioneel verschil aan te wijzen tussen de *gevulde* en de *ongevulde* pauze. De eerste blijkt een efficiënter middel te zijn in gesprekken. Want zodra een spreker op de grens van een uitingseenheid een pauze nodig heeft, dan kan de luisteraar deze plaats als een ruimte voor beurtwisseling interpreteren. Op het moment dat een spreker zich van een mogelijke of feitelijke stilte bewust is, beschikt hij over het middel een specifieke vokalisering te kiezen (*eh*, *mm* enzovoort) of de voorafgaande eenheid geheel of gedeeltelijk te herhalen. Wat hij hiermee uitdrukt, is: 'het is mijn beurt, onderbreek mij niet' (Maclay en Osgood 1959: 41; zie ook Rochester 1973). In deze opvatting zijn gevulde pauzes verlengingen van ongevulde, die in hun functie van beurtbescherming sterker staan dan stiltes. Hoe groter de eenheid die geprogrammeerd moet worden, hoe langer de ongevulde pauze duurt en hoe groter de kans op een gevulde pauze of herhaling.

Boomer (1965) en Brotherton (1979) komen evenwel tot geheel andere resultaten: gevulde pauzes gaan in het algemeen aan ongevulde pauzes vooraf; en de claim wordt hierdoor niet gesteund dat ze als verlengingen gezien dienen te worden van het zwijgen van de spreker. Toch doet dit ons inziens nauwelijks af aan de beurtbeschermende functie van de gevulde pauze. Beurtbescherming speelt zeer waarschijnlijk zelfs geen geringere rol in een andere bevinding, eveneens tegengesteld aan die van Maclay en Osgood, namelijk dat de meerderheid van de gevulde pauzeringen zich binnen zinnen voordoet, althans in interviews (Brotherton 1979; Siegman 1979).

Het enige dat lijkt vast te staan, is de voorkeur in het algemeen voor de stille pauze boven de gevokaliseerde. En het lijkt erop dat de twee types gewoon kunnen alterneren. In ieder geval heeft elke spreker een eigen voorkeur, een eigen stijl, wat Maclay en Osgood al opperden. Maar de vraag is ook gesteld of de faktor emotionaliteit niet bepalend is (Mahl 1956). Als antwoord leverden de onderzoekingen van Brotherton (1979) en van Lalljee en Cook (1973) op dat gevulde pauzes afnemen naarmate een interview vordert. Dit geldt althans voor een speciale positie, namelijk de aanvang van een antwoord; en het leidde tot de interpretatie dat deze resultaten op afnemende spanning en onzekerheid wijzen. Ook Goldman-Eisler (1968) verwees naar deze emotionele faktor bij het gebruik van *eh*. Problematisch voor de genoemde interpretatie is dan wel dat vokaliseringen blijven optreden in het vervolg van het interview, en zelfs in hoge mate binnen zinnen.

Enerzijds kan men zich daarom met Brotherton afvragen of de gevokaliseerde pauze niet gewoon de 'aankleding' is van de lege pauze (p. 205). Anderzijds noemt deze onderzoeker die aankleding 'sociovokaal': een *eh* heeft de algemene sociale functie van signaal aan het adres van de hoorder (hetgeen dan wel iets anders is dan alleen maar indicatie van spanning bij de spreker).

Het is mogelijk dat het gemengde karakter van de gevulde pauze, waarop in de taalpsychologie gewezen wordt (aanduiding van planning - speciaal van lexikale items - naast indicatie van een bepaalde affectieve toestand en naast aanduiding van de wens tot beurtbescherming) dit verschijnsel minder dan de stille pauze in aanmerking doet komen voor de bestudering van het proces van de taalproductie (Brotherton p. 206-207). Hier staat tegenover dat telkens blijkt dat naast gevulde pauzes ook stille pauzes uitdrukkingen van spanning of angst kunnen zijn; en men hoeft verder behalve aan de pijnlijke stilte maar te denken aan de stilte van terughoudendheid. Met polyvalentie is dan ook niet alleen bij de gevulde pauze, maar bij ieder planningsverschijnsel rekening te houden. Hiermee hangt vervolgens samen dat niet slechts stille pauzes, maar ook andere verschijnselen zich dadelijk spontaan aandienen in het onderzoek naar de diskontinuiteit in het taalproductieproces: de samenhang tussen de diverse onderbrekingen is onontkoombaar. Evenals voor een stille pauze wordt voor een gevulde pauze gewoonlijk, sinds de studie van Maclay en Osgood, tenminste één gemeenschappelijke functie aangenomen in de taalpsychologie, namelijk van onderbreking in de produktiefase van de spraak ten behoeve van het kognitieve proces.

In het volgende worden diverse pauzeringen onderscheiden afhankelijk van het proces waarvoor ze worden ingezet.

2.2 Soorten pauzeringen

2.2.1 Ademhalingspauzeringen

De vraag is of dit type pauze relevant is voor de structurering van spontane spraak. Welnu, in het algemeen is dit alleen indirect het geval. Experimenten met gelezen teksten tonen aan dat lezers alle pauzes op zinsgrenzen realiseren, en dat ze dit doen ten behoeve van de luisteraar(s) (Henderson e.a. 1965; Goldman-Eisler 1968). En lezers blijken zo taalvaardig dat ze hun ademhalen steeds konformerend aan de syntaktische zinsgrenzen, plaatsen dus waar luisteraars de meeste baat bij hebben voor de verwerking. Maar in spontaan taalgebruik nemen sprekers slechts voor minder dan een derde van de ademhalingsintervallen de syntaktische zinsgrenzen in acht. Voor het overige halen ze gewoonlijk adem tijdens aarzelingen (Goldman-Eisler 1968). Het proces van ademhaling blijkt dus op de voor de taalproductie meest natuurlijke plaatsen zijn beslag te krijgen (de syntaktische en de aarzelingspauzes) en hiermee een heel efficiënt verloop te hebben. Praktisch mag dit betekenen dat, als een onderzoek op functie en plaats van pauzeringen betrekking heeft, adempauzes buiten beschouwing kunnen blijven. Hoewel echter ademen plaats vindt op die plaatsen die reeds als actuele pauzes gegeven zijn, zijn er ook adempauzes die een emotionele grond hebben en op andere plaatsen verschijnen. Zo blijken sprekers in bijzondere situaties, bijvoorbeeld van angst, op niet-systematische plaatsen adem te halen, dus niet op grenzen van zinnen en konstituenten, waar ook het merendeel van de aarzelingen zich vertoont (sprekers streven er immers naar bij hun aanduidingen van aarzeling de konstituent intact te laten (zie 6.5)). Maar in het algemeen gesproken wordt het fysiologisch bepaalde, voor de overleving noodzakelijke, ademhalingsproces gereguleerd door en ondergeschikt gemaakt aan andere functies, die van de taalproductie, dus aan communicatieve functies, cognitief en linguïstisch van aard. Vanwege het eigen karakter wordt dit soort pauzes verder buiten beschouwing gelaten.

2.2.2 Syntaktische pauzeringen

Hiermee worden primair de stille en gevulde pauzes bedoeld die zinnen begrenzen. Syntaktische pauzes worden, evenals pauzes voor ademhaling, gewoonlijk onderscheiden van aarzelingspauzes. Voor het grootste deel van de intervallen voor ademhaling geldt, zoals we zagen, dat ze, uit het oogpunt van de taalproductie, als konkomitante verschijnselen beschouwd kunnen worden, als optredend op al gegeven onderbrekingen. Past het ademritme zich gewoonlijk aan, bij de syntaktische structurering gaat het andersom: de syntaktische structurering is niet passief, ze is, behalve voor de adempauze, tevens *bepalend* voor zeer vele aarzelpauzes.

Syntaktische onderbrekingen worden ten dienste van de spreker en van de hoorder aangewend. Zodra een spreker op syntaktische plaatsen zijn bijdrage interrumpeert, dan is hij hierbij tevens op de hoorder georiënteerd, omdat hij hem de gelegenheid biedt syntaktisch te segmenteren. Het aspect van *sociale* structurering houdt vervolgens in dat syntaktische begrenzingen er regelmatig toe dienen om een beurtwisseling, vooral in de vorm van een reactie van hoe korte duur ook, mogelijk te maken, en tenslotte om aan de deelnemer(s) op het einde van zinnen gelegenheid tot planning te geven (zie voor dit laatste kenmerk vooral Green 1977 en Goldman-Eisler 1980). Met het nut van pauzes aan het zinseinde voor welke van beide partijen ook dient men überhaupt rekening te houden (Petrie 1987).

Een illustratie van de interactieve kenmerken van een stilte is in het volgende geval de zinsgrenspauze tussen *moeten* van A en *Nee - nee* van B:

(1) (Konsult 4: 36-38):

A: Maar - eh - 't is niet zoiets eh wat kwaad kan en wat weg zou moeten

A: - - - - - Dat vin ik eigenlijk dan ook zonde

B: - - Nee - nee - - -

De genoemde stilte behoort aan *beide* partijen toe. Dat de luisteraar slechts van een minimale responsie gebruik maakt, doet hieraan niet af. A segmenteert ten behoeve van B en geeft tevens B gelegenheid tot planning. B dekodeert en kan op deze plaats tevens het volgende koderen of problemen met wat hij hoorde kenbaar maken. In het geval van minimale responsies is er de bijzonderheid dat A de totale door B voor spreken en zwijgen opgenomen tijd kan gebruiken voor wat hij verder te berde wil brengen. A blijkt immers door te willen gaan en alleen uit te zijn op een minimale reactie. De uitlokking van een minimale reactie is vanzelfsprekend een sociale functie: A oefent invloed uit op de beurtverdeling. Kortweg: A geeft tijd, voor een specifieke reactie van B (interactief aspect), en kan hierdoor tegelijk tijd nemen, en B neemt tijd of kan die nemen.

We zien dus op syntaktische grenzen van zinnen een aantal functies samen-vallen in signalen van stilte, die bij eerste indruk zo weinig lijken te betekenen: functies ten eerste van dekodering door de hoorder en van kodering door spreker en hoorder, ten tweede van organisatie. Dekodering en kodering: voor dit doel blijken de syntaktische pauzes relevant. Organisatie: de spreker wenst blijkens zijn spreker-sig-naal, de pauzering op een zinsgrens, alleen een hoorderssig-naal te ontvangen en is dus op beurtbehoud uit. Dit leidt tot de konstatering dat pauzeringen er niet alleen zijn voor syntaktische segmentering en voor planning in het belang van beide partijen, maar ook voor een nog ingrijpender interactief doel: de sturing van de beurtverdeling.

Uit de zo essentiële interactieve functie van de syntaktische pauzering komt dus naar voren dat deze, als sig-naal, een belangrijke rol speelt in het systeem van *beurtverdeling*. Als begrenzing een voornamelijk functie van de syntaktische pauze-ring is, dan houdt deze functie tevens de dreigende kans in van beurtverlies. Wil een spreker dit voorkomen, dan moeten precies op syntaktische eindpunten voorzieningen getroffen worden. We weten al dat gevulde pauzes als veelvuldig ge-bruikte ter zake preventieve middelen genoemd zijn.

Aan de syntaktische signalen wordt enige aandacht besteed in de bespreking door Sacks, Schegloff, Jefferson (1978) van de systematiek van de beurtverdeling. In het bijzonder vermelden zij dat die reparaties waarvoor de gespreksdeelnemer het initiatief neemt, in het algemeen nauwkeurig op de eindgrenzen van zinnen plaats

vinden (zie ook Schegloff e.a. 1977; Day e.a. 1984); en dat aldus deze (in vergelijking met de zelfkorrektie minder geprefereerde) poging tot korrektie de syntaktische integriteit van de zin respecteert. Precies op syntaktische gemarkeerde transitieplaatsen, zo konstateren Sacks e.a. (1978), buit een luisteraar regelmatig een stilte uit teneinde de vorige spreker tot zelfkorrektie te brengen (zie 3.4.1). Maar ook in het algemeen, afgezien van alleen maar reparaties, wijzen zij erop dat de eenheden bij verbeurting herkenbare plaatsen blijken te hebben van 'potentiële voltooiing', plaatsen die vooraf projekteerbaar zijn. Tot zo'n grens heeft een spreker in elk geval recht op voltooiing van zijn beurt. En volgende sprekers starten om deze reden hun beurten niet willekeurig binnen een al lopende beurt, maar ze doen dit in de meeste gevallen op diskrete plaatsen, op plaatsen 'relevant voor overdracht'. Dat zijn de posities van mogelijke voltooiing van eenheden zoals zinnen. Zinnen zijn 'cruciale' eenheden (Chafe 1979; 1980). Ze worden klaarblijkelijk in zeer veel gevallen door pauzeringen afgesloten. (Chafe 1979 berekent voor de plaatsen waar intonatief een zinsgrens ligt het aantal aarzelvingsverschijnselen, waaronder de lege en gevulde pauzes het veelvuldigst zijn, op 88% in zijn materiaal.) Er blijken, behalve pauzeringen, andere vormelijke kenmerken van syntaktische begrenzing te zijn, zoals bepaalde intonatiepatronen en partikels, die mede door hun dienst in beurten verklaard moeten worden. Zo zijn er begrenzende toevoegingen ('appositionals'): 'postcompleters', zoals *hè?*; *toch?*, naast 'prestarts' zoals *nou*; *dus*. Het functioneren in het systeem van uitwisseling verklaart tevens de meest voorkomende plaats van deze elementen; begin en einde van de zin. Hetzelfde gaat in belangrijke mate op voor pauzeringen en hun vullingen.

Het volgende fragment demonstreert betreffende de syntacticiteit het volgende. De aktuele beurtovergangen blijken ten eerste keurig op syntaktische plaatsen, namelijk op of bij eindgrenzen van zinnen op te treden; en bovendien blijken deze eindgrenzen als plaatsen van potentiële beurtovergang zeer regelmatig door pauzes gemarkeerd te worden. Ten tweede laat het fragment ook de syntaktische plaats zien van voor beurten typische appositie-elementen als *eh* (gevulde pauze) en *of zo*, namelijk op of bij de zinsgrens.

(2) (Afgewezen verliefden: 8-16):

A: Dat is het punt gewoon. En misschien - mag dat niet of zo?

B: ((zucht)) Nee ik

A: ((onverstaanbaar))

B: heb daar geen moreel oordeel over - Je mag van mij elke dag verliefd

C: - Je twijfelt aan de intentie.

A: - Mm hmm

B: worden - - Ik kan alleen niet geloven - moeilijk - dat eh - dat je

A:

B: - - ik ben meer - - kijk ik hoe maar één zin te horen van hem - -

De laatste twee regels van B geven een duidelijk beeld hoe B, alle aarzelingen ten spijt, erin slaagt de syntaktische opbouw van de zin te handhaven. Bekijken we dit tekstgedeelte nader, dan blijkt B als volgt te werk te gaan: tweemaal zet zij een *dat*-zin in en breekt die af. Hierna vervolgt zij met een hoofdzin, die ze opnieuw afbreekt, maar na een pauze en een prestart (*kijk*) spreekt ze vloeiend verder. De volgende punten vallen op bij dit complex van pauzeringen, herhalingen en afbrekingen. Ten eerste komen de anakoloeten (- *dat eh* - *dat je* - -; *ik ben meer* - *kijk ik hoe* . .) te zamen met de andere aarzelingsverschijnselen vooraan in de zin voor, nabij de syntaktische grens. Ten tweede wordt er uiteindelijk een syntaktisch korrekte zin van voren af aan opnieuw gestart. Ten derde zijn de fragmentaire aanlopen (*dat je*; *ik ben meer*) syntaktisch korrekt. Ten vierde worden de beide prestarts, (*dat*) *eh*; *kijk*, die met name als beurtbeschermend gezien worden, op of bij de syntaktische zinsgrenzen ingezet; en de postcompleter *of zo* wordt op het eind van de zin aangetroffen. Overigens valt op dat *eh* pas na het voegwoord *dat* optreedt. Hierop wordt dadelijk nader ingegaan. Gelet, ten vijfde, in het gehele fragment op de posities waar luisteraars starten, blijken precies zinsgrenzen de relevante plaatsen voor de beurtovernames (van A, B en C) te zijn. Veel wijst er dus op dat de zin de fundamentele syntaktische eenheid in het systeem van beurtwis-

seling is (waarover nader in hoofdstuk 6).

Zoals voor Chafe is voor Boomer (1965) de hoge frekwentie van pauzeringen op zinsgrenzen het bewijs dat de *zin* een elementaire eenheid van planning is. Dit was al de opvatting van de taalpsycholoog Wundt (1900), die bij Miller e.a. (1960) weer terugkeerde. Boomer neemt aan dat taalgebruikers grotere eenheden dan woorden plannen. En voor hem zijn dan, zoals voor Wundt, zinnen niet zo maar reeksen van concepten of woorden, maar mentale formaties oftewel ideeën, die logisch georganiseerd zijn in subjeet-predikaatverbindingen. Blijkens het door Boomer onderzochte materiaal komt bijna de helft van alle pauzeringen, gevulde en ongevlude, op zinsgrenzen voor. Voor hem zijn 'phonemic clauses' fonologisch gemarkeerde zinnen (al of niet samengesteld), intonatie-eenheden met een prominente syllabe, eindigend op grammatische grenzen ('grammatical junctures'). Heeft de spreker de volgende zin nog niet geheel gekoncipieerd, aldus de auteur, dan schort hij het spreken op, totdat het gehele patroon paraat is. Deze opschorting kan aan de dag treden als pauze of gevokaliseerde pauze, waartussen in Boomers materiaal geen functioneel verschil werd gevonden. Het onverwachte resultaat van dit onderzoek was dat een zeer groot aantal van deze zinsbegrenzende pauzes pas ná het eerste woord werd aangetroffen. Daarom moet de distributie van deze pauzes ruimer geformuleerd worden: sprekers pauzeren dikwijls voor en bij de aanvang van de zin, waarna vervolgens van de rest van de zin gezegd kan worden dat die gewoonlijk een vloeiend verloop heeft. Men mag aannemen - Boomer (1965) en Boomer en Laver (1968) gaan hierop niet nader in - dat het eerste woord in vele zinnen een funktiewoord is, zoals een voegwoord, voorzetsel, lidwoord of bijvoeglijk voornaamwoord, bijvoorbeeld *door eh; 't eh; die eh; hun eh*, al of niet verbonden uitgesproken.⁷ In dat geval sluiten de bevindingen van Boomer en Laver aan bij die van Maclay en Osgood, dat sprekers namelijk vaak pauzeren na een eerste funktiewoord van een konstituent (bijvoorbeeld: *de - - laatste dag van het jaar*). Het feit dat sprekers een eerste woord van de konstruktie in opbouw aan hun aarzelingen vooraf laten gaan, kan men verklaren als het zich alvast opleggen van een beperkende strukturele keuze uit de soms diverse mogelijkheden. Met andere woorden, de spreker vangt aan te organiseren, en wel dikwijls met funktiewoorden, en neemt vervolgens hoorbaar tijd om verdere keuzes te maken. Of met Boomer gesproken: een spreker neemt een preliminaire beslissing over de struktuur, alvorens de uiteindelijke lexikale keuzes te doen.

Opmerkelijk in dit verband zijn de gevallen waarin de syntaktische pauzes gerealiseerd worden na functiewoorden die voor de syntaktische structurering niet strikt nodig zijn, maar wel gewenst zijn. Bedoeld zijn woorden als *en*, *en toen*, *toen*, en het niet konsekwetieve, maar wel enigszins kausale *dus*, woorden die zeker in combinatie met al of niet gevulde pauzes veel gemeen hebben met aarzelsverschijnselen. Zodra zulke woorden gevolgd worden door bijvoorbeeld *eh*, heeft niet slechts *eh* de functie van aarzeling, maar ook het weinig betekenis dragende konnektief, daarnaast heeft niet alleen bijvoorbeeld *en* een verbindende functie, maar ook het aansluitende *eh*. Beide signalen versterken elkaar, maar, vanwege het onomstreden woordkarakter is *en* het effectiefst. Dat konnektieven zoals *en* voor een deel op één lijn gesteld kunnen worden met aarzelsverschijnselen, vindt zijn grond in de geringe semantische volheid van dit soort woorden. Enigszins paradoxaal gezegd door hun betekenisarmoede zijn zulke woorden zeer geschikte organisatiemiddelen. Wat ze met gevulde pauzes delen is het feit dat ze geen planningstijd vereisen, dat ze voorts tamelijk 'risikoloos' zijn, dat wil zeggen een spreker kan syntaktisch nog velerlei kanten uit, en bovendien dat ze, gezien in het licht van de boodschap, dikwijls overbodig zijn. Wat dit laatste betreft, vooral in verhalen is de loutere opeenvolging van de zinnen (onder bepaalde voorwaarden) al een uitdrukking van opeenvolging in de tijd (Labov en Fanshel 1977).

Toch verschillen woorden zoals *en* of *toen* ook van de gevulde pauzes. En wel doordat ze meer betekenis dragen, met als gevolg dat ze aan meer semantische en syntaktische beperkingen onderhevig zijn dan de overal inzetbare gevulde pauzes. Het zijn eerder verbindingsmiddelen dan scheidingsmiddelen (Quasthoff 1979). Dit nu geeft aan deze konnektieven een eigen functie, als ze in combinatie optreden met al of niet gevulde pauzeringen. Wanneer een spreker op een syntaktische grens met een eerste woord start - of het nu gaat om een zwak functiewoord zoals hier aan de orde, of, a fortiori, om een functiewoord met meer restricties of zelfs om een inhoudswoord - teneinde hierna te pauzeren, dan geeft hij de ander zo functioneel mogelijk te verstaan dat hij verder wil spreken (zie Gulich 1970, Rath 1979). Zet hij een lexikaal beginsignaal in, dan neemt hij tegelijk een preliminaire beslissing over de structuur (Boomer)

Omdat betekenisarme verbindingswoorden, zoals *en* en *toen*, als organisatie-woorden relevant voor de verbeurting, meer kunnen zijn dan proceswoorden, is de ingeburgerde benaming 'vulsels' niet op haar plaats. Zelfs voor gevokaliseerde

pauzes is deze benaming minder geschikt. De reden is dat ze de negatieve konnotatie kan oproepen die de normatieve taalkunde aan de 'vulwoorden' gehecht heeft: een belaste categorie woorden, die duidt op een gebrekkig uitdrukkingsvermogen, die om deze reden zoveel mogelijk uitgeroeid dient te worden. Toch kan tegen de term 'gevulde pauze' wellicht wat minder bezwaar gevoeld worden; niet alleen omdat in de literatuur deze notie zo ingeburgerd is, maar ook omdat de vrij sterke betekenisleegte er adequaat mee aangeduid wordt: *eh* betekent gewoon semantisch nog minder dan *en* of *en toen*. Wel dreigt dan dat de *funktionele* noodzakelijkheid vanuit een pragmatisch oogpunt over het hoofd gezien wordt (zie verder 2.3).

Maar hoe zwak van betekenis ook, de *organisatorische waarde* van deze en andere funktiewoorden blijkt op potentiële beurtovergangen groot te zijn. Het volgende fragment maakt duidelijk hoe geslaagd de poging tot beurtbehoud is, zodra op syntaktisch relevante plaatsen de pauze door een funktiewoord wordt ingeleid. Het gaat in dit verband om het funktiewoord *Enne* (maar ook de kracht van het minder misbare *die eh* en *dat eh* verdient aandacht).

(3) (Bouwvergadering: 5-6):

A: wat niet in 't bestek stond vermeld. Enne (2.5) d'r waren dingetjes bij die eh

B:

Maar eh

A: En dît is de offerte van 't dak - - die eh dat eh van die

B: In - in hoeverre?

Ja

A: pannen.

Diemaal onderbreekt A zichzelf op syntaktische posities na funktiewoorden: *Enne* - -; *die eh dat eh*. (En B onderbreekt zichzelf eveneens in *Maar eh*; *In - in*.) Op momenten dat A al aarzelend organiseert, wil B tussenbeide komen, de derde keer echter berust B met de minimale responsie *Ja*. A's signalen blijken dus toereikend voor het behoud van de beurt. Naast de funktie van beurtcontinuering, manifesteren zich hier die van syntaktische voorstructurering plus planning.

Het is niet alleen zo dat pauzeringen, al of niet leeg, pas volgen na een eerste woord, dat meestal een funktiewoord is; het doet zich eveneens regelmatig voor dat pauzeringen of andere signalen, zoals een dalende intonatie, aan een eerste woord voorafgaan. Grenssignalen blijken telkens *stapelingen* te vormen en ondersteunen elkaar. De volgende gevallen demonstreren de tamelijk lege lexikale openingssignalen, de net genoemde funktiewoorden, die niet slechts gevolgd worden door een onge vulde of gevulde pauze, maar ook door een pauze worden voorafgegaan:

(4) (Van hart tot hart: 25-26):

- - - En eh 't is niet zo zinvol om al die oorzaken hier òp te noemen.

(5) (Kernbewapening: 2-3):

- - En eh nou ja als die maar duidelijk genoeg is en echt iets voorstelt

(6) (Van hart tot hart: 39-41):

En die ander staat vaak ook alleen - - Dus - - ik zou me in de oorzaken van die psychische oorzaken in de opsporingen ervan willen beperken

(7) (Bouwvergadering: 17-19):

A: heeft gestuurd - - Maar eh dat is nu rechtgezet

B: Ja - -

De (syntaktische) zinsgrens werd aanvankelijk niet beschouwd als een plaats voor planning van de volgende zin. Zo formuleerde Lounsbury (1954: 100) als

eerste de bekende hypothese dat 'aarzelpauzes en punten van hoge statistische onzekerheid korresponderen met het begin van kodeereenheden', maar vervolgens nam hij intuïtief aan dat aarzelpauzes niet op grenzen vallen tussen linguïstische eenheden van hogere orde, waarmee hij zinnen en bijzinnen bedoelde, maar tussen woorden.⁸

Volgens Goldman-Eisler (1968) nu vindt planning van de inhoud plaats binnen de 'initial delays' van eenheden groter dan zinnen. En pauzes op zinsgrenzen en daarbinnen zijn alleen maar bestemd voor lexikale selectie, en wel van het onmiddellijk volgende woord. Maar tegen deze interpretatie is in te brengen dat het zeer aannemelijk is dat pauzes op zinsgrenzen niet alleen een puur lexikale functie vervullen, maar tevens op de planning van de zinsinhoud betrekking hebben. Indien opschortingen van de spraak vóór grotere eenheden dan zinnen en als de enige en als de onontbeerlijke inhoudelijke kodeermomenten door Goldman-Eisler worden aangewezen, hoe is dan te verklaren dat een aanmerkelijk aantal makro-eenheden helemaal niet door een stilte worden ingeleid (Brotherton 1979)? Het is waarschijnlijk, aldus Brotherton, dat, zeker bij afwezigheid van uitstel aan het begin van een beurt, het uitstel op grenzen van zinnen binnen een beurt een meer dan lexikale functie heeft, gezien de grote frekwentie van het verschijnsel in deze positie. Meer verbreid is dan ook de opvatting dat planning van zinseenheden eveneens op zinsgrenzen plaats vindt, en dat ze bovendien zelfs niet voorbehouden is aan stiltes en aarzelsingsverschijnselen. Spreken en plannen kunnen immers ook simultaan plaatsvinden: plannen vraagt niet altijd opschorting van spreken (zie o.a. Boomer 1965; Kempen 1977; Siegman 1979).

Voor een aantal auteurs is niet de zin of de bijzin de centrale eenheid van planning, maar een groter segment. Zo voor Butterworth (1975; 1980b). Hij transkribeerde delen van gespreksvoeringen met proefpersonen. Hij bracht er de normale interpunctie in aan en liet elke aanduiding van pauzering weg. Andere proefpersonen kregen als opdracht de teksten te segmenteren naar 'ideeën' overeenkomstig hun intuïtieve interpretatie. Het resultaat was een hoge korrespondentie tussen ideeën en segmenten door pauzes begrensd. Hierbij bleken de eenheden voor een deel uit zinnen, waaronder bijzinnen, te bestaan, en voor een groter deel uit overkoepelende structuren. Het resultaat wees met andere woorden op een hoge korrespondentie tussen pauzes en semantische grenzen en tussen syntaktische en (intuïtief) semantische eenheden. De *suprasententiële* eenheid, die van belang blijkt te

zijn, is de kognitieve oftewel temporele cyclus, die gemiddeld uit vijf tot acht (bij-)zinnen bestaat. Butterworth (1980b) benadrukt dat planningseenheden met hogere syntaktische ('supraclausal') eenheden korresponderen, maar tevens dat de grenzen van deze eenheden samenvallen met de grenzen van één of meer zinnen. En in zijn voorafgaand eigenlijke onderzoek (1975) drukt hij zich als volgt uit: dé relevante semantische eenheid is de zin, maar een 'idee' kan uit meer zinnen bestaan.⁹

De temporele cycli zijn volgens Henderson e.a. (1966) en Goldman-Eisler (1968) opgebouwd deels uit een fase van vloeiende verklanking deels uit een voorafgaande fase, uitgesproken in een lager tempo en vol van aarzelingsverschijnselen. Van deze cycli moet dus gezegd worden dat aangetoond is door Butterworth (o.a. 1975; 1980b) en Beattie (o.a. 1980) dat ze een syntaktische en semantische basis hebben en dat ze geen willekeurige 'ritmes' zijn.¹⁰

Naar onze mening moeten de resultaten van het onderzoek van Butterworth nogal gerelativeerd worden. Een bezwaar is dat de proefpersonen zich konden laten leiden door de syntaktische geleiding van de teksten. Door de aangebrachte interpunctie is er immers al tot op zekere hoogte een nauwkeurige, overwegend syntaktische structuur aangegeven, waarvan men mag aannemen dat die van verstrekende invloed geweest is. Het is eveneens bezwaarlijk dat de door de auteur als voordeel beschouwde intuïtieve analyse ertoe geleid heeft dat er grootheden van verschillend niveau (makro- en mikro-) werden gescoord, hetgeen een resultaat was van een ambivalente opdracht aan de proefpersonen.

In hoofdstuk 6 wordt op de zinseenheid nader ingegaan, speciaal op de semantisch-pragmatische kenmerken van deze eenheid.

Het voornaamste punt van bespreking in deze paragraaf was: de syntaktische pauze is de begrenzer van eenheden die zeer dikwijls groter zijn dan zinsdelen. De zo veelvuldige markering juist van de zin vormt een sterke ondersteuning voor de zienswijze dat de zinseenheid de basiseenheid van codering is.

2.2.3 Artikulatorische pauzes; indikaties versus signalen

In het voorgaande ging het overwegend om hoorbare pauzeringen, al is het wel aannemelijk, dat in diverse experimentele onderzoeken naar syntaktische pauzeringen, die hier aan de orde kwamen, ook onhoorbare stiltes zijn gemeten. Pauzeringen die niet met het oor waarneembaar zijn, zullen we (om een nog te noemen reden) in ons eigen materiaal niet aangeven, hoewel bekend is dat er zulke stiltes zijn, vooral op syntaktische grenzen. Artikulatorische pauzes nu liggen in de vloeiende, probleemloze spraak beneden de gehoorrens. Als grens wordt in het algemeen om en nabij de 250 millisekonden aangenomen. Stiltes die onder deze kritische waarnemingslimiet vallen, zijn dus slechts instrumenteel te meten. Deze grens loopt fonetisch parallel met de gemiddelde tijdsduur tussen twee okklusieve medeklinkers (Goldman-Eisler 1956). Dat stiltes boven deze grens met het oor waargenomen zouden kunnen worden, is een algemene opvatting, die echter niet strikt bewezen is. Hierbij valt op te merken dat het wel training van een waarnemer vereist de nogal eens korte pauzes, die schommelen rond een kwart seconde, vooral op zinsgrenzen, niet te missen.¹¹

Zoals niet in elke 'pausologische' studie van mechanische meting gebruikt wordt gemaakt, bijvoorbeeld in het klassieke onderzoek van Maclay en Osgood, zo wordt ook in onze studie niet van de mogelijkheid van mechanische pauzede-tekstie gebruik gemaakt. De reden is niet dat we op voorhand aannemen dat een verfijnde pauzeschaal niet voor de luisteraar in beginsel herkenbaar en voor de spreker en de luisteraar niet relevant zou zijn.¹² Het ziet er overigens naar uit dat de duur van de stilte nauwelijks absolute betekenis heeft, maar eerder een relatieve oftewel subjectieve zaak is. Dit betekent voor de analyse dat het erom gaat te achterhalen wat de deelnemers feitelijk met pauzeringen doen. En instrumentele meting geeft wel een verfijnd overzicht, maar die is prematuur, zolang niet vastgesteld is aan wie de stilte moet worden toegeschreven (aan een of beide of geen van de deelnemers) en welke de nogal diverse functies zijn. De basis voor deze wat men zou kunnen noemen common-sense-stellingname is dat we van mening zijn, aansluitend aan de etno-konversatieanalytici, dat een technische voorsprong op de hoorder het doel - althans ons doel - voorbijschiet: kortom, naar onze opvatting levert meting met seconden en tienden van seconden voor ons onderzoek slechts

abstrakte resultaten op.

De artikulatorische pauzes zijn van een ander niveau dan de besproken respiratie- en syntaktische pauzes. Ze horen namelijk thuis in de slotfase van de taalproductie, de verklanking, door Goldman-Eisler (1968) de *perifere* fase genoemd. In het geheel van de productie volgt de artikulatiefase op de 'centrale' fase van de inhoudelijke planning. Kenmerkend voor de perifere fase van het proces is dat ze - bepaalde storingen en retorische emfase buiten beschouwing gelaten - een automatisch verloop heeft. Dit geldt ook voor de erbinnen optredende artikulatorische diskontinuiteiten (vgl. Goldman-Eisler). Wel horen de niet-artikulatorische pauzes, de syntaktische en de aarzelpauzes, eveneens op het vlak van de uitvoering thuis, maar het eigene van deze laatste soorten pauzes is dat ze op twee niveaus werkzaam zijn; ze laten zien dat de uitvoering met de planning alterneert, zodanig dat het eerste proces onderbroken wordt door het laatste, en wel hoorbaar en niet-automatisch. Wat kenmerkend is voor de artikulatorische pauzes, is dat ze slechts betrekking hebben op de artikulatie zelf, dus dat ze de uiterst minimale timing weergeven van de spierbewegingen bij de uitvoering van het 'artikulatieprogramma'; ze zijn niet de weergaven van problemen met het conceptualiseren van inhouden en intenties. Het zal overigens niet onverwacht zijn dat zo'n uiterst minimale fonetische diskontinuiteit zich wel eens leent voor een uitbreiding tot een aarzelpauze. Maar in het algemeen kunnen zonder instrumenten de alleen maar fonetisch vereiste stops niet geregistreerd worden in het materiaal: ze vallen, simpelweg, beneden de gehoorgrens.

Let men in dit verband speciaal op versprekingen, dan is er een zeer globale overeenkomst tussen dit type onbewuste fouten op het vlak van de uitvoering en de doorgaans min of meer bewuste aarzelingen die een spreker toont bij het tegelijkertijd plannen en uitvoeren van de spraak: het gaat uiteindelijk om moeilijkheden, hoe verschillend ook, bij de spraakproductie. Maar in eerste instantie zijn 'slips of the tongue' altijd resultaten van problemen die de artikulatie betreffen.

Door stil te staan bij het onderscheid tussen artikulatorische pauzes enerzijds en aarzulings- en syntaktische pauzes anderzijds krijgt men een scherper beeld van de laatste groep van pauzes. De laatste zijn meer dan automatische of onwillekeurige begeleidingsverschijnselen bij het artikulatorische proces. Ze weerspiegelen

het mentale proces, vooral als ze sturend worden ingezet, maar ook als ze zich gedeeltelijk aan bewuste controle onttrekken. Dit betekent dat deze temporele verschijnselen, in tegenstelling tot die op het niveau van de artikulatie, plaatsen aanduiden, waar, volgens de heersende opvatting, bewust beslissingen worden genomen en keuzes gemaakt. Hiermee wordt tevens gezegd dat zulke onderbrekingen, van welke vorm ook, niet als gedragingen, maar als handelingen dienen te worden gezien, dus als beheersbare, ter keuze staande activiteiten; als signalen derhalve en niet als indicaties of symptomen. Het is dan ook gegrond hier van strategieën (Clark en Clark 1977: 273) en dus van intentionele handelingen te spreken. Wel is daarbij te bedenken dat het onderscheid tussen signaal en indicatie niet absoluut is. Zoals, andersom, symptomatisch gedrag, als lachen of huilen, aan een zekere controle onderworpen kan zijn, zo kunnen aan in beginsel beheersbare signalen van aarzeling een zekere willekeurigheid en ongecontroleerdheid, in een aantal gebruikgevallen niet ontzegd worden. Zelfs aan lexikale middelen hoeft een bepaalde mate van willekeur en automatisme niet vreemd te zijn. Zo kunnen lexemen, zoals *toen*; *en*; *luister*, doordat ze een minimum aan planning vergen, zo ingeslepen zijn dat ze het best verantwoord kunnen worden door ze binnen een continuüm te rangschikken van partikels met functies die oplopen van min of meer symptomatisch naar signalerend. Bewuste signalering vertoont dan een glijdende schaal. Maar regelmatig manifesteren de diverse minimale onderbrekingen in de spraak, verbale en niet-verbale, pragmatisch-koöperatieve functies, hetgeen reeds blijkt uit het feit dat ze gehoord worden en tot reacties van de hoorder leiden. Hierop wordt teruggekomen bij de bespreking van de lexikale 'vullingen' in de volgende paragraaf.

De vraag naar de graad van doelbewustheid of van *intentionaliteit* van de verschijnselen waar het hier om gaat, houdt verband met de vraag naar de aard van de kennis van taal- en taalgebruiksregels bij een spreker en een hoorder in het algemeen. Hierover het volgende. De talige kennis is een intuïtieve gebruikskennis, nauwelijks of niet beschouwelijk, een 'praktische concrete doe-kennis'. De taalgebruikskennis omvat weten van grammatische en niet-grammatische regels. In Chomsky's opvatting is de grammatische kennis, de 'competence', geen doe-kennis, maar beschouwelijke kennis, eerder een weten zelfs waarin de taalreflectie ge-

lijkt op die van een grammaticus (vgl. Uhlenbeck 1964). Zo legt Chomsky (1962: 532) een direct verband tussen grammatische regelbeschrijving en de structurele kennis waarover een volwassen taalgebruiker beschikt. Latere formuleringen van hem zijn terughoudender. Zo omschrijft hij (1968: 115) taalvaardigheid als een op een of andere wijze ('in some way') geïnternaliseerd linguïstisch regelsysteem, dat hij echter als een 'linguïstisch bewustzijn' benoemt, in plaats van talige kennis die onbewust is. Maar ook zegt Chomsky (o.a. 1965: 58 en 140) dat de linguïstische competentie aan de performantie ten grondslag ligt als een 'stilzwijgende kennis', die dus voor introspektie ontoegankelijk is en dat het kind deze kennis 'onbewust' verwerft. Seuren (1978: 206) merkt in dit verband op dat taalgebruikers weliswaar weten wat ze willen zeggen en weten welke de uiting is die ze verstaan en interpreteren, maar dat de regels, waaraan de processen van produktie en komprehensie onderworpen zijn, aan het bewustzijn ontsnappen en er onbereikbaar voor zijn. Die kunnen slechts, aldus Seurens kommentaar, met wetenschappelijke hypothesen en theorieën benaderd worden. Chomsky (1980: *passim*) drukt zich ondubbelzinnig uit, als hij zegt dat men geen geprivilegieerde toegang heeft tot de taalregels. En voor de pragmatische competentie die hij nu naast de linguïstische aanneemt - waarbij hij aantekent, dat ze een 'logic of conversation' naar het model van Grice omvat - geldt hetzelfde, zegt hij (p. 224-225). Ook de kennis van de pragmatische regels, de presupposities betreffende de rationaliteit van taalhandelingen, kan moeilijk anders beschouwd worden dan als een praktische, dus niet beschouwelijke, kennis, die niet op het niveau van bewustzijn ligt. De onmogelijkheid tot directe toegang, tot bewustmaking van het interne proces, geldt behalve voor het taalvermogen eveneens voor andere cognitieve vermogens. Het taalvermogen is eerder vaardigheid dan kennis, en onttrekt zich als zodanig, bij normale realisering, aan het bewustzijn. Piaget (1974) wijst erop dat enig inzicht in de mechanismen van de taalkompetentie verkregen kan worden uit biologische parallellen en uit konkrete situaties. Zo'n situatie is de verwerving van de vaardigheid, die vereist bewuste aandacht. Een andere situatie van bewuste aandacht is die van het verstoorde evenwicht tussen doel en feitelijk (of bijna feitelijk) resultaat, die om bewuste interventie vraagt (Piaget 1974; Sinclair 1978). Met dit laatste is men op het gebied van de korrekties en aarzelingen gekomen, van uitingen van het reflektierend bewustzijn tijdens de performance van spreken en luisteren. Het is vooral om deze hoedanigheid van bewustheid dat korrekties en

aarzelingen als de 'vensters' op de verborgen psychologische processen beschouwd worden (o.a. Butterworth 1980a; Wiese 1983).

Terugkomend tenslotte nog op de artikulatorische pauzeringen, benadrukken we dat, wat het aspekt bewustheid betreft, deze automatische en normaliter onhoorbare diskontinuiteiten van volstrekt andere aard zijn.

2.3 De zogenaamde lexikaal gevulde pauzes

Een voor taalkundigen iets bekender terrein is dat van wat genoemd wordt de lexikaal gevulde pauzes, zoals *kijk*; *nou*; *hoor*; *wel*. Is er al weinig onderzoek verricht naar vokale 'vullingen', naar lexikale 'vullingen' is (voor zover bekend) amper psycholinguïstisch onderzoek gedaan. Het is verwonderlijk dat aan deze interessante verwevenheid binnen het produktieproces van verklanken en onderbreken, van uitvoering en mentaal proces juist in de psycholinguïstiek zo weinig aandacht is geschonken.

Het feit dat pauzeringen en andere aarzelsverschijnselen in de spraak enige tijd achterwege kunnen blijven, heeft tot het inzicht geleid dat niet alleen deze fenomenen de geëigende plaatsen voor planning zijn, dat met andere woorden reflectie en besluitvorming ook plaats kunnen vinden zonder dat het tot stiltes en weifelingen komt. Nu hebben we bepaalde konnektieven reeds aangewezen als lexemen die mede zulke psychische processen aanduiden. De vraag ligt voor de hand of er nog andere lexikale signalen zijn - andere dus dan de genoemde, andere ook dan de 'vertragingen' in de vorm van repetities - die vanwege de geringe semantische volheid en de minimale planningstijd in aanmerking zouden komen.

Brotherton (1979: 205) stipt terloops de mogelijkheid aan van verbale signalen die qua functie vergelijkbaar zijn met de niet-verbale signalen (aangenomen dat deze auteur niet doelt op wat ze noemt 'semantisch niet-signifikante herhalingen'). Beattie (1980: 86) hanteert in een opsomming zonder nadere omschrijving de term 'gevulde aarzelingen'. Hiertoe rekent hij niet slechts de semantisch niet-signifikante herhalingen, de valse starts, de inkomplete of afgebroken uitingen, maar ook de 'parenthetic remarks' zoals *weet je*.

Raupach (1980) wijst erop dat er weinig reden is de pauzeringen geïsoleerd te

bestuderen: er is meer. Hij noemt, naast een traag spreektempo als compensatie voor uitstel, het gebruik van 'vullers'. Van deze zogeheten vullers (de term duidt op afwijzing van het betekenisaspect), die hij echter ook 'parenthetische opmerkingen' noemt, zegt hij dat ze optreden na dalende intonatie ter begrenzing van eenheden. Voor het Frans noemt hij *bon; bon alors; et alors; oui; donc*, voor het Duits vermeldt hij vormen als *so; ja; ah ja; und*. Andere opgesomde vormen die niet noodzakelijk met afsluitende pauzes zijn verbonden, zijn, *enfin; c'est à dire*, enzovoort, en voor het Duits *also; und dann; wie sagt man*. Aan structuurmidde-len zoals *sur le plan de; en ce qui concerne; quant à* kent hij meer inhoud toe.

Een scherp oog voor de *funktionaliteit* van de signalen met beperkte betekenisvolheid hebben Clark en Clark (1977). Ze maken wat deze lexikale signalen betreft een onderscheid tussen interjekties en korrektiebewoordingen. De interjekties zijn dan verwant aan lege of gevulde pauzes en aan repetities (vgl. Levelt 1983). In navolging van James (1972, 1973a,b), die ze syntaktisch analyseert, behandelen zij interjekties als middelen waarmee sprekers aanduiden waarom ze stoppen. Ze noemen de Engelse interjekties *oh* (bij de selectie van een referent), *ah* (bij een geslaagde herinnering), *well* (bij de keuze van het juiste woord bij benadering), *say* (bij exemplifikatie). Merkwaardig is echter dat deze auteurs, in een grondig hoofdstuk over de interferentie van spreken en plannen, hun blik slechts richten op één positie, namelijk het midden van de zin. Interjekties optredend in andere posities dan deze, worden niet vermeld (zoals *en; nou; weet je; kijk*). Voor de middenpositie zijn bovendien nog wel enkele tussenwerpsels meer te noemen, zoals *dus; weet je*.

Nauw verwant met de interjekties zijn volgens Clark en Clark de korrektiebewoordingen: ook zij drukken de reden uit waarom sprekers stoppen. Vermeld worden: *ik bedoel; dat is; of liever (beter, eerder), wel (nou)*. Wat niet wordt opgesomd zijn vormen als *met andere woorden; in elk geval; en wel*. Van *ik bedoel* wordt gezegd dat het een fout kenbaar maakt, van *dat is* dat het de referent specificeert, van *of liever* dat het nuanceert, van *nou* dat het een claim verzacht (Du Bois 1975). Een voorbeeld, en wel met het verzachtende *nou* is: *Ik ben zo klaar - nou, in een paar minuten*.

In de pragmatilinguïstiek is er meer onderzoek verricht naar de signaalwoorden,

hetgeen zeker zal samenhangen met de grote interesse voor de structuur van gespreksvoeringen. In de studies uit deze hoek worden de parenthetische opmerkingen, de semantisch betrekkelijk lege woorden, die in hun functies kennelijk zoveel gemeen hebben met de diverse aarzelsverschijnselen, aangeduid met de ruime benaming van (discourse-) partikels.¹³

Enkele van deze auteurs wijzen op de samenhang tussen partikels en stiltes. Shimanoff en Brunak nu leggen ook terminologisch een expliciet verband tussen speciale lexemen en pauzes door de invoering van de term 'lexikaal gevulde pauzes'. Over deze verwantschap spraken we, toen we het over combinaties hadden van de verbale en niet-verbale signalen. Nu stellen we de letterlijke lexikale waarde van de verbale signalen centraal, dat wil zeggen de strikt semantische konstante waarde, onderscheiden van de gebruikswaarde, dus onderscheiden zo veel mogelijk van algemene en kontekstuele onderstellingen of implicaturen. Om de groep van lexikale signalen te begrenzen, hanteren Shimanoff en Brunak een aantal criteria. Volgens hen zijn woorden als *en*; *nou*; *wel*; *maar*; *oké*; *dus* slechts dan gevulde pauzes, indien ze weglaatbaar zijn omdat ze de boodschap niet wijzigen, vervolgens indien ze door gevulde pauzes omringd zijn, tenslotte indien ze op die plaatsen optreden die relevant zijn voor de beurtoverdracht. Aan deze criteria kan toegevoegd worden dat lexikale items, zoals *en* en *nou*, niet alleen door gevulde pauzes omgeven kunnen zijn, maar eveneens door ongevulde pauzes of door repetities, en dat zulke items ook gerekt kunnen worden. (Bij de bespreking van specifieke konnektieven in de vorige paragraaf is het kenmerk van de begeleidende pauzeringen aan de orde geweest.)

Wat de weglaatbaarheid betreft, gezien vanuit het oogpunt van de propositionele inhoud van de totale uiting, deze heeft alles te maken met de geringe semantisch-logische betekenis; die maakt echter tegelijk dat nu juist de verbale signalen geknipt zijn voor een aantal gebruiksfuncties. Bij het kenmerk weglaatbaarheid, zoals al opgemerkt, zijn dus de negatieve konnotaties van leegte en overbodigheid in het algemeen niet op hun plaats. In vergelijking met vokaal gevulde pauzes hebben lexikaal gevulde pauzes een *meerwaarde*, ofschoon ook gevokaliseerde pauzes functioneel zijn. Beide types hebben gemeen dat ze de spraak structureren alsook de functie van beurtbehoud vervullen, vervolgens dat ze ten overstaan van de hoorder beslissingen en keuzes signaleren, en aldus aanduidingen zijn van moeilijkheden, korrekties en interactieve sturing. Maar wat verbale signalen meer

hebben is dat ze op grond van de betekenis krachtiger middelen zijn dan *eh's* om de beurt te behouden of te claimen en dat ze bovendien elokwentere middelen zijn. Deze meerwaarde brengt daarenboven met zich mee dat deze lexikale items, in vergelijking met de niet-lexikale, enige beperkingen kennen qua inzetbaarheid juist door hun lexikaliteit. Dat ze een minimum aan planningsactiviteit vragen, houdt niet in dat de gebruiker geheel en al vrij is in de syntaktische plaatsing. En bovendien leggen de onderscheiden betekenissen en gebruikswijzen beperkingen op bij de selectie. Wel laten de verbale signalen een zeer grote ruimte voor bouw en inhoud van de uiting waarop ze betrekking hebben. Voorts houdt de elokwentie van de betekenisdragende signalen in dat ze als betekenisdragers een maskerende functie hebben: de verbale verhulling komt de vloeiendheid van de spraak ten goede, een belangrijke opgave waar sprekers voor staan. Zodra op de in aanmerking komende plaatsen uitstel nodig of zinvol is, zijn betekenisdragers de beste van de alternatieven die sprekers ter beschikking staan om problemen als die van het koderen de baas te worden. (Op de belangrijke interactieve functies van deze verbale signalen wordt vooral in hoofdstuk 5 nader ingegaan.)

Ofschoon de signaalwoorden weglaatbaar zijn gezien vanuit het perspectief van de inhoud van de boodschap, is de keerzijde van de medaille: de betekenisconstante die in het gebruik van elk van deze woorden aanwijsbaar is. Meer nog wellicht dan in de konventionele functies van het signaalwoord is in de lexikale betekenis van zo'n woord met de hieruit voortvloeiende linguïstische beperkingen voor het gebruik de verklaring gelegen voor het feit dat de vloeiendheid gewaarborgd wordt. Schegloff (1982) zegt dat functies slechts adequaat te beschrijven te zijn in termen van de partikuliere sekventiële structuur van de konversatie. Maar tegenover zijn zienswijze staat wel dat een analyse die zich beperkt tot 'observeerbaarheden' van de kontekst, aan de kontekstonafhankelijke betekenis en de intentionaliteit van het verbale signaal voorbijgaat, hoe beperkt ook aanwezig. 'Wat niet wordt gemanifesteerd is niet geheel uit te sluiten van de analyse van gespreksvoering...' (Schourup 1982: 5). Routine-uitdrukkingen raken niet helemaal los van hun letterlijke betekenis. Zoals zovele andere woorden in het lexikon behouden ook die iets van deze betekenis. De niet geheel versleten betekenis, meent Schourup, blijft altijd open voor onderzoek, en bepaalt de mogelijkheden voor de velerlei routine-gebruiksvormen van deze items. Aldus nemen we aan dat er enige strikt semantisch-logische betekenis ten grondslag ligt aan de *kernbetekenis*. Deze laatste vat-

ten we vervolgens op als de algemeen pragmatische betekenis, die weer te onderscheiden valt van de (geconditioneerde) subfuncties ('sub-meanings', Östman 1982).

In de volgende fragmenten blijven *en* in (8) en (9) en *toen* in (10) hun letterlijke betekenis behouden; de ermee gepaard gaande gevulde en lege pauzes doen hier weinig aan af. *Toen* blijft een aanduiding van tijd, *en* blijft aaneenschakelend. Deze woorden zijn dan ook niet onderling verwisselbaar. In configuraties als deze hebben konnektieven precies op basis van de *letterlijke* specifiek konnektieve betekenis een kernbetekenis; en die is: verwijzing naar relevantie, oftewel naar doelgerichtheid en samenhang van de handelingen (in de zin van Grice). De hieruit voortvloeiende onderscheiden subfuncties staan niet los van de letterlijke lexikale betekenis van met name *en*; *toen* en *dus* in de voorbeelden die volgen. De subfuncties zijn aan deze betekenis gekoppelde konversationele inferenties in termen van implicaturen, in concreto van verwijzing naar problemen betreffende de inhoud of vorm van de bijdrage, van beurtkonsolidering en syntaktische voorstrukturering. Dat bij al deze functies de letterlijke betekenis van *en* en *toen* niet verloren gegaan is, laten de volgende gevallen zien:

(8) (Afgewezen verliefden: 5, 4-5):

wat ontzettend emotioneel is - en - dat zou mij misschien de das nu omdoen
ja

(9) (Konsult 4: 9-11):

A: Heb je last van dat ding? - - Nee? - - Enn

B: - - Nee - helemaal niet. - -

A: hoe 'k - hoe heb je'm dan gemerkt?

(In (9) is het door een pauze voorafgegane *en* gerekt.)

(10) (Bouwvergadering: 28-29):

indertijd - - - toen eh toen was die subsidie al binnen

In (11) treedt een semantisch niet-verbleekt *dus* op, ook al blijkt de gevolgtrekking een tamelijk impliciete basis te hebben:

(11) (Sportpanorama: 6, 1-3):

Maar van de eh - - zes minuten die nu om zijn - hebben jullie zo ongeveer vijf minuten met z'n tweetjes volgepraat - en je laat me als 'n tennisbal heen en weer gaan. Dus eh - laten we ook de tijd even 'n beetje redelijk verdelen - hè.

De miskennis van de strikt semantische betekenis van de lexikale signalen hangt ten nauwste samen met de verbreide *normatieve* opvatting dat deze tekens als 'verbaal afval' en 'misvorming' gekarakteriseerd moeten worden (zie voor kritiek op deze opvatting o.a. Hill 1980; Chafe 1980; Schourup 1982; en Weydt 1969, die speciaal de nuanceringspartikels opwaardeert). Deze *normatieve* opvatting zal Clark en Clark (1977) tot de tweeslachtigheid verleid hebben waarmee ze het kader aanduiden, waarin ze interjekties en korrektiebewoordingen een plaats geven. Aan de ene kant brengen ze deze twee categorieën onder bij de 'speech errors' en behandelen ze die dus als deficiënties, aan de andere kant rekenen ze alle verschijnselen van aarzeling tot een 'batterij van strategieën' (p. 271), en de tus-senwerpsels (bijvoorbeeld *well*; en *ah*) en korrektiebewoordingen in het bijzonder tot min of meer bewuste signalen van commentariërende aard, waarmee sprekers hun boodschap toelichten. Blijkbaar speelt de opgeld doende visie op de performance hun parten: die zou vol zijn van niet perfect verlopende psychische processen. Ten aanzien van de functionaliteit van deze lexikale categorie heerst tweeslachtigheid en dikwijls wordt zelfs de lexikale status geheel ontkend.

Tegenover deze visie stellen wij dat deze lexikale categorie een bepaalde betekenis handhaaft onafhankelijk van de kontekst. Menig stijlverbeteraar en taalleraar willen evenwel doen geloven dat deze categorie alleen maar vulsels omvat zonder enige betekenis, waarbij ze dan gewoonlijk ook nog eens voorbijgaan aan de in de vakliteratuur vooral gestipuleerde proces- en geleidingsfunctie. De aangenomen semantische leegte is dan blijkbaar de grond waarop ze hun veroordeling baseren van wat ze expletieven en stoplappen noemen (*ergens; best wel; toen; en toen; dus; hè; eh*). Preskriptivisten stigmatiseren met andere woorden vormen als deze - en enkele trouwens niet ten onrechte, zoals *best wel*, het vage *ergens*, het expletieve *dus* - en hebben lang niet altijd oog voor de werkzaamheid ervan ten behoeve van een optimale overdracht van de boodschap. Ofschoon heden ten dage de belangstelling voor de functionaliteit van signaalwoorden groeiende is, blijft het opvallend dat de behandeling ervan vaak toch weer een onderwaardering of zelfs een ontkenning te zien geeft van de aanwezige semantische lading (bijvoorbeeld bij Wackernagel-Jolles 1971 en 1973; Rath 1979).

De betreffende semantische leegte van de lexikale signalen (omgeven door een of meer aarzelingsverschijnselen) valt niet te ontkennen, maar tegelijk is te konstaten dat het inhoudelijke criterium van de weglaatbaarheid geen afbreuk doet aan de semantische inhoud die overblijft. Een lexikaal verbindingswoord als *dus*, blijkt, misbruik buiten beschouwing gelaten, een kausaal verband te leggen, zij het lang niet altijd een konsekutief verband. Reeds is opgemerkt dat, hoewel vormen als *en; toen; en toen; daarna; dus*; vooral in verhalen, tamelijk overbodige, strikt logisch gesproken, 'vertekstingen' zijn van gebeurtenissen waarvan de opeenvolging in tijd door de plaatsing al gegeven is, ze niettemin enige semantische relevantie hebben. En tevens is opgemerkt dat het in een omgeving van aarzelingen optredende *maar* bijvoorbeeld of *dus* of *weet je*, semantisch meer uitdrukken dan de niet zo zeer verbindende maar meer geleedende pauzeringen. Dit blijkt uit het feit dat ze onderling niet verwisselbaar zijn: *maar* drukt een tegenstelling uit, *dus* een logische samenhang en *weet je* is een vraag aan de ander om aktualisering van benodigde kennis.

Bovendien, het is aannemelijk dat voor veel taalgebruikers een totale betekenisloosheid de aantrekkelijkheid zou verminderen van deze specifieke effectieve woorden, ingezet voor zelforiëntatie, oriëntatie op de luisteraar en voor beurtaanspraak. Zoals enigszins bewuste taalgebruikers stopwoorden trachten te vermijden,

zo zouden zij de onderhavige signalen omzeilen. Toch gebruiken alle sprekers ze, al tonen vooral geschoolde sprekers in formelere stijlen behoefte aan 'hogere' middelen, zoals *ik bedoel; met andere woorden; dat is; of beter*, dan aan de meer informele. Met andere woorden de hogere middelen verdringen de lagere niet of weinig, wat in formelere stijlen plausibel zou zijn bij algehele semantische leegte.

Behalve dat Shimanoff en Brunak (1977) de weglaatbaarheid als kenmerkend beschouwen, wijzen ze erop dat het gebruik van de lexikale markeringen, die zo op de pauzeringen gelijken, onderworpen zou zijn aan *positionele* beperkingen. Zo noemen zij *nou; dus* en andere partikels alleen dan (lexikaal) gevulde pauzes, wanneer ze voorkomen op plaatsen van potentiële beurtwisseling. Op andere plaatsen zouden zulke partikels dus een hogere lexikale status hebben, mits ze tenminste - en dit is het tweede criterium dat zij noemen - niet vergezeld zijn van lege en/of vokale pauzes. We zijn echter van mening dat de plaats van de door hen opgesomde vormen, *en; nou; wel; maar; oké; dus*, niet of nauwelijks van belang is. Deze woordjes zijn binnen een zin niet als rijker te interpreteren dan op een zinsgrens. Ofschoon, vanzelfsprekend, daarnaast onverlet blijft dat ze in welke positie ook een vollere betekenis kunnen hebben, zeker indien begeleidende aarzelsverschijnselen afwezig zijn, moet er toch ook dan telkens rekening mee gehouden worden dat onder meer planning of het streven naar beurtbehoud een rol kunnen spelen. Aldus relativeren we dus zowel het criterium van de positie als van de omringende aarzelingen. Dit betekent dat gelet op de plaats alleen van deze woorden of woordkombinaties, een verschil tussen *weet je* in de volgende zinnen niet aannemelijk is: *Eh weet je - ik miste bijna de bus* en *Ik miste eh weet je - bijna de bus*. Met andere woorden de positie, in dit geval de zinsgrensplaats, oefent dan geen semantisch degraderend effect uit, dat de suggestie van een niet-lexeem oproept. Shimanoff en Brunak zetten evenwel *weet je* (en *oké*) apart binnen de kategorie van lexikale markers: het eerste *weet je* zou een lexikale marker zijn, en het tweede *weet je* zou slechts een niet-lexikaal gevulde pauze zijn. Maakt men daarentegen het positionele onderscheid niet, dan is er een qua lexikale waarde specifieke koherente groep van lexikale signalen in het zicht gekomen, waarvan de verscheidene konversationele functies juist berusten op de reductie van de letter-

lijke betekenis.

De rol van de positie willen we hier toetsen. Dan concentreren we ons op de *binnenpositie*, om reden dat aan deze lokatie gewoonlijk nauwelijks attentie wordt besteed. Een andere reden is de vraag of het ook feitelijk aantoonbaar is dat signalen op deze plaats, wellicht in de hoedanigheid van onderbrekingen van de propositie, juist vanwege deze plaats een zwakkere semantische status zouden hebben (hetgeen Shimanoff en Brunak voor *weet je* en *oké* aannemen). Een volgende reden is nog dat het, zoals opgemerkt, linguïstisch van belang is bij afgenomen betekenis aan de rol van de overblijvende letterlijke betekenis aandacht te schenken als een vermoedelijke konstante, die bovendien dientengevolge de distributie kan beïnvloeden. In gevallen (8)-(11) zijn reeds de zwakke konnektieven (in aanvangspositie uiteraard) besproken.

In de gevallen (12)-(15) gaat het dus om de invloed van de letterlijke betekenis op de basisbetekenis van de hier optredende vormen *ja*; *tja*; *nou ja* in binnenpositie:

(12) (Vredesbeweging: 126-127)

Beluister ik 'n beetje - in uw woorden dat 'n beroepsleger bij wijze van spreken ja - - ook eh langs deze weg 'n soort van evangeliserende taak zou kunnen hebben?

(13) (Van hart tot hart: 88):

Voelt u zich niet niet tja machteloos misschien?

Door *ja* in (12) wordt een formuleringsprobleem aangeduid; het modale *bij wijze van spreken* en 'n soort van, de na *ja* volgende en gevulde pauze zijn hiervan indicaties. Maar tegelijk is het zo dat de woordvoeder zijn formulering, in dit geval zijn voorzichtige woordkeuze, bevestigt. Dus de letterlijke betekenis van *ja* blijft behouden in een kontekst van aarzeling.

In (13) is er opnieuw een formuleringsprobleem (*niet niet*) waar te nemen: in *tja* is aarzeling of voorbehoud als betekeniskomponent aan de nominale betekenis-komponent van affirmatie toegevoegd (en *misschien* versterkt het al gemaakte voorbehoud). In (12) en (13) specificceert de letterlijke betekenis van aarzelende bevestiging de argumentatieve basisbetekenis, die van geïmpliceerde relevantie. Ook *nou ja* komt blijkens (14) in binnenpositie voor. Er lijkt een wezenlijk verschil te zijn met dezelfde, maar nu intersententiële, vorm in (15):

(14) (Konsult 3: 92-93):

A: En nu is 't weer eh nou ja nor/normaal.

B: Nou geweest.

(15) (Konsult 4: 11-12):

'k Weet niet - met wassen waarschijnlijk off nou ja. 'k Weet 't niet.

De combinatie *nou ja* vertoont in (14) en (15), parallel met het besproken *ja* en *tja*, de vermenging van affirmatie en aarzeling, en staat vanwege het laatste aspect (in (15) tot uitdrukking gebracht in de rekking van of tot *off*) opnieuw dicht bij de niet-lexikaal gevulde pauze, maar met behoud van de letterlijke betekenis. De spreker geeft de hoorder te verstaan dat hij achter zijn woordkeuze in (14) of inhoudelijke keuze in (15) staat, ondanks bedenking. (In (15) kiest de spreker aarzelend voor zijn niet-weten.) Ook hier blijkt de argumentatieve basisbetekenis, markering van relevantie in de samenhang van de interactie, op de letterlijke betekenis te steunen.

Nu enkele voorbeelden met *dus*:

(16) (Van hart tot hart: 32-33):

En ik denk dat dát - - het probleem is - hè dus - eh - de kommunikatie
- het eh omgaan met de mensen onderling.

Het is slechts ogenschijnlijk dat *dus* hier binnen de zin optreedt: *hè* sluit de zin af en *dus* opent de zelfstandige appositie. Opvallend is de opeenstapeling van drie items (*hè dus eh*) plus pauzes. We zullen nu zien dat dit *dus* qua betekenis niet verschilt van het intrasententiële *dus* in (17) en (18). Opnieuw bezien we de functies in het licht van de letterlijke betekenis. Wat het aspekt van argumentatieve en beurtsturing betreft, vertoont zich een duidelijke hiërarchie. De zwakste beurtbehoudende sturing dient aan *eh* te worden toegeschreven, de sterkste aan *dus*. *Hè* is niet het krachtigste partikel. Het kan de facto wel eens de beurt doen verliezen, al is het in principe op behoud van de beurt gericht. Het is een partikel dat in hoofdzaak gebruikt blijkt te worden om een korte reactie uit lokken en niet meer dan dat. Met partikels zoals *dus* loopt men minder risico een reactie op te roepen die uit meer dan een minimale responsie bestaat.

De relatief krachtigste implikatuur van hoorderssturing wordt geëffektueerd door het uitroepende, stellige *hè*; krachtig is ook het kausale *dus*, terwijl het onzekerheid uitdrukken *eh* zwak is. Voor *hè* geldt dat het het sterkst appelleert aan de hoorder (zie hoofdstuk 5), terwijl *dus* argumentatief wellicht de sterkste claim ten overstaan van de hoorder legt. Deze onderscheidingen hebben klaarblijkelijk alles te maken met de letterlijke betekenissen van de afzonderlijke partikels. Zo is *hè* een vraag om terugkoppeling, een beroep op gedeelde kennis; *dus* is een konnektief, dat hier slechts een verklaring inleidt - onderscheiden van een gevolgtrekking -, een primair terugschakelend bijwoord *dus*; en *eh* is het partikel van de aarzeling.

In de volgende twee gevallen gaat het om *dus* binnen de zin:

(17) (Konsult 1: 15-16):

Toen is de temperatuur bijna niet opgelopen die dag. En nou ja - zo werd ie dus eh steeds beter.

(18) (Van hart tot hart: 115-116):

Eh nou ik bedoel ik bedoel dus niet hygiënisch omgaan met zichzelf

Ook op deze plaats gelden de besproken funkties, en wel gebaseerd op de inhoud van *dus*. Ook hier drukt dit partikel aarzeling uit; wellicht het sterkst in (18), gezien het voorafgaande *Eh nou* en de aarzeling uitdrukken de herhaling van *ik bedoel*. Hiertegenover staat wel dat het partikel zijn meest letterlijke betekenis draagt: beide keren wordt een gevolgtrekking gemaakt (ook in (18), maar de omvangrijke kontekst wordt hier achterwege gelaten). En het is deze betekenis waarop vervolgens de implikatuur, inhoudende de sturing van de partner met het oog op het doel van het gesprek, gebaseerd is. Tenslotte nog, ook op plaatsen als deze geeft een spreker te verstaan aan het woord te willen blijven.

Het moge na het voorafgaande, kortom, duidelijk zijn dat de letterlijke lexikale betekenis, hoe eventueel beperkt in het bewustzijn van de taalgebruiker aanwezig, een niet onbelangrijke rol speelt en daarom voor de beschrijving onmisbaar is. Vervolgens dat, zolang de term lexikaal gevulde pauze met semantische leegte geassocieerd wordt, hij kennelijk te kort schiet om lexikale signalen te omschrijven. En tenslotte zij duidelijk dat het niet aannemelijk is dat de plaats, waar dan ook in de zin, invloed heeft op de strikt semantische betekenis van de lexikale signalen. De positie midden in de zin reduceert ze niet tot lege opvulsels.

Hoe staat het met de lexikale waarde van de alleen maar *vokaal* gevulde pauze? In de ogen van Jefferson (1974) zou een betekenisloos lexikaal signaal tamelijk absurd zijn, omdat zij zelfs bij de vulling *eh* en varianten al aan woordbetekenis wil denken. Jefferson levert een *fonetisch* argument voor de betekenisvalentie van *eh*. Daarvoor bespreekt ze deze vorm zoals die voorkomt na het bepaalde lidwoord in het Engels. Door anticipatie bewerkstelligt namelijk *eh* een vormverandering, die onafhankelijk blijkt te zijn van het begin van het naamwoord dat op *eh* volgt. De vokaal van *the* kan blijkbaar (maar hoeft) vóór *eh* veranderen, en wel van [ə] in [i] of [ij], evenals het onbepaalde lidwoord *a* in *an* kan veranderen. Het Engelse artikel past zich dus aan *eh* aan, zoals aan andere met een klinker beginnende woorden. Men kan dus zeggen dat deze regel *eh* als een wóórd behandelt, van de-

zelfde status als andere woorden. Ook in het Nederlands treedt een vergelijkbare 'projectie' op van dit item in de vorm van een konsonantische overgang (een glide) in vormen zoals [dijə] (*die eh*) en [zowə] (*zo eh*); de overgangsklanken [j] en [w] kondigen hier de klinker van de volgende eenheid aan, alsof deze een woord is. De regelmatigheid van deze anticipatie wijst niet op een willekeurige voortbrenging van *eh*.

Veelal wordt *eh* niet tot de interjekties gerekend, omdat het beneden de woordsoort bepalende grens zou vallen van intentionaliteit. Van interjekties wordt in het algemeen aangenomen dat ze in het 'grensgebied' liggen van enerzijds spontane en onwillekeurige klanken, dus van symptomen oftewel indices, anderzijds van signalen, van intentionele tekens, dus van taal. Zo is er bij iemand als Den Hertog (1903: derde stuk p. 248) aarzeling tussen woord en uitdrukkingvorm.¹⁴

Niettemin moet *eh*, als uitdrukking van aarzeling, geacht worden meer signaal dan symptoom te zijn, omdat tot op zekere hoogte van bewuste aanwending sprake is: gebruikers van dit teken handelen gewoonlijk intentioneel, signaleren iets. Hiermee contrasteert de opvatting dat *eh* ongecontroleerd of willekeurig voortgebracht wordt, hetgeen met name De Groot (1963) tot de notie 'stopwoord' noopt. Indien wij daarentegen de *woordbedoeling* benadrukken (vgl. voor dit criterium o.a. Droste 1961; Trabandt 1983), dan houdt dit in dat een spreker geacht wordt niet slechts spontaan lucht te geven aan een inhoudelijk of formuleringsprobleem, dat hij dus niet alleen maar voor zichzelf een uiting verricht, maar dat hij ook de intentie heeft in voorkomende gevallen een hoorder een herkenbaar teken te geven, dat hij dus communiceert. De herkenbaarheid nu, die een uiting boven-individueel maakt, impliceert gewoonlijk vervolgens konventionalisering, dus 'fixatie door traditie en overlevering' (Duijker 1946: 38). Kenmerkend voor konventionalisering is dat de uiting isoleerbaar is en gereguleerd is door een vaste fonetische en orthografische representatie (*eh* of *uh*). Dit laatste komt tot uitdrukking in bepaalde, de spreektaal benaderende, geschriften, zoals scenario's, waarin deze vorm (indien weergegeven) kennelijk systematisch wordt 'verwoord'.

De gestandaardiseerde betekenis is die van aarzeling; dit is ook de letterlijke betekenis. Deze kan, met het oog op de kontekst, nader worden gespecificeerd tot tenminste twee sub-betekenen: de spreker draagt over dat hij een fout, welke dan ook, vermijdt of dat hij corrigeert. Vanwege deze konventionele betekenis, van verwijzing naar deze specifieke intenties, moet ook aan dit tussenwerpsel het

woordkarakter toegekend worden. Het gaat dan wel om een marginaal woord, dat ook index-kenmerken kan verraden. Maar zo'n 'tussenpositie' is niet onbekend. Ook aan 'hogere' structuurmiddelen wordt deze positie toegeschreven: performatieve middelen in de vorm van 'oriëntaties' en 'coda's' (Labov en Fanshel 1977) - dat zijn metakommunikatieve langere uitingen, die een verslag of verhaal respectievelijk openen of sluiten, bijvoorbeeld *Moet je horen!; Heb ik je dat nog niet verteld?; Nou, dat was het.* - zijn formules of clichés, die vanwege het routine-karakter betrekkelijk onbewust aangewend worden (Quasthoff 1979). Maar routine-formuleringen sluiten het dragen van betekenis ook weer niet uit.

2.4 De benoeming tussenwerpsel

Men zou kunnen konkluderen dat onze aanname van een variabele tussenpositie tussen indikator en signaal - gemeten naar intentionaliteit - de lexikale signalen, inclusief dus *eh*, naar het niveau verheft van de klassieke grammatikale woordklasse van de *tussenwerpsels*. Van de tussenwerpsels zeiden we immers dat ze geacht worden te schommelen tussen bewust handelen, dat vrijwillig en gecontroleerd is, en gedrag, dat een automatisch verloop heeft. Niettemin prefereren we de benaming tussenwerpsel niet. De eerste reden is dat deze term, zoals die van 'lexikaal gevulde pauze', de associaties van redundantie en semantische leegte oproept.

Een tweede reden van bezwaar is dat een benoeming als interjektie te weinig te kennen geeft over situationele en kontekstuele relaties en aldus binnen de zinsgrammatika blijft, die typisch een beschrijving van losse zinnen geeft, en maar marginaal van verbanden tussen zinnen.¹⁵

Een derde, belangrijker, bezwaar is de vaststelling dat onderbrenging bij de woordklasse van de tussenwerpsels geen winst oplevert: de sprekerssignalen (en hoorderssignalen) komen dan in een wel erg heterogene verzameling terecht. Want deze 'rommelgroep' (De Vooys 1957: 37) bestaat uit klanknabootsingen, emotievertolkingen (als *ha; bah; stik*), kontaktformules (zoals *dag; tabé*), aandachttrekkers (*zeg; hallo*), aansporingen (*toe; allee*), enzovoorts. En al dit soort vormen heeft niet, althans niet direkt, met geleiding te maken, evenmin direkt met plan-

ning, aarzeling en korrektie. Ofschoon de onderstelling aantrekkelijk is, zijn niet alle woorden en woordkombinaties die 'geïnterjekteerd' worden, om deze reden al interjekties (Burkhardt 1982: 155). Ook de generalisatie van Schourup (1982) dat interjekties, of liever 'evincives' gedoopt, items zijn die op de aanwezigheid duiden van onuitgesproken denken, is niet adequaat qua benaming: de terminologie is te ruim voor de aldus geformuleerde notie. De vraag rijst dan immers: waar moeten de minimale uitdrukkingen van sterke emotie ondergebracht worden; die vallen toch primair (zelfs exclusief volgens Jespersen 1923) onder de verzamelnaam interjekties.

Een vierde bezwaar is tenslotte dat de sprekerssignalen op een kardinaal punt afwijken van de interjekties. Wat ze gemeen hebben is dan wel het kenmerk van zinsvalentie en tegelijk onafhankelijkheid van het zinsverband (ontbreken van zinsdeelvalentie), maar niet het kenmerk als zelfstandige uiting te kunnen fungeren. Voor *eh* is dit evident; maar de andere sprekerssignalen lijken wel zelfstandig voor te komen, bijvoorbeeld *nou*; *hè*; *kijk*. Evenwel, bij zelfstandig gebruik zijn deze items haast nooit signalen van de spreker doch van de hoorder. En wat de hoorderssignalen betreft, die zou men zodra ze zelfstandig gebruikt worden, weliswaar tussenwerpsels kunnen noemen, maar daartegen gelden de andere genoemde bezwaren. Onzelfstandigheid is kenmerkend voor sprekerssignalen. Dit nu zal samenhangen met het feit dat sprekerssignalen minder deskriptief zijn dan interjekties, doordat ze grotendeels niet expliciet aan de situatie refereren. Anders dan bij deze laatste categorie domineert bij de sprekerssignalen het verwijzend moment het deskriptieve moment: de kontekst en situatie worden aangeduid en slechts in zeer beperkte mate beschreven (vergelijkbaar met de rol van modale partikels als *toch* of *wel* in een uiting als *Je hebt toch wel een nieuwe pas aangevraagd?*). Deze karakteristiek is goeddeels dezelfde als die voor deixis, een in de taalkunde en taalfilosofie meer onderzocht terrein. En kenmerkend voor deiktische elementen, zoals voornaamwoorden, is dat het noemend aspect beperkt is ten gunste van het aspect van verwijzing naar variabele situaties.

Een voorbeeld van het aspekt van deixis bij een signaalwoord, waarbij het dus gaat om de kontekstuele afhankelijkheid, is het *Ja* in (19):

(19) (De Waarheid: 10-13):

A: Ik wist dat u dat soort dingen zou gaan zeggen.

B: Ja - nee - maar u leest de

B: verkeerde dingen.

De kontekstonafhankelijke, de basisbetekenis van het signaal *Ja* is dat het als afirmatie - en wel van aandacht en van enige mate van begrip - de relevantie van de bijdrage aan de voortgang van het gesprek aanduidt. Maar eerst door de relatie met het direkt voorafgaande (A's uiting) en de onmiddellijk op de inleiding volgende uiting in de beschouwing te betrekken, is uit te maken welke interpretatie aan de elementaire betekenis van het signaal toegevoegd moet worden. Zo ergens, dan gaat voor dit soort woorden op, dat de kontekst het potentieel aan betekenis aktueert (vgl. Halliday 1973). Zulke mogelijkheden zijn, naast attentie en begrip voor wat gezegd is, twijfel, verbazing of problematisering. Dit laatste is hier allerwaarschijnlijkst in het geding: er is zwakke instemming, die evenwel tegelijk meningsverschil al implikateert; wat iets anders is dan volle instemming die bij nader inzien in het tegendeel, afwijzing, wordt omgezet; het meningsverschil is in *Ja* al aangegeven (meer hierover in 3.4.1 en 5.1).

Kwesties als naamgeving zijn oninteressant, maar niet, zodra er een definiëring of een generalisering mee beoogd wordt. Generalisering is echter vooralsnog waarschijnlijk prematuur. Wel zijn partiële inzichten in de minimale taalelementen, die een dialoog organiseren, groeiende. Een voorbeeld van het laatste, om op het terrein van de kategorisering te blijven, is het onderscheid tussen sprekerssignalen en (modale) nuanceringspartikels. De laatste leggen eveneens relaties met omringende handelingen, en ze appelleren eveneens aan algemeen en situationeel opgebouwde kennisstructuren bij de hoorder, maar het verschil is dat ze niet de zin

segmenteren, waarop de vaste syntaktische positie midden in de zin wijst. Dit niet-begrenzen hangt ten nauwste samen met de integratie in de zin als zinsdeel, in contrast met de sprekerssignalen die juist onderbrekingen zijn, niet geïntegreerd zijn.

Hier volgen enkele operationele naamdefinities. Gekozen is voor de specifieke benaming van *sprekerssignaal*. Met de keuze van deze term wordt geduid op doelgerichte koöperatie van de spreker en tegelijk op zijn streven naar beurtbehoud (verbinding) en impliciet, op zijn wil tot geleding (scheiding), kortweg dus op de intentionalistische en organisatorische kenmerken van het signaal. Met de generieke benaming *signaalwoorden* wordt adequaat het karakter van impliciete verwijzing weergegeven, en tegelijkertijd zijn deze verwijzingen tot meer dan symptomen verheven. Met de beide specificaties sprekers- en hoorderssignalen (Schwitalla 1976, 1979) wordt bedoeld het interactieve aspect uit te drukken, de implicatie van betrokkenheid op de partner.¹⁶

Nog enkele opmerkingen over de betekenis van interjekties voor zover relevant voor de sprekerssignalen.

De Groot (1963) neemt voor de tussenwerpsels een overkoepelende betekenis aan, die hij omschrijft als 'zuiver attitudineel'. Droste (1961), die, zoals besproken, ook woordbetekenis aanneemt, maakt de tegenstrijdige opmerking dat een van de kontekst onafhankelijke betekenis ontbreekt. Bos (1964: 23), die eveneens een attitudinele betekenis onderschrijft, ontkent vervolgens een noemende functie aan deze woordsoort. Ten onrechte, want ook voor tussenwerpsels geldt dat ze enigerwijze een noemend moment vertonen. Ze verwijzen niet naar een zaak, maar naar een houding of stellingname, kortom een bedoeling. We merkten op dat, zoals alle deiktische elementen (*deze* is geen *die*) ook de sprekerssignalen nog een deskriptief moment hebben.

De grote afhankelijkheid van de kontekst wordt te exclusief aan tussenwerpsels toegeschreven. Er is op het punt van afhankelijkheid geen verschil tussen tussenwerpsels aan de ene kant en elliptische uitingen, zoals *twee koffie!* of *Om drie uur*, aan de andere kant: een *ach* of *hoi* hebben de kontekst niet stringenter nodig (Brummel 1978). Maar bovendien zijn tussenwerpsels semantisch niet minder compleet. Zo beschouwen we (in afwijking van Brummel) *Hoi!* of *Ach!* bijvoor-

beeld als niet minder deskriptief dan het elliptische *Fijn!* of *Zielig!*. Beide types van reactie zijn even duidelijk in relatie tot hetgeen al genoemd is of bekend verondersteld wordt. Het enige verschil, dat tussen beide types bestaat is syntaktisch. *Hoi!* is structureel voltooid, *Fijn!* is - structureel althans - onvoltooid. Dit laat zich aflezen uit het feit dat *Fijn!* aanvulbaar is tot *Dat is fijn!*; deze aanvulbaarheid geldt niet voor *Hoi!*. Dit kenmerk dat aan de interjektie verbonden is, weerspiegelt de eigenheid van deze woordsoort: een interjektie heeft *zinsvalentie*. De syntaktische restrictie is eveneens van toepassing op sprekerssignalen (en op modale partikels zoals *even*, *wel*, *toch*): **Dat is hè*. **Dat is dus*. **Dat is nou*. **Dat is ja*. Voor De Groot (1963: 15) is het tussenwerpsel dan ook 'het typische woord van de "Einwortsatz"'. En Van den Toorn (1960) prefereert de benoeming als 'zinssoort' boven woordsoort. Voor de sprekerssignalen gaat de zinsvalentie in gelijke mate op als voor hoorderssignalen (voor een andere mening zie Henne en Rehbock 1982, die sprekerssignalen niet als 'satzwertig' opvatten). Maar wat niet opgaat voor de sprekerssignalen is de valentie als zelfstandige zin, waarover de grammatika's spreken inzake de tussenwerpsels. Het is evident dat het sprekerssignaal, in contrast tot het hoorderssignaal, niet zelfstandig is; het modificeert immers de propositie of het gedeelte ervan waarop het betrekking heeft. Maar dat betekent niet dat het ook tot een afhankelijk zinsdeel verklaard mag worden.

Op het moment dat sprekerssignalen, bijvoorbeeld *hé*; *nou of ja*, wel zelfstandig opereren, zijn het hoorderssignalen; maar dat functieverschil hoeft niet in alle opzichten met betekenisverschil gepaard te gaan. Zo heeft *nou* als zelfstandige interjektie in antwoordpositie grotendeels hetzelfde betekenispotentieel als wanneer het sprekerssignaal is. Ook bij zelfstandig gebruik kan verrassing, twijfel, aansporing, instemming (*nou (en of!)*), berusting, en wat dies meer zij, geaktueerd zijn. Hiernaast zien we evenwel dat in de zelfstandige positie zich even gemakkelijk grote betekenisverschillen voordoen. Zo wanneer *Ja* optreedt als antwoord op een ja/nee-vraag en dus geen hoorderssignaal meer is, of wanneer *hè* het zelfstandige zinsekwivalent is van *Wat zeg je?*.

De zinsvalentie in aanmerking genomen is het niet vreemd dat een aantal sprekerssignalen uit werkwoordsvormen bestaat, soms vergezeld van een subject. Voorbeelden hiervan zijn: *weet je*; *ik bedoel*; *let wel*; *kijk*; *hoor*. Het verbaast dan ook niet dat er geprobeerd is hiermee vergelijkbare woorden en woordgroepen te

parafraseren als predikaten. Hoogvliet (1903) behandelde al uitroepwoorden (*he-laas*) en beslissingswoorden (*Ja; Nee*) als zelfstandige 'volzinwoorden'. Aldus omschrijft hij *Au!* als *Ik voel pijn!*; *O!* als *Ik verwonder me!*, en *Ja!* betekent *Ik neem aan. Ik vind goed*. Het ligt in de lijn bij de analyse van zinswoorden die we signaalwoorden noemen het predikaatkarakter naar voren te halen. Daarbij dient men wel een open oog te houden voor de situationeel flexibele inhoud en strekking.

Tot zover in deze paragraaf over de woord- en zinsstatus van het lexikale sprekerssignaal, waaronder *eh*.

2.5 Samenvatting

In dit hoofdstuk zijn de pauzeringen besproken, de meest gebruikte categorie van de aarzelsingsverschijnselen, waarover relatief ook het meest bekend is. Ze worden opgedeeld in ongevolde en gevulde pauzeringen (*eh* en varianten). De stille pauzes zijn onderscheiden van ademhalings- en artikulatorische pauzes. Vele stiltes zijn syntactisch, in die zin dat precies zinnen erdoor gescheiden worden. Het zinssegment blijkt de elementaire organisatie-eenheid van de spraak te zijn. Een belangrijke groep van aarzelsingsverschijnselen zijn de zogeheten lexikaal gevulde pauzes. Hiertoe zijn ook bepaalde verbindingswoorden, zoals *dus*, te rekenen, mits ze vergezeld zijn van een aarzelsingsverschijnsel. Al deze lexemen - waartoe ook *eh* behoort - zijn gewoonlijk meer dan willekeurige begeleidingsverschijnselen van het cognitieve proces, meer dan opvulsels; ze zijn signalen, en wel sprekerssignalen. Dat wil zeggen dat ze - hoe routinematig ook gebruikt - gewoonlijk intentioneel en betekenisdragend zijn. Ze hebben een abstracte basisbetekenis gemeen, namelijk verwijzen naar plannen en verwachtingen. Deze verwachtingen hebben betrekking op de konversationele noodzaak van rationaliteit. Bij al zulke gesprekswoorden, bijvoorbeeld *nou*, speelt zelfs de letterlijke betekenis een rol. Ze vormt de grondslag van de basisbetekenis. Wat de woordsoort betreft, stuit de benaming interjektie op een aantal bezwaren.

Dat de luisteraar zich van komplementaire signalen bedient, is de aanleiding in het volgende hoofdstuk de aard en het belang hiervan voor een succesvolle interactie te bespreken.

DE FUNDAMENTELE AARD VAN DE HOORDERSIGNALLEN

3.1 Hoorderschap als activiteit

Een taalhandeling is pas dan geslaagd als de ontvanger de intentie(s) begrepen heeft. Het begrijpen wordt in veel gevallen geuit met behulp van minimale verbale tekens. Na de aard van het sprekerssignaal komt nu die van het luistersignaal (3.1) aan de orde, vervolgens de status van deze bijdrage (3.2) en de verscheidene manifestaties ervan (3.3). In 3.4 tenslotte wordt ter nadere karakterisering de omgeving ervan geanalyseerd. Het gekoördineerde optreden, de samenhang vooral met de gebruikelijke voorgaande beoordeling, wordt behandeld. Daarbij zal het nut blijken van een konversatieanalytische werkwijze door vergelijking met de discourse-analytische.

3.1.1 Het dualisme van de illokutie

Vanuit de opvatting 'meaning is use' is het licht gevallen op de principiële openheid en zelfs vaagheid van het taalgebruik. De 'taalspelen' laten voor de hoorder zoveel ruimte voor interpretatie (Wittgenstein) dat de *dualistische* aard ervan zich vanzelf opdringt. Dualisme tekent zich af, zodra men inzake communicatie beseft hoe onderscheiden maar tegelijk onafscheidelijk van elkaar de intentie van de spreker en de interpretatie van de hoorder zijn. De verbondenheid tussen spreker en hoorder is in het illokutieve aspect van de taalhandeling verdiskonteerd, daar de taalhandelingstheorie pas dan van een geslaagde illokutie spreekt, zodra de 'uptake' gerealiseerd is. Toch is dit deel van de theorie van Austin, waarin nadrukkelijk de ratifikatie van de zijde van de ontvanger belicht wordt, niet de aanzet geworden tot een nadere handelingstheoretische uitwerking van de rol van de ontvanger. Meer

gedetailleerd onderzoek naar de rol van de luisteraar, en dan speciaal naar diens minimale responsies, dient zich pas recentelijk aan, vanuit verscheidene disciplines van de taalgebruikswetenschappen.

Eerst iets over de effecten van de illokutie. De intenties die in taalhandelingen worden uitgedrukt, zijn, zoals gezegd, geslaagd, zodra de andere partij de boodschap verstaan en begrepen heeft. Voor de perlokutie is de akseptatie, of eventueel de kenbaar gemaakte niet-akseptatie, van de boodschap een *conditio sine qua non* (de minimale perlokutie). In het verlengde hiervan kunnen bepaalde geestesgesteldheden liggen of bepaalde (taal)handelingen (vergelijk ook Van Eemeren en Grootendorst 1982). Akseptatie blijkt dus noodzakelijk, maar lang niet altijd voldoende te zijn voor de perlokutie. Zodra men de perlokutie in de beschouwing betrekt, dan gaat het niet alleen meer over communicatie, maar er komt een dimensie bij: communicatie als middel tot realisering van bepaalde effecten. Men zou van mening kunnen zijn dat strikt genomen de perlokutieve konsekwenties niet in een taalgebruikstheorie hoeven te worden opgenomen, omdat zo'n theorie zich hoort te beperken tot de communicatie op zichzelf, die zonder de beoogde effecten bereikt te hebben, geslaagd kan zijn. Niettemin moet deze visie onvolledig genoemd worden. In een adekwate deskriptie moet ook de seriële ordening van de taalhandelingen opgenomen worden. Want er is een verband van wederzijdse relevantie tussen bijvoorbeeld een groet en de wedergroet, een vraag en het antwoord. De gekoördineerde reagerende taalhandelingen zijn verplicht of worden verwacht en ze worden bovendien precies als reacties geïnterpreteerd (Schegloff 1972). Elementairder nog dient zo'n verband genoemd te worden, wanneer men zich er rekenschap van geeft dat interpreteerbaarheid en begrip impliciet en dikwijls expliciet de onontbeerlijke grondslag vormen voor de nauwe verbondenheid van deze taalhandelingen. Vooral in hoofdstuk 5 komen we op deze sterke coherentie terug, zoals die regelmatig over en weer met behulp van de soberste middelen ter bewaking van de begrijpelijkheid wordt aangebracht.

Wat vervolgens de eerdere effecten betreft die aan de perlokutie voorafgaan, is erop gewezen (in 1.6.2) dat de 'uptake', dus het verstaan en begrijpen van de intenties, veelal in een proces van interactie tot stand komt. Goffman (1976), de interactie-socioloog aan wie veel konversatieonderzoekers schatplichtig zijn, be-

toogt dat het een kernkwestie van taalgebruik is dat gespreksdeelnemers eenstemmigheid bereiken, al is slechts, vanwege discrepanties, een '*working agreement*' mogelijk. En dat eenstemmigheid van interactief belang is, blijkt niet alleen uit de behoefte van de spreker te willen weten of de bedoeling is overgekomen van zijn vraag, belofte, weigering enzovoort, maar ook uit de behoefte van de andere deelnemer kenbaar te maken dat de boodschap is begrepen. Goffman doelt hier met name, blijkens de kontekst, op de onontbeerlijkheid van hoorderssignalen, waarvan hij de niet-verbale vokalisaties en gezichtsuitdrukkingen speciaal noemt. Zoals voor vragen en antwoorden ziet hij de samenhang tussen begrip vragen en begrip tonen als komplementaire delen van 'aangrenzende paren' (Schegloff en Sacks 1973), paren waarvan het eerste deel een 'slot' vormt, een open plaats, die opgevuld moet worden met een 'filler'. Voor Goffman is de haalbare overeenstemming, hoe onmisbaar ook, voor beide partijen niet precies en derhalve dualistisch. Merkwaardig wellicht, omdat er wel een perfecte eenstemmigheid kan bestaan over andere, op het eerste gezicht komplicerende, taalvormen van doeltreffendheid, met name van verwijzende elementen, van elliptische uitingen en van indirektheid; een eenstemmigheid, aldus Goffman, die de buitenstaander zou kunnen verbazen, die de gedeelde kennis en kontekst ontbeert.

Hiermee zijn de hoorderssignalen in het kader van de sekwenties van de 'agreements' geplaatst. In de konversatieanalytische studies van Pomerantz (1975; 1978; 1984 a, b) blijken 'agreements' (en 'disagreements') niet slechts als de onontbeerlijke reacties op zichzelf te staan, maar ook in het algemeen door evaluaties te worden voorafgegaan, en aldus een eenheid, een 'aangrenzend paar' te vormen, van eerste en tweede beoordelingen. Dit houdt in dat een tweede kwalifikatie na een eerste verwacht wordt, dat die als antwoord gehoord en gecontroleerd wordt. Die kan een herhaling, een versterking of een afzwakking zijn. (Een voorbeeld van het eerste: A: *Dat is pech!* B: *Dat valt tegen!*.) Gelijkwaardige herhalingen en verzwakkende kunnen echter ook het begin van niet-overeenstemming zijn. Tweede beoordelingen nu treden op na expliciete eerste beoordelingen, zoals complimenten, klachten, beledigingen. Tevens treden ze op na inlichtingen, mededelingen, verhalen, herinneringen, kortom na (makro)taalhandelingen, waaraan Pomerantz een evaluerende komponent toekent.

In deze procedures van overeenstemming vinden ook de minimale responsies hun plaats. Naast de minieme 'tekens van overeenstemming' die Pomerantz noemt

(*Ja*; *Hm*) zijn er meer: verbale, zoals herhalingen, en niet-verbale signalen, zoals gelaatsuitdrukkingen, begrijpend gebrom, tongklikken. In bepaalde konteksten, zoals van gespreksbeëindiging, zijn de minieme tekens vaak niet toereikend en wordt de konsensus gerealiseerd met behulp van uitvoeriger procedures van bevestigen en herbevestigen. Een voorbeeld is het grote aantal bevestigingen bij het wijzen van de weg, en de frappante overmaat, als dit gebeurt ten overstaan van buitenlanders, die de landstaal niet voldoende beheersen. In het algemeen gesproken, zegt Pomerantz, worden zowel bij eskalatie ('scaling up') van instemming als bij instemming van gelijk niveau hele bundels van positieve kwalifikaties gevormd. Soms worden de uitingen van instemming speciaal na het uitgesproken *Ja* of *Hm* uitvoeriger: de claim van instemming die de ontvanger met een *Ja* uitsprekt, is kennelijk menig keer te weinig en moet gedemonstreerd worden door meer expliciete formulering van begrip of instemming (zie voor het onderscheid tussen claimen van begrip en demonstreren van begrip: Schegloff 1982; Houtkoop-Steenstra 1986). Tegenover bundeling van uitingen van instemming in uitvoerige en/of minimale realisaties staan de simpele minimale evaluaties ter inleiding op gebrek aan instemming, alsook de volstreekte afwezigheid van zulke signalen, die als 'officieel absent' van verstrekkende invloed op het verdere verloop van het gesprek zijn. Nauwelijks minder ingrijpend zijn de zwak gerealiseerde instemmingen, wijzend op ongeïnteresseerdheid, typerend soms voor bijvoorbeeld ambtelijke loketgesprekken (zie Wahmhoff en Wenzel 1979). In 3.4 gaan we uitvoeriger in op de konteksten van de tekens van instemming en vooral van (ge-deeltelijke) onthouding van instemming.

Vast te stellen is dat het in een gesprek gewoonlijk de bedoeling van de deelnemers is dat ze het eens worden voor zover mogelijk, en dat ze dit uitdrukken met minimale of met uitgebreide middelen. Kommuniseren is dualistisch. Wat uit studies als van Goffman of Pomerantz zo sterk naar voren komt, is de openheid van de bijdragen aan het gesprek, zodanig dat ze tot op zekere hoogte aan wederzijdse behandeling onderworpen worden. Zo'n behandeling resulteert niet noodzakelijk in een identieke betekenistoekenning: noodzakelijk is een mate van overeenstemming die voortzetting van het gesprek toelaat. De minimale signalen blijken in dit proces niet de geringste rol te spelen. De uitingen van overeenstemming zijn zo vaak onbepaald, dat een beschrijving met behulp van verbale substituties, zoals performatieve werkwoorden, overeenkomstig het beginsel van uit-

drukbaarheid - alles wat bedoeld wordt kan ook gezegd worden (Searle) - te statisch is; de gedifferentieerde werkelijkheid wordt dikwijls aldus te kort gedaan. Handelingsetiketten als performatieve werkwoorden karakteriseren te weinig en tegelijk te veel; hetgeen geldt voor de luisteraar en de onderzoeker (zie Franck 1980 en 1984; Streeck 1980; Leech 1983).

Omdat Goffman en Pomerantz de overeenstemming zo centraal plaatsen in de verbale interactie, komen ze als vanzelf - en de eerste doet dat heel expliciet - te spreken over de *kloof* tussen spreker en hoorder. Goffman heeft het over de onvolledigheid van de overeenstemming, over een tentatieve consensus oftewel een 'werkbare overeenkomst'. Meer is niet haalbaar en bovendien niet nodig. Een filosofisch-psychologische verklaring voor deze breuklijn is te vinden in de beperking waaraan menselijke kennis en begrip onderhevig zijn.

Men kan het verschijnsel van de onvolledigheid van betekenis en illokutieve strekking en van de onvolledigheid van herkenning en interpretatie als een defekt beschouwen, maar het is realistischer het als flexibiliteit te benaderen, passend bij de eisen van de situatie in het taalgebruik. Het gaat, hoe dan ook, om een verschijnsel waarvoor de linguïst niet opzij kan gaan.

Ondertussen blijft de vraag knellen naar de psychologische verklaring voor het relatieve succes van taalhandelen. In de zienswijze van de fenomenoloog Schütz (1971: 12), een van de grondleggers van de etnomethodologie, wordt het manko van de onverenigbare subjectieve interpretaties, waarin taalgebruikers als geïsoleerde individuen blijven steken, *overwonnen* door het postulaat van de idealisering. Dit houdt in dat gespreksgenoten van elkaar aannemen dat hun interpretaties intersubjectief zijn, dat ze van een bepaalde consensus hierover kunnen uitgaan, die voor 'praktische doeleinden' toereikend is. Cicourel (1973) kent aan het praktisch redeneren van 'leden' een 'wederkerigheid van perspectieven' (Schütz) toe, die gebaseerd is op de gelijkheid van ervaringen van de onmiddellijke omgeving. Op basis van de wederkerigheid van perspectieven stellen de 'leden' gelijkheid boven verschillen, en ze nemen op deze grond wederzijds aan dat hun uitingen begrijpelijk en herkenbaar zijn.

Gegeven de mogelijkheid en verwachting van effectieve communicatie, op grond van gedeelde perspectieven, is de ongedetermineerdheid van betekenissen en illokutieve strekkingen niet verholpen (vgl. 1.6.2). Het verloop van de interactie blijft blijkbaar onvoorspelbare elementen behouden. Het is niet uitzonderlijk

dat deze tot een bijstelling van interpretaties leiden. Een mededeling kan bijvoorbeeld blijken uiteindelijk als een opdracht geïnterpreteerd te moeten worden, een waarschuwing als een grap. Klaarblijkelijk biedt een spreker keuzes aan en de hoorder opteert aan de hand van de kontekst. De verwachting van samenwerking bij deze interactie tussen beide partijen wordt voor een niet onbelangrijk deel vervuld door de minimale signalen over en weer. Toch kan in de uiteindelijke interpretatie een boodschap blijkbaar niet één betekenis maar meerdere tegelijk inhouden. Labov (1970) en Labov en Fanshel (1977) komen tot een hiërarchische geleiding van de intenties van de boodschap. Ze laten zien dat in bepaalde konteksten, zoals van therapeutische gesprekken, een vraag om informatie op de hogere niveaus als een uitdaging en als een bewering geïnterpreteerd wordt overeenkomstig de impliciete bedoeling. Op het vlak van het illokutieve effect is dan ook menigmaal het beoogde en bereikte effect meerledig, dat wil zeggen dat de consensus een zekere *breedte* vertoont van lokaal relevante reacties. Daarbij hoeft bepaald niet elk facet van de interpretatie overeen te stemmen met wat beoogd wordt. Vooral een minimaal signaal als *Ja* kan meerdere interpretaties behelzen, die eventueel gedeeltelijk of geheel afwijken van de intenties van de spreker.

Tenslotte moet opgemerkt worden dat wanneer een onderzoeker de openheid van het taalhandelen, inklusief van de consensus erover, tracht te verklaren, hij zich niet behoort te laten verleiden deze weg te verklaren. Vaagheid binnen vaste grenzen is aan gesprekken inherent. En bovendien kunnen sprekers en ook hoorders een zekere vaagheid 'exploiteren', om onder andere zodoende een direkte discussie te vermijden (zie Cicourel 1980: 125).

3.1.2 Hoorderschap moet bewezen worden

We hebben de multifunktionaliteit van de betekenis en strekking besproken alsook de openheid van de interpretatie, en dienovereenkomstig het globale karakter van de consensus, waarin met andere woorden de perspectieven van spreker en hoorder aanmerkelijk kunnen uiteenlopen. En heel deze openheid kan, zoals gezegd, ertoe leiden dat deelnemers aan een konversatie de bereikte overeenstemming bijstellen. Om de diskrepancies tussen geïntendeerde en geïnterpreteerde betekenis-

sen aan te geven, gebruikten we kwalifikaties als open, onbepaald, tentatief. Nu we zijn ingegaan op het interactieve aspect van de betekenistoekenning en de zekere dualiteit en flexibiliteit ervan beklemtoond hebben, willen we dieper ingaan op de aard van de minimale verbale verrichtingen van de hoorder. Deze zo frekwent optredende signalen staan sedert enige tijd wat meer in de aandacht van een aantal disciplines. Belangrijk onderzoek, grotendeels kwantificerend, is verricht door gedragswetenschappers als Duncan (o.a. 1973; 1974); Duncan en Fiske (1977; 1985) en Dittmann en Llewellyn (1969) ('listener responses'). De gangbare term voor de hoorderssignalen 'back-channel-communication' stamt uit het onderzoek van Yngve (1970). In de sociologische studies van Goffman naar 'interpersonele rituelen' wordt een belangrijke plaats toegekend aan de signalen van de back channel (zie vooral zijn studie van 1976). Maar ook in de linguïstische gespreksanalyse worden betekenis en plaats van de minimale responsies geëxploreerd (Baeyens 1980a; Ehlich 1979; Henne o.a. 1979; Opalka 1979; Rath 1979: 3.4; Stickel 1972; Wahmhoff en Wenzel 1979). Ook een aantal onderzoekingen uit de ethnomethodologische hoek zijn op deze responsies gericht; we noemen hier slechts Schegloff (1982); Pomerantz (1975; 1978; 1984a, b) en Houtkoop-Steenstra (1987: 4.3).¹⁷

Om een beeld te krijgen van actief hoorderschap, bespreken we nu de diverse verrichtingen van een luisteraar.

Wanneer twee mensen een gesprek voeren, zal in verreweg het grootste gedeelte ervan slechts beurtelings gesproken en geluisterd worden, dus zonder overlappingsen, hetgeen gewoonlijk in onderlinge afstemming plaatvindt. Met andere woorden, in haast elke fase van een gesprek kunnen een spreker en een hoorder aangewezen worden. Hoorderschap in zijn pure vorm houdt in: kenbaar maken dat men luistert en geen poging onderneemt de beurt over te nemen. De luisteraar is dus tijdens de beurt van de ander niet passief: hij geeft te kennen dat hij luistert, aandacht schenkt en dus participeert. Want hoorderschap moet *bewezen* worden. Manifesteert in een ongedwongen gesprek een luisteraar zich niet als zodanig, dan weet een spreker al gauw niet waar hij aan toe is; hij weet niet of hij in zijn onderneming geslaagd is, want hij kent het illokutieve effect van zijn spreken niet. Zoals gezegd is dan, behalve aan een behoefte van de luisteraar, aan een behoefte

van de spreker niet voldaan. Interactief ontbreekt er dan iets fundamenteels.

Terzijde zij opgemerkt dat het kenmerk van stabilisatie van het gesprek, dat een effect van zuiver hoorderschap is, duidelijk belicht dat de hoorderssignalen uitstekende criteria zijn voor de research naar luisterbereidheid en empathie. Zo blijkt uit onderzoek van Wahmhoff en Wenzel (1979) dat een hoge frekwentie van deze signalen korrespondeert met een lage score van onderbrekingen en simultane beurten.

Voorbeeld (1) is een triviaal voorbeeld van een hoorderssignaal dat begrip uitdrukt. Zo zouden er talloze aan te wijzen zijn. (2) en (3) laten daarenboven zien dat het niet ongebruikelijk is clusters van deze signalen te vormen, waarbij vanuit een niet-kommunikatief gezichtspunt al gauw aan redundantie gedacht wordt. Daarnaast demonstreren de gevallen (4) en (5) dat hoorderssignalen ook alleen maar stappen kunnen zijn op weg naar begrip en konsensus, stappen in een proces. Pas de signalen die in tweede instantie gegeven worden, leiden in voorkomende gevallen tot de afronding van de gezamenlijke betekenis-toekenning. Dit proceskarakter illustreert dus alleen het dualisme van de betekenis-toekenning.

(1) (Bouwvergadering: 23-25):

A: Dan hebben we vijftientigduizend honderd gulden meer werk

A: - - () Dan komt er nog bij

B: - - Ja

(2) (Kernbewapening: 15-17):

A: als je inderdaad (2) eh zelf zo genuanceerd mogelijk probeert te doen

A: tegenover zo iemand - -

B: Hm hm - - Hm hm.

(3) (Konsult 2: 23-26):

A: Dat lijkt er veel op - hè. Dat's in ieder geval goed -

A: natuurlijk hè? Kom eventjes op 't krukje zitten.

B: Ja - ja ja

(4) (Konsult 3: 8-11):

A: Nou dan ben je weer effe - slapper en ben je te gauwer moe.

B: Mmm - mmm

A: Ja.

B: Hebt u minder kracht ook.

(5) (Karnaval: 44-48):

A: Ik ben wel eens in Roosendaal - Daar waren de sneeuwruimers.

B: Eh je

A: Die noemen we die en dat was 'n auto die waren aan elkaar verbonden

A: net zoals bij eh te land ter zee en in de lucht met die eenden - -

A: die in de kabelboek. Dan

B: O ja.

In het eerste fragment maakt de hoorder door middel van *Ja* kenbaar dat hij luistert en begrijpt. Hiermee is de handeling van de spreker geslaagd en kan hij doorgaan met zijn uiteenzetting, zonder een uitbreiding ter toelichting of reparatie. Het *Ja* betekent dus 'ik begrijp' en 'ga door'. Hetzelfde geldt in voorbeeld (2). In (3) echter

sluit *Ja ja ja* een episode geheel af (wat overigens niet zonder meer, blijkens (2), aan de herhalingen van het signaal toegeschreven kan worden). Toch wordt ook hier geen verandering in de rolverdeling beoogd.

In (4) drukt B, de arts, uit dat hij A begrijpt, maar niet geheel. De patiënt heeft immers een mededeling gedaan, die in de kontekst van het medisch konsult een klacht is en tegelijk een verzoek om een behandeling, verbaal en/of niet-verbaal. Nu start er een soort van onderhandeling: de patiënt drukt zich duidelijker uit door de klacht van zich slap voelen te specificeren ('te gauwer moe'). Maar ook dit is niet genoeg: de arts geeft nog een nadere interpretatie aan *slapper*. Het gaat dus om een betekenisinvulling door beide partijen. *Ja* is de sterke instemming van de konsultant voorafgegaan door de, in dit geval, zwakke signalen *Mmm - mmm* van de arts, die kennelijk als tekens worden opgevat die tot nadere specificatie uitnodigen.

In (5) maakt B door *Eh* je duidelijk dat hij bij het woord *sneeuwruimers* iets niet helemaal begrijpt. Daarom vervolgt A onmiddellijk met een (stuntelige) explicatie. Eerst nadat de ander met *O ja* aangeeft iets bekends voor de geest te hebben, stopt A met zijn uitleg, om de draad van het verhaal weer op te nemen.

Bovendien zij opgemerkt dat in deze fragmenten de minimale responsies duidelijk maken welke elementaire functie de andere spreker in de organisatie van de verbeurting speelt. Ook voor dit aspekt, tegelijk met dat van de inhoud en strekking, toont hij zijn begrip: hij ratificeert de beurtenverdeling. Zijn signalen be duiden niet alleen participatie, maar oefenen tevens een sturende werking uit ('ik participeer'; 'ga maar door').

Een luisteraar nu heeft, in zijn rol blijvend, de keuze uit twee toestanden: die van actief of passief luisteraar.¹⁸

De *aktieve* luisteraar bewijst zijn begrip, en hij doet dit door minimale responsies, waarbij andere middelen, zoals visuele tekens en tonale tekens, bijvoorbeeld *tss* en klikgeluiden, ondersteunen of vervangen. Zonder zulke terugkoppelingen raakt, zoals gezegd, een spreker in het ongewisse, daar passief luisteren en niet-luisteren (niet-gedemonstreerd engagement versus zelfuitschakeling) feitelijk moeilijk te onderscheiden zijn, wat vooral, maar niet uitsluitend, in telefoongesprekken blijkt uit de bekende vraag 'Ben je er nog?'. Omdat actief luisteren meer

dan verwacht wordt, krijgt het ontbreken van enig teken ook betekenis door '*relevante afwezigheid*'. De open plaats is niet van een vulling voorzien. Het uitblijvend teken kan duiden op passief luisteren of helemaal niet luisteren. De 'officiële afwezigheid' is dus op zichzelf ambigu: te denken is aan niet-luisteren, verschil van mening, ongeïnteresseerdheid, onzekerheid, angst, trots, enzovoort. Zelfs uitstel van reactie leidt al tot gevolgen: de spreker gaat regelmatig over tot herziening; maar het kan ook tot verwarring aanleiding geven, namelijk tot onzekerheid bij de ander. En herhaalde stiltes leiden tot een snelle beëindiging van het gesprek, zoals ook herhaalde interrupties regelmatig dit effect hebben. Een wat minder drastisch effect is de voortijdige afsluiting van een gespreksthema.¹⁹

Een stilte kan blijkbaar betekenis dragen. Een stilte kan in gesprekken optreden als absentie, hier bedoelen we echter een specifieke vorm van negatief handelen, die meer inhoudt dan iets niet doen: stilte als 'abstinentie'; dat wil zeggen dat het om een intentioneel handelen (Mihaila 1977) gaat, vergelijkbaar met wat in de filosofie privatie wordt genoemd. Een zich onthouden van een antwoord is iets nalaten wat gedaan moet worden, is niet beantwoorden aan een verwachting, leidend tot gemis. Stiltes ontleen hun relevantie deels aan de voorafgaande deels aan de volgende uitingen. Het vaststellen van deze relevantie wordt dus vergemakkelijkt door de kontekst in de beschouwing te betrekken. Sterker, de betekenis-toekenning is hiervan afhankelijk. Ingebed in de kontekst kan het niet geven van luistersignalen geïnterpreteerd worden als een tot uitdrukking brengen van reacties zoals verhelen, beledigd zijn, instemmen (wie zwijgt stemt toe), weigeren (na een verzoek doen, na verlof vragen), en andere al genoemde reacties. Al schept het gemis van deze signalen, los van een kontekst, menigmaal onduidelijkheid over de betekenis, er is wel een betekenis aanwijsbaar van onthouding van betrokkenheid, van 'desengagement', van uitstel, hoe kort ook, of afstel van het trekken van konsekwenties. Mihaila (1977) spreekt van een indirecte taalhandeling, want de onthouding van reactie levert 'ambigüiteit' op, laat een aantal effecten (een moment) open. De stagnatie, die door de stilte wordt opgeleverd, kan kennelijk diverse effecten hebben.

3.2 De hoorder op de achtergrond?

We zeiden dat een hoorder actief is en dat ook moet zijn. Daarom is Duncans (1973: 30) definitie van de luisteraar als degene die de sprekebeurt niet claimt, een te grote vereenvoudiging van de aktiviteit van de luisteraar.

Ten eerste is er in het geval van niet-claimen immers nog een andere mogelijkheid: een hoorder maakt geen aanspraak op een beurt, gewoon omdat hij niet deelneemt; en dat bedoelt de auteur nu juist niet. Juist het niet kiezen van de alternatieven, niet luisteren of passief luisteren, geeft reliëf aan de keuze van het actief luisteren, zowel voor de deelnemer als voor de beschouwer.

Ten tweede, een aktieve hoorder claimt wèl de beurt, zij het een speciale beurt. (We doelen hier niet op aanlopen met *ja* enzovoort, die feitelijk beurtclaims zijn.) We bedoelen dat een ontvanger in talloze gevallen onderbreekt met een weliswaar minieme, maar ook substantiële en onmisbare bijdrage, waarvoor kenmerkend is dat hij tegelijkertijd de ander in zijn rol van spreker wil laten door zelf in de rol van hoorder te willen blijven. Ons inziens is het onderscheid tussen minimale responsies en volle beurten niet gelegen in het kenmerk al of geen beurt van deze beide soorten van bijdrage, maar in de intenties ervan: in de minimale hoorders-responsie spreekt de hoorder, verricht een bijdrage, maar het typische wat hij beoogt, is zo doende hoorder te blijven. Anders gezegd, hij is niet specifiek hoorder noch specifiek spreker, maar sprekend hoorder, sprekend om de beurt weer af te staan. Kortom: hij kiest voor een *hoordersbeurt*, niet voor een sprekersbeurt. Dit onderscheid lijkt ons niet voldoende om aan de minimale responsie de beurtstatus te onthouden. Alleen al het gegeven dat ze een komponent van de illokutie is, en tevens een beslissende stap in de gespreksorganisatie, zou ertoe moeten bewegen de specifieke aktiviteit van de hoorder als hoorder niet onder te waarden. Op de status van dit type responsie gaan we nu nader in.

Duncan is niet de enige die dit signaal als niet-inhoudelijke reaktie, als slechts kommunikatief signaal, beschouwt, waarin de andere partij alleen zijn aandacht kenbaar maakt. Men heeft het niet de status van beurt willen toekennen, omdat een hoorder met deze uiting niet de bedoeling zou hebben te onderbreken, maar op de achtergrond te blijven. Vaak wordt naar Yngve (1970: 568) verwezen die - behalve de langere 'back-channels' - de minimale reakties 'out of turn' plaatste (zie

Henne 1979; Rath 1979; Baeyens 1980a ; Henne en Rehbock 1982; deze laatste erkennen overigens in een aantal gevallen wel de beurtstatus (p. 27)). Schank en Schoental (1976: 88-92) maken het onderscheid tussen deelneming en bijdrage (of beurt), ofwel tussen sprekerswisseling en beurtwisseling (vgl. Van Os 1974).²⁰

De gemaakte onderscheiding heeft het nadeel dat ze aan enkele belangrijke kenmerken van hoorderssignalen voorbijgaat, en is om deze reden niet verduidelijkend en ongewenst.

Een eerste konstatering is dat hetzelfde signaal regelmatig door de volgende spreker wordt aangewend, zoals gezegd, om een beurt te nemen. Het fungeert dan als *aanloop* voorafgaand - onmiddellijk of meer verwijderd - aan de beurt die de volgende spreker krijgt of voor zich opeist. Het vormt met andere woorden een beurtclaim, dus een gesprekshandeling, die betrekkelijk onafhankelijk van de vervolgbbeurt is. De zekere onafhankelijkheid blijkt wellicht sterker uit het feit dat deze claim een tussenstap is, die ertoe dient begrip uit te drukken. Daarenboven laat deze tussenpositie tussen sprekers- en hoorderssignaal goed zien hoe vanzelfsprekend de rolwisseling verloopt.

Een tweede vaststelling, die meer op de inhoud betrekking heeft, is, dat men, door de minimale responsie te beschouwen als deelneming versus bijdrage, het risico loopt iets wezenlijks over het hoofd te zien. Een luisteraar die een minimale reactie laat horen, houdt zich namelijk niet op de achtergrond. We bespraken al dat hij zich geen passief, maar actief hoorder toont, dat hij een intentionele activiteit in een of enkele bewoordingen symboliseert, waarmee hij zichzelf en de ander verplicht.²¹

Dat de minimale responsie eerder als deelneming dan als beurt wordt opgevat, vindt wellicht zijn verklaring in de veronachtzaming van de kognitieve en van de - zeker niet minder belangrijke - affektieve dimensies van dit soort responsie, waaraan mogelijk ook de minimale vorm ervan debet is. Het is hier de plaats erop te wijzen dat het gegeven zeer zeker elementair is dat de minimale responsie *kommunikatief* is, dus partner-betrokken, in de zin van een specifieke gespreksparticipatie signalerend en de bestaande verdeling bevestigend van de sprekers- en hoordersrollen, dat met andere woorden een elementaire relevantie van deze responsie op relationeel (versus inhoudelijk) niveau gelegen is (zie voor dit onderscheid Watzlawick e.a. 1967). Tegelijk echter kan men dit te onderscheiden aspect niet scheiden van het *kognitieve* en *affektieve* aspect. Konsolideren van de beurtkon-

stellatie door uitsluitend aandacht te kennen te geven, beperkt zich tot bijzondere, tot marginale situaties, waarin de ontvanger geen kennis geeft van begrip, maar slechts van ontvangst. Zo'n beperkte reactie is gewoonlijk als relevante afwezigheid te beschouwen en frustreert de dialoogafwikkeling. Merkwaardig is dat auteurs die alleen de kommunikatieve functie aanwijzen, zoals Schank en Schoental (1976: 88-92), Rath (1979: 116-131), voorbeelden geven van kommunikatieve signalen die duidelijk meer betekenisdimensies vertonen.

Men dient overigens te bedenken dat aandacht geven ook iets te 'kennen' geeft en derhalve een cognitieve activiteit is. Op de gevallen waarin alleen maar van attentie sprake is en dit ook toereikend is, komen we terug in 4.2.2.²²

Hoorderssignalen zijn meestal *gelaagd*. We zeiden dat er behalve de kommunikatieve laag van beurtsturing een cognitieve laag aanwijsbaar is (ook wel inhoudelijke laag genoemd): het tonen van begrip, overigens in velerlei gradaties, dus van herkenning, instemming alsook twijfel, navraag naar verduidelijking of (meer) argumentatie, alsook het begin van dissensus (bijvoorbeeld *Ja maar ...*). De derde laag betreft houdingen en gevoelens, zoals verbazing, spanning, empathie, interesse en desinteresse, geduld en ongeduld, ironie. Naast uitdrukking van begrip speelt tegelijk de uitdrukking van een attitude en een gevoel haast kontinu een rol.

Op grond van deze gewoonlijk drievoudig gelaagde informatie, verkregen via de back-channel, zet de spreker de beurt aangepast voort. Deze gedifferentieerde signalering is kennelijk niet alleen reagerend, maar ook initiërend. Ze zet de spreker aan om door te gaan (of niet) en op een bepaalde wijze door te gaan: òf op dezelfde wijze, òf korter, voorzichtiger soms, òf uitvoeriger, verduidelijkend. Hoe sturend, hoe *beïnvloedend* naar inhoud en beurtverloop deze signalering is, blijkt wel uit het feit dat bij ontstentenis ervan sprekers gewoonlijk, al bij de eerste gelegenheid navraag gaan doen naar de begripelijkheid of aanvaardbaarheid, of gaan haperen. De 'officiële absentie' wijst dus op een interactieregel, waarvan de overtreding gesprekken doet stagneren of zelfs mislukken. Dit alles nu doet uitkomen - en in het bijzonder de scala van inhouden - dat de minimale reacties van een hoorder meer zijn dan deelneming, namelijk een volwaardige bijdrage.

Het volgende voorbeeld demonstreert de gelaagdheid van het hoorderssignaal. Zowel *Hm* - - *mja* als *Jaja* drukken, behalve luisterbereidheid, meedenken en begrip uit; specifieker: herkenning van een bepaalde verwijzing en ook instemming met het beroep dat op de voorkennis gedaan wordt; daarnaast, op affektief vlak,

verwondering, maar ook ongeduld, zo niet enige irritatie ten aanzien van het bijbelse, mogelijk prekerig overkomende, betoog tegen de afwijzing van kernbewapening.

(6) (Kernbewapening: 22-27):

A: En dan wil ik nog wel naar Mattheus vier verwijzen. Dat heb ik

B: Wat?

A: vorig jaar geëxegetiseerd - - Dat is de verzoeking in de woestijn

A: - waarbij Jezus geen knieval voor de duivel wil doen -

B: Hm (2.25) mja -

A: èn - een van de commentaren die ik daarop las

B: Jaja

Het derde argument voor de beurtstatus van de minimale reacties hangt nauw samen met het vorige argument inzake de inhoudelijkheid. Het betreft eveneens de algemene relevantie van deze reacties, maar nu de organisatorische relevantie. Het heeft betrekking op de positie in de gespreksvoering, de *prioriteitspositie*. We hebben gezegd dat een handeling pas geslaagd te noemen is, indien die begrepen is naar inhoud en strekking en de consensus tot stand gekomen is, en dat bovendien de signalering van dit proces zich op kommunikatief, cognitief en affektief niveau afspeelt. Doen zich evenwel problemen voor met horen en begrijpen, dan treedt opvallend duidelijk aan het licht wat de prioriteit heeft in de interactie. Sacks e.a. (1978) en Schegloff e.a. (1977) wezen erop dat in het algemeen de volgorde van beurten niet vaststaat, uitgezonderd als het gaat om de behandeling van problemen met het verstaan of begrijpen; deze behandeling krijgt de voorrang, en bij voorkeur wordt de beurt dan, indien de spreker niet zelf ingrijpt, aan hem teruggegeven om op te helderen of te herhalen. En eveneens merkten ze op dat een volgende beurtneer, zelfs als hij al gestart is, de voorrang moet verlenen aan degene die op

een probleem met het begrijpen van de vorige beurt in wil gaan. Het geven van feedback blijkt tot een interactieve sekwentie te kunnen uitgroeien. Er is dan weliswaar de onderschikking van de hulpsekwentie, een ogenschijnlijke zijspiong, maar dan wel op een prioriteitspositie, en zodanig dat de aansluitende vervolghandelingen van de spreker of de hoorder, zoals antwoorden op vragen, uitgesteld worden en moeten worden. De voorrang die aan de behandeling van moeilijkheden met de verwerking gegeven wordt, demonstreert de centrale plaats van feedback in het algemeen.

Een vierde argument nog ten gunste van de beurtstatus van hoorderssignalen. Omdat deze signalen vaak simultaan zouden optreden, wordt wel aangenomen dat ze niet als onderbrekingen en bijdragen opgevat dienen te worden, die zoals beurten aan vaste transitieplaatsen gebonden zouden zijn. Minimale feedback zou dan op de achtergrond plaatsvinden. Doch, ook uitgebreidere beurten verlopen wel vaker simultaan, en vaker dan Sacks e.a. aannemen zijn overlappings zelfs niet altijd kort. Toch treedt ook het hoorderssignaal naar onze bevinding slechts relatief weinig gelijktijdig op. Het is gewoonlijk gesitueerd in de pauze, of in geval van simultaneïteit in de onmiddellijke nabijheid hiervan. Onze interpretatie is dat, indien het vlak ervoor optreedt, het ingezet wordt op een reeds geprojecteerde pauzeplaats; indien vlak erna, dan is het een enigszins vertraagde reactie. Als pauzes op zinsgrenzen aangetroffen worden, dus syntactisch zijn, dan zijn het 'voltooiingspunten' die in het bijzonder voor de beurtwisseling relevant zijn. Sacks (1971: 308) spreekt in verband met het moment van beurtkeuze over de 'zinsvormingsregel', die inhoudt dat beurten gewoonlijk slechts aan het einde van de zin gegeven en genomen kunnen worden. Welnu, waar het hier om gaat, is dat hoorderssignalen ook in dit opzicht *niet anders* dan beurten zijn: ze nemen overwegend de *zinsgrens* in acht. Zeker, deze signalen kunnen wel op andere plaatsen dan de syntactische zinsgrenzen uitgelokt worden, dus op plaatsen van aarzeling, al of niet gevoكالiseerd, maar dit geldt ook voor volle beurten, vooral als het om reparatiebeurten gaat. De laatste kunnen en behoren zelfs onmiddellijk na het repareerbare op te treden, en er is geen regel die dit verhindert, maar in het algemeen wacht de gespreksgenoot met de initiatie van reparatie tot de volgende plaats die relevant voor de beurtovergang is. De hoorderssignalen blijken dezelfde tendentie te vertonen, ook als ze geen reparatie inzetten (zie Schegloff 1982: 87-88).

Wordt de minimale responsie op een andere manier dan door een pauzering

ontlokt - door een vraagintonatie, door beklemtoning van welk deel ook van de uiting, door een overtreffende trap van een evaluerend bijvoeglijk naamwoord of bijwoord - ook dan weer treedt ze regelmatig op de zinsgrens op. Is een superlatief al meer dan een formeel middel, namelijk een verbaal middel, er is daarnaast een aparte klasse van verbale middelen: de sprekerssignalen (*ja?*; *niet?*; *hè?*; *nou*, enzovoort) die, meer of minder direkt, vragen om beschikbaarheid en begrip, die dus regelmatig precies om hoorderssignalen en niet om meer (geen uitgebreidere beurten) vragen. Tevens zijn de sprekerssignalen 'geledingssignalen', of 'prestarts' en postcompleters', dus meestal begrenzen ze de uitingen, wat de terminologieën uitdrukken. Op deze grenzen nu sluiten de komplementaire signalen van de kant van de luisteraar aan. Samenvattend kan wat dit punt betreft vastgesteld worden dat hoorderssignalen regelmatig en systematisch op vaste plaatsen worden ingezet, en dat met andere woorden de bewaking van hoorderszijde, ook in haar minimale vormen, wordt uitgevoerd op de veiligste en natuurlijkste plaatsen (daar waar ze qua functie thuishoort), namelijk bij grensaanduidingen. En dat zijn precies de plaatsen waar vollere beurten in het algemeen, hoe kort of lang ook, wisselen.

De konklusie die we uit de voorgaande punten trekken is kortom: de minimale responsie is gewoon een beurt, zij het met specifieke kenmerken. Schegloff (1982: 92) heeft gelijk, als hij zegt dat doorslaggevend is of de gespreksdeelnemers de minimale uitingen waar het hier om draait, behandelen als beurten (zie ook Edelsky 1981). En dat blijkt menigmaal waarneembaar te zijn. (Men herinnere zich de bespreking van de voorbeelden (4) en (5).)

Waar we gebruikelijke termen als 'back-channel' en ook 'hoorderssignaal' bezigen, willen we elke bijgedachte aan onderschatting van deze substantiële bijdrage van de andere spreker uitsluiten. Of men op grond van de aangevoerde argumenten (dat van de inhoudelijke, attitudinele en organisatorische functies; dat van de voorrang aan begrip en overeenstemming verleend; dat van de vaste plaatsing in de opbouw van de interactie, niet anders dan van 'gewone' beurtwisseling; en dat van de functie van eventuele beurtclaim) wil spreken van beurten of toch eerder van verschijnselen 'out of turn', in ieder geval maakt de studie van de details van de interactie duidelijk om welke zwaarwegende inbreng van de hoorder, of liever de andere spreker, het kan gaan. Dit inzicht is van meer dan terminologisch belang.

3.3 De diverse hoordersbeurten

In de literatuur over het 'back-channel-gedrag' wordt herhaaldelijk teruggegrepen op vier *subcategorieën* ervan die Duncan (1973; 1974) (zie ook Duncan en Nederehe 1974; Duncan en Fiske 1977; 1985) onderscheidde (bijvoorbeeld door Wahmhoff en Wenzel 1979; Baeyens 1980a; Henne en Rehbock 1982; Schegloff 1982). Ook wordt er vaak, zoals al opgemerkt, op het gebruik van visuele hoorderssignalen gewezen, zoals oogkontakt en hoofdknikken, afzonderlijk optredend, of in combinatie met verbale signalen. Tevens moeten de niet-talige auditieve tekenen genoemd worden, zoals lachen, brommen. Onder de verbale tekens onderscheidt Duncan: (1) korte uitingen als *Ja*; *Hm* (die we hoorderssignalen noemden); (2) zinskomplementeringen; (3) verzoeken om verduidelijking; (4) korte herhalingen of samenvattingen. Een voorbeeld ad (2):

(7) (Kernbewapening: 48-51):

A: wanneer we maar kernwapens hebben (2.5)

B: dan zal er wel niks gebeuren.

A: Precies.

B: Ja -

Voorbeelden van een verzoek om toelichting (ad 3) en van een korte samenvatting (ad 4) geven de volgende fragmenten:

(8) (Karnaval: 23-27):

B: En hoe dóe je nou eigenlijk die voorbereidingen op school? - -

C: - -

B: - Ja Nee - nee dat

C: Hoe bedoelde - op school eh karnaval? - Ha dat deden we vroeg/

A: Voorbereidingen.

B: bedoel ik niet - - - vóórbereidingen

Het is duidelijk dat vooral de samenvattingen en de verzoeken om toelichting enige omvang kunnen aannemen, zonder dat dit betekent dat ze dan geen terugkoppelingen zouden zijn. Vervolgens, er is op nog een andere soort van feedback gewezen (Henne en Rehbock 1982): de korte commentaren. Ook die zijn dikwijls beurtondersteunend. De grens met de vollere beurten is hier niet scherp. Door-slaggevend is of zulke opiniërende reacties niet op beurtovername gericht zijn.

Men moet erop bedacht zijn dat woorden die op het ene moment voor de back-channel gebruikt worden op een ander moment een vollere beurt kunnen vormen. In de volgende passage (9) geeft de tweede spreker door middel van *Ja da'kan* weer dat hij luistert en begrijpt. Deze reactie beschouwen we daarom als een hoorders-signaal. Maar in het geval (10) is het anders. Hier antwoordt de tweede spreker direct op een expliciete vraag door de gevraagde informatie te geven; maar ook in dit geval geldt de vanzelfsprekende implicatie dat hij luistert en begrijpt. Waar het echter om gaat, is dat de signaalfunctie van ontvangst enzovoort op de achtergrond blijft, en dat de luisteraar nu uit zijn rol van luisteraar treedt. Door meer te doen dan de begrijpelijkheid te waarborgen, maar een uitdrukkelijke vraag of uitdrukkelijk verzoek te beantwoorden consolideert hij in (10) niet de bestaande rolverdeling, wat in (9) wel het geval is door de hervatting (*Ja da'kan*).

(9) (Bouwvergadering 33-36):

A: En ik heb 'n aantal posten teruggedraaid - - - die minder

A: subsidiabel waren onder andere die keuken - Dat wordt nu oude oudere

B: Ja da'kan

A: apparatuur

(10)

A: Kan dat of kan dat niet?

B: Ja dat kan.

Wat de *frekwentie* van de afzonderlijke subcategorieën betreft, de eerste groep (van de *Ja*'tjes enzovoort) blijkt overweldigend veel voor te komen, de andere drie slechts heel sporadisch. (In vier willekeurig gekozen korte gespreksprotokollen van dezelfde omvang komt de eerste subcategorie 96 keer voor, tegenover de andere drie groepen te zamen maar 7 keer.) Vanwege de grote frekwentie hebben we het voornamelijk over de eerste subcategorie. Toch betekent overigens het hoge aantal allerminst dat *Ja* en zijn varianten dus de gemakkelijkst te interpreteren signalen zijn.

3.4 De interpretatie van hoordersignalen

We hebben gezien dat de minimale reacties met iets zeer fundamenteels van de communicatie verband houden, namelijk de intersubjektieve kwaliteit ervan. Zo bespraken we dat deze reacties op een pregnante wijze laten zien dat betekenis en strekking van een uiting door beide partijen behandeld worden. Vervolgens wezen we op de functies en op de status van deze reacties en tenslotte op een aantal subcategorieën. Nu komt de vraag aan de orde hoe deze lokaal relevante reacties, die van moment tot moment in de interactie gegeven worden, zo precies mogelijk te interpreteren zijn.

Het is verhelderend, waar de gelegenheid zich voordoet in de kontekst, de minieme reacties zoals *Ja* of *Hm* te vergelijken met de andere klassen van feedback, vooral die van de korte herhalingen of samenvattingen en bovendien met de meer uitgebreide evaluaties en meningen, die niet ertoe dienen de bestaande rolverdeling te bevestigen. Vooral de uitvoeriger evaluerende reacties werpen hun licht op de interpretatie van de minieme uitingen (bijvoorbeeld *Ja, dat is goed*; *Hm, dat zal wel*; *Oké, dat doen we*). Ze staan in voorkomende gevallen in de onmiddellijke

omgeving van het signaal, ermee verbonden of los ervan.

Met een benadering als deze komen we in de buurt van het interpretatiemodel van Labov en Fanshel (1977). Zij ontwierpen een *expansiemodel*. Daarin wordt een gesprekssituatie als geheel onderzocht en een synthese van relevante factoren nagestreefd. Nadat ze eerst een zo compleet mogelijke tekst gepresenteerd hebben, met onder meer de valse starts, de aarzelingen en de paralinguïstische gegevens, zoals pauzes, spreektempo en intonatiepatronen, expliciteren deze onderzoekers per handeling de expliciet en impliciet geformuleerde proposities, die algemeen of specifiek voor een situatie zijn. Propositionen zijn, volgens hen, de terugkerende thema's, de herhaalde 'referentiepunten' in een gesprek. We merken op dat, vooral waar de 'modus van de interactie' sterk indirect is, responsies, en soms ook minimale responsies, een heel belangrijke bron van informatie zijn inzake de al of niet bereikte consensus over meegedeelde proposities. Behalve voor de opsporing van proposities worden expansies geformuleerd om verwijswaarden expliciet te maken. Tevens worden gegevens uit andere delen van het gesprek ingevoerd. Tenslotte wordt de gedeelde kennis, afleidbaar uit andere konversaties van dezelfde deelnemers en zelfs uit ingewonnen informatie achteraf van de participanten, expliciet weergegeven. Uit het belang dat de auteurs hechten aan de onderliggende referentiepunten als hoofdbestanddelen van konversaties blijkt al dat de interactie bij hen centraal staat. De interactie bestaat dan voor hen uit de konfrontatie van handelingen over en weer, die sprekers bedoelen te verrichten, en niet van de uitingen zoals die in de uitwisselingen aan de oppervlakte komen. Het is, anders gezegd, op het vlak van de actie en interactie dat de samenhang in een tekst gezocht moet worden, niet op het vlak van de uitingen, die er de verwoordingen van zijn. Labov en Fanshel nemen aan dat de meervoudige boodschappen, die in de uitingen opgesloten liggen, hiërarchisch geordend zijn. Zo kunnen soms vragen als verzoeken gehoord worden, die op hun beurt gelden als klachten en die weer als uitdagingen. Het expansiemodel biedt goede mogelijkheden voor de interpretatie van de samenhang van de (minimale) responsies met de eraan voorafgaande en volgende handelingen.²³

Meer dan op het interpretatiemodel van Labov en Fanshel baseren we ons evenwel op een belangrijk methodologisch uitgangspunt van Sacks, Schegloff en

hun school. Ze wijzen erop dat een volgende spreker niet slechts interpreteert, maar zijn interpretatie ook *demonstreert*. Immers het systeem van verbeurting, en in het bijzonder de volgens dit systeem verlopende procedure van herstelhandelingen, brengen aan de oppervlakte wat en hoe gespreksdeelnemers begrijpen, alvorens te kunnen vervolgen (Schegloff e.a. 1973; 1977). Aldus beschikken zowel de gespreksgenoten als de onderzoekers over een 'proefprocedure' voor de interpretatie, juist doordat tweede delen van gekoördineerde beurten mede een analyse geven van de voorgaande, waarmee gezegd is dat deze delen veruiterlijken en demonstreren hoever begrip en/of aanvaarding bereikt zijn. Een geadresseerde, met andere woorden, die een tweede deel van een aangrenzend paar realiseert, zoals een instemming of exkuus, verricht niet alleen die handeling, maar maakt ook zijn interpretatie kenbaar, in de eerste plaats aan de gesprekspartners (zie ook Sacks e.a. 1978; Auer en Uhmman 1980). Dienovereenkomstig gaat een konversatieanalyticus zo min mogelijk bij zichzelf te rade, oftewel hij interpreteert zo min mogelijk introspektief, maar steunt op de dokumentaties, de waarneembare gegevens die hij in zijn materiaal aantreft in de vorm van de reacties, ook de minimale, van de deelnemers.

3.4.1 De omgeving van hoordersignalen; een konversatieanalytische interpretatie

Het uitgangspunt kiezend dat gesprekspartners in hun reacties zelf dokumenteren, dus de analyse geven van wat voorafging, staan we voor de vraag, wat de aard is van de akties die de specifieke (minimale) reacties oproepen. Wat valt aldus in algemene zin te zeggen over de proposities, in de betekenis die Labov en Fanshel eraan geven, die in variërende graden van openheid in de uitingen worden weergegeven? Het feit dat en de reden waarom andere sprekers behoefte tonen (minimaal) te reageren, geven iets wezenlijks te kennen over deze in een bepaald opzicht vragende eerste delen van sekwenties, en dus over de direkte omgeving van de reacties, maar tevens verklaren, in omgekeerde richting, eerste delen de aard van de antwoordende 'tweede delen', waaraan sprekers op hun beurt behoefte hebben. Zo wordt met andere woorden de aard van antwoorden - en dit geldt andersom evenzeer voor de aard van vragen naar antwoorden - niet alleen bepaald door wat gezegd

wordt, maar mede door de vaste plaats. Voor wat dit laatste inhoudt, voor wat antwoorden tot antwoorden maakt, kijken we, de specifieke plaats in de sekwentie in aanmerking nemend, eerst naar het aspekt van beantwoording als effect en daarna naar het vragende aspekt van het voorgaande dat deze respons heeft oproepen.

Bezien we nu *reakties op mededelingen* plus de mededelingen die deze reakties ontlokken, in dit licht, dan nemen we waar dat mededelingen zonder vraagintonatie met een positieve of negatieve responsie beantwoord kunnen worden, waarmee is gezegd dat vele konstateringen niet slechts gehoord worden als dat wat ze lijken te zijn, maar mede als oproepen tot bevestiging (zie de regel van konfirmatie bij Labov en Fanshel: p. 100-101). In zulke gevallen zijn de reakties van de andere spreker reakties op meningen of beoordelingen. De grond voor de bewering dat mededelingen in het algemeen beoordelingen zijn, vinden we in het gedrag van de andere partij. Ook van de minimale responsie zeiden we dat het in de regel een betekenisanalyse in uiterst beknopte vorm is van de voorgaande beurt en dus, in welke mate dan ook, een weging of evaluatie. De term 'token of agreement', zoals gebruikt door met name Pomerantz (1975, 1984a) is dan ook een treffende benaming. (Zie voor duidelijke voorbeelden de nog volgende gevallen (11), (12) en (13).) De regel is: waar beoordelingen gegeven worden, al of niet beknopt, door B, daar gaan beoordelingen, impliciete of expliciete, van A vooraf (zie ook Auer en Uhmann 1980). Is de evaluatie in de informatie, zoals een verhaal, niet direkt herkenbaar of niet kontekstueel afleidbaar, dan vraagt de luisteraar ernaar. De zin van een verhaal, de evaluatie door de spreker, is 'misschien het belangrijkste element', naast 'de basispropositie', aldus Labov (1972: 366).

We nemen vervolgens het eerste lid van de sekwentie als uitgangspunt, dus datgene wat de beoordelende respons heeft uitgelokt. Ook Pomerantz (1975) laat in haar uitvoerige studie niet na haar aandacht, behalve op de tweede delen, op de eerste delen van korresponderende beoordelingen te richten. De onderlinge koördinatie van de delen is een toereikend argument hiervoor. Tweede en eerste beoordelingen betreffen immers dezelfde referenten, waartoe ze toegang claimen. Gaat het bijvoorbeeld over het geven van informatie over nieuws, dan wijst de genoemde onderzoekster erop dat in zulke mededelingen regelmatig beoordelingen liggen opgesloten. (Bij de bespreking straks van divergentie wordt hierop teruggekomen.)

In contrast tot een benadering als die van Pomerantz staat die waarin eerste le-

den van gekoördineerde paren niet in eerste instantie sekwentieel beschouwd worden, maar op zichzelf, in dit geval dus als mededelingen (hierover uitvoerig in de volgende paragraaf). Hier zij er alvast op gewezen dat onder anderen door Bax (1985: 117) tegen de achtergrond van theoretische opvattingen naar voren is gebracht dat beweringen (dus op zichzelf genomen) die op het eerste gezicht neutraal lijken, niet neutraal of waarde vrij zijn, en dat bovendien sprekers altijd een keuze maken uit het geheel van details, wat een waardetoekenning inhoudt. Maar Bax verwerpt deze redenering als onvruchtbaar, omdat hierdoor het onderscheid tussen beschrijven en waarden volledig zou vervagen. We delen dit bezwaar niet. De reden is dat het aannemen van een aparte klasse van expressieven, naast die van representatieven, in de trant van Searle (1976), niet wordt ondergraven. Want er is een categorie taalhandelingen met een specifiek 'illocutionary point' aanwijsbaar; en dat punt is de expliciete uitdrukking van de attitude, waardoor deze categorie van de andere onderscheiden is. Het is aannemelijk met Searle een afzonderlijke, zij het nogal gemengde, klasse van taalhandelingen te stipuleren die te zamen diskrete attitudes uitdrukken, terwijl het daartegenover in alle andere klassen gaat om telkens een specifieke kenmerkende houding (of geloven of willen of bedoelen). Wat voorts echter wel bezwaarlijk is, is dat er in deze indeling geen plaats ingeruimd is voor de komponent van de evaluatie die in alle klassen te vinden is. Anders dan Searle, die de objectiviteit van de representatieven te sterk doet kontrasteren met de hoge mate van subjektiviteit van de expressieven, laat Austin (1962) meer ruimte voor de subjektiviteit die ook in de representatieven gelegen is, wanneer hij tot de klasse van de 'verdictives' (de 'beoordelaars') ook de waardeoordelen rekent. Bij 'verdictives' telt voor hem niet slechts het criterium van de waarheid van de uitspraken, maar ook dat van de 'soundness' en 'fairness' (p. 153), oftewel 'aanvaardbaarheid' (zie ook Van Eemeren en Grootendorst 1982: 273). Zo is er in de lijn van Austins gedachtengang ruimte voor een voorondersteld waardeoordeel over de betreffende propositie bij bijvoorbeeld direktieve handelingen (p is goed; p is slecht); en ditzelfde geldt ook voor kommissieve handelingen zoals beloftes (p is goed).

Ook van de minimale responsie zeiden we dat ze een *beoordeling* of mening kan uitdrukken naast begrip. Sommige geven op zichzelf zonder kontekst al dui-

delijkheid over het subjectieve element. Zo drukt *Precies* in het al gegeven voorbeeld (7) in elk geval instemming uit, *goh* in (11) interesse en verbazing, *Goed* en *Oké* in (12) instemming en appreciatie. Zelfstandig heeft *goh* in (11) al een evaluerende betekenis en binnen het geheel van appreciaties, waarin het hier voorkomt, is er geen twijfel aan de interpretatie van interesse en van verbazing; *Hm* is in deze kontekst, op dit punt tenminste, ambigu:

(11) (Skiën: 32-33):

- A: 't Ging heel snel - - - - - Ja
 B: - - Maar 't is wel geinig - -
 C: - - Hm - - goh - -

A: ik ga volgend jaar wel weer denk ik.

In de fragmenten (12) en (13) lijken andere minimale reacties, zoals *Ja*, op het punt van beoordeling onduidelijker te zijn. Worden echter de evaluerende reacties op de minimale responsies (volgend op onder andere *Ja* in (12) en op *Ja?* in (13)) in de beschouwing betrokken dan is de onduidelijkheid opgeheven. In (12) zien we de arts (A) afwegend zijn medisch advies opbouwen in een procedure van wederzijdse instemmingen. Onder de functies die aan de minimale responsies toegekend moeten worden, is, vooral op basis van het vervolg erop, die van taxatie niet te miskennen. In (13) treedt aan het licht hoe door wegingen en affirmaties over en weer de diagnose gesteld wordt (vgl. ook (4)). En ook hier weer zijn de minimale responsies blijkens de interpretatie die ze in het gesprek krijgen van taxerende aard.

In beide konsulten worden proposities (in de zin van Labov en Fanshel) interaktief, uitvoerig en beknopt, behandeld. Teneinde in konsulten een optimaal rendement te verkrijgen, worden er voortdurend beoordelingen te berde gebracht. Aan de minimale signalen mag blijkens de kontekst van zulke beoordelingsprocessen een evaluerende functie niet ontzegd worden. In (13) is, om de diagnose te doen slagen, bij de patiënt de volgende propositie van kracht: geef maximale informatie

over en tevens enige beoordeling van de te behandelen klacht en werk mee aan de verifikatie; en voor de arts geldt: stel de diagnose zorgvuldig en verifieer waar nodig. In (12) tellen proposities die betrekking hebben op adviezen: een optimaal advies zij voldoende expliciet; geef, waar nodig, nadere aanwijzingen en beoordelingscriteria.

(12) (Konsult 4: 44-51):

A: En wordt-ie groter - - als ie groter wordt - - dan moe 'k 'm nog 'n keer-

A: tje zien - - Ja? En anders danne kunnen we 'm wel laten zitten.

B: - - Goed ja Dan

A: Vergeet 't dan maar. Ja? Oké.

B: laten we 't stil zitten. Ja Nou dat doen we dan.

(13) (Konsult 2: 69-71):

A: M' hoofd 'k ben nou al licht in m'n hoofd. Ja - - Ja Ja -

B: Hu? Ja? - - Beetje duizelig? O

A: heb 'k wel meer last van. Eventjes is dat maar.

B: Heb je dat vaker na 't uitspuiten?

Op basis van een konversatieanalytisch argument, ontleend aan het gedrag van de volgende spreker, stellen we dus vast dat allerlei handelingen, beknopte en uitvoerige, van de voorgaande spreker uitdrukkelijk of bedekt evaluerend zijn. De categorie mededelingen vormt hierop geen uitzondering. En de reflectie van de beschouwer bevestigt dit.

Bovendien laat het konversatieanalytisch argument zien dat beoordelingen *gekoördineerd* optreden, dat ze vooral hierdoor 'sociale activiteiten' (Pomerantz

1984a) zijn, in zover volgende sprekers hun aandacht richten op het subjektieve element dat ze in de akties van voorgaande sprekers herkennen en daarop in hun beoordeling teruggrijpen. En bovendien in zover ze temporeel, dat is met precisie, aansluiten.²⁴

En wat betekenen waarderingssekwenties voor de organisatie van gesprekken? De *natuurlijke plaatsen* ervan zijn de eindpunten van thema's en gesprekken. Zo hebben waarderungen in informaties als verhalen een *strukturerende* waarde: de spreker rondt af, en de hoorder speelt hierbij door al of niet te fiatteren geen bijrol in de afronding van het geheel en van de delen. En hierbij komt nog dat na deze afrondingen het een taak voor beide partijen is tegelijk de procedure van de min of meer gelijkmatige beurtverdeling in koördinatie weer in gang te zetten. Opmerkelijk is dan dat de hoorderssignalen veelvuldig optreden binnen de steeds korter wordende uitingen naar het einde toe (vgl. Schank en Schoenthal 1976). Waarschijnlijk is de verklaring hiervan dat een impliciete signalering van ratifikatie over en weer in de procedure van afsluiting funktioneler is dan expliciete uitingen.²⁵ De voorbeelden (12) en (14) illustreren deze tendentie:

(14) (Konsult 1: 46-49):

A: . . . is 't wel goed 'n paar dagen neus te druppelen - Misschien voorkomen

B: Ja?

A: we 't dan hè - - Maar verder hoeft niks te gebeuren nu - -

B: - - O ja - - Goed

A: Best - - Ja? Daag

B: - - Fijn - - dan is 't voor elkaar - - Ja hoor Dag dokter.

Kijken we vervolgens naar enkele meer specifieke gevallen van tweezijdige beoordeling, namelijk die waarin er *divergentie* optreedt tussen de beoordelingen

van spreker en ontvanger. In die gevallen blijken juist hoorderssignalen regelmatig een specifieke rol te spelen.

Ehlich (1979) wijst erop dat de hoorder op een drietal manieren door middel van een reagerend *Hm* divergentie uitdrukt. Deze funkties zijn duidelijk onderscheiden, ook prosodisch. Er is een vorm die een meer stilzwijgende divergentie uitdrukt (met als parafrase: 'wieso das denn?'), vervolgens een die eerder verrassing uitdrukt (parafrase: 'das ist ja merkwürdig'), en een die beurtovername aankondigt (met als parafrase: 'vielleicht, aber'). Waar we echter in het volgende over spreken, zijn niet de signalen die de uiteenlopende beoordeling prosodisch al te kennen geven, maar de konvergentietekens die divergentie impliceren en qua duur en toonverloop als konvergerend gehoord worden. Een zo'n implicerende vorm is type drie dat Ehlich onderscheidt.

Pomerantz (1975 en 1984a, b) belicht speciaal de aanduidingen van gemaskeerde divergentie van hoorderszijde nader.

Ten eerste wijst ze inzake informaties op de afhankelijkheid van omvang en bron van de kennis betreffende de referenten, die beide partijen beoordelen. Beoordelingen steunen op persoonlijke ervaringen, gebaseerd op kennis uit de eerste hand, tenzij anders aangegeven. Het spreken over ervaringen gaat haast vanzelfsprekend regelmatig vergezeld van elementen van beoordeling en wordt beantwoord met beoordelingen, die eveneens op eigen ervaringen steunen. Welnu, deelt de andere spreker die ervaringen niet, is dus de *eigen kennis niet toereikend*, dan laat hij vaak alleen maar *Ja's* en *Hm's* horen en onthoudt zich van expliciete beoordelingen. Maar beoordeeld wordt er, althans van de 'tokens of agreement' wordt gebruik gemaakt.

In het volgende fragmentje blijkt de kennis bij de patiënt (B) van het evaluandum onvoldoende. Een typische situatie voor konsultgesprekken. B volstaat om deze reden met het geven van minimale uitingen van instemming, waarna ze een verklaring geeft voor haar te kort schietende beoordeling:

(15) (Konsult 4: 4-6):

A: Bultjes kun je niet vertrouwen - - had u gedacht. Ja?

B: - - Nee Ja 'k weet 't niet

B: - 'k weet 't niet -

Ten tweede kan, aldus de genoemde auteur, een luisteraar op vergelijkbare manier aangeven dat hij iets *niet verstaan of begrepen* heeft.

Ten derde wijzen we op een andere divergentie die zich voordoet. Het is overbekend dat hoorders dezelfde tendentie van reageren als de juist genoemde kunnen vertonen, wanneer ze *ongeïnteresseerd* zijn of *twijfelen* aan de waarheid of aanvaardbaarheid.

Tenslotte een vierde vorm van divergentie met behulp van minimale responsies. Hierop gaan we nader in, omdat deze responsies wel de opmerkelijkste zijn op de plaatsen waar sterkere evaluaties voor de hand liggen (Pomerantz: *ibidem*). We doelen hier op de gebruikmaking van signalen als aanlopen, die dan de impliciete functie hebben van uitstel, en sterker, van *aankondiging van niet-overeenstemming* (de *ja maar*-formaties). Wanneer deze tekens aan het begin van antwoorden worden ingezet, kan dat betekenen dat de andere spreker zich in de positie bevindt van niet-overeenstemming met beoordelingen waarvoor zijn instemming gevraagd wordt. In zo'n positie bedient hij zich veelal van uitstelmechanismen - waartoe de minimale hoordersreacties kunnen behoren - die niet-geprefereerde reacties inleiden. Deze bijzondere groep van hoorderssignalen staat, wat het systeem van verbeurting betreft, in zover apart dat ze, in de hoedanigheid van beurt-aanloop, het kenmerk van beurtclaim vertoont, en aldus een essentiële karakteristiek mist, die van stabilisering van de bestaande konstellatie van beurtverdeling. Als beurtclaims hebben deze hoorderssignalen een organisatorische functie, maar ze zijn daarom niet betekenisloos; ze betekenen in beginpositie uitstel van wat gezegd gaat worden, voortkomend uit de algemene tendens van vermindering van niet-overeenstemming. De basisbetekenis is dan verwijzing naar konversationele verwachtingen van kooperatie. Dat houdt in dat dergelijke minieme inleidingen een bijdrage vormen aan het gespreksdoel, en wel door vooraf aandacht, begrip, en zwakke instemming uit te drukken. Ook andere vormen, bijvoorbeeld pauzeringen, zijn blijkbaar in staat deze tendentie van vermindering van meningsverschil aan te duiden. (Voor ingrijpendere effecten van pauzeringen zie 3.1.) Eveneens kunnen pauzeringen de signalen van instemming omringen. Die dragen dan ook de betekenis van uitstel in functie van de net genoemde kernbetekenis van kooperatie.

tieve sturing. (In dit verband laten we buiten beschouwing de eveneens van kracht zijnde functie van planning voor de nieuwe (en de vorige) spreker.) Bij al dit soort inleidingen moet de vorige spreker er rekening mee houden dat de nieuwe spreker aangeeft dat hij problemen heeft met zijn antwoord, hetgeen een uitnodiging betekent aan het adres van de vorige spreker om tot een herziening of reparatie over te gaan. Dat alleen een neutraal uitgesproken *Ja* al voldoende is voor herziening of explicatie door de vorige spreker en dus als afwijzing implicerend wordt opgevat, illustreren de volgende voorbeelden:

(16) (Konsult 4: 14-15):

A: Maar op t' een of andere manier heb je 'm toch gemerkt - - - Weet

B: - - Ja - -

A: je niet meer - -

Ja in (16) wordt alleen maar zacht en met een neutrale intonatie uitgesproken.

(17) (Konsult 4: 36-40):

A: 't is niet zoiets eh wat kwaad kan en wat weg zou moeten - -

B: - - Nee - nee

A: - - Dat vin ik eigenlijk dan ook zonde om dat te doen.

B: 't Zit 't Zit 'r niet in de

A: Ze heeft er geen last van.

B: weg - Dus ze kunnen geen kwaad ().

Het hoorderssignaal (hoewel dubbel) van B is voor A (de arts) te mager. Het leidt ertoe dat A gaat toelichten. Dan pas toont B uitvoerig haar instemming.

Bij het niet-zelfstandig *ja* (en varianten) is opgemerkt dat het een niet-geprefereerde beurt kan inleiden, hetgeen de volgende fragmenten illustreren.

(18) (De Waarheid: 8-9):

A: En dat doet de CPN niet.

B: Ja - nee nee u hebt tòch niet helemaal goed gelezen -

(19) (De Waarheid: 10 -11):

A: Als u 'ns wist hoe ik het 't gespeld heb.

B: Ja maar u leest de verkeerde ().

En als aanloop (dus onzelfstandig) èn als zelfstandig element kan een minimale reactie, hoewel positief zijnde, blijkbaar het inadekwate van de eraan voorafgaande beoordeling en hieruit voortvloeiende niet-overeenstemming impliciteren.

Een aantal mogelijkheden van diskrepantie in de beoordelingen van beide partijen is de revue gepasseerd. Wat in al deze gevallen frappeert, is de tendentie van vermijding van niet-geprefereerde reacties. Zo houdt in het geval van desinteresse de spreker, indien hij tenminste een minimale reactie laat horen, vanwege deze tendentie de schijn van interesse op.

De voorkeur voor overeenstemming toont zich dus duidelijk op *twee* manieren: door telkens minimale responsies te geven wordt òf gewoon, minimaal maar duidelijk, instemming betuigd (herhaaldelijk 'redundant' (*Ja ja*), en herhaaldelijk zelfs anticiperend), òf aangegeven dat instemming met het gehoorde problematisch is, dat wil zeggen 'face'-bedreigend. Andere bronnen van diskrepantie die zijn genoemd, zijn ofwel onwetendheid en niet-begrijpen, ofwel desinteresse en twijfel.

Of het nu gaat om een geprefereerde of niet-geprefereerde reactie, in zeer veel gevallen is een '*dubbelstructuur*' (Auer en Uhmann) vast te stellen. Dit betekent: overeenstemming of niet, tweede beoordelingen worden voorafgegaan door een inleiding, vaak uiterst beknopt, en dan menigmaal in de vorm van een bevestiging.

Zulke strukturelementen vloeien voort, zoals eerder gezegd, uit een dieper liggende geesteshouding, namelijk van optimalisering van de *koöperatie* en minimalisering van kansen op conflicten in gesprekken. Het gevolg is dat zulke inleidende woordjes inderdaad een zekere abstraktheid of vaagheid van betekenis kunnen vertonen (Koerfer 1979).

We hebben ons hier beperkt tot antwoorden van informatieve aard, waarvoor praktisch altijd een komponent van beoordeling aan te wijzen is, maar men treft de dubbelstructuur eveneens aan in andersoortige handelingen, zoals in reacties op verzoeken, uitnodigingen, voorstellen (cf. Davidson 1984).

Dat de invloed van konvergerende maar diskrepanaties implicerende tekens op de *voortzetting* van het gesprek niet gering zal zijn, is te verwachten (vgl. eveneens Davidson; Houtkoop-Steenstra 1985). De reacties van herziening of explicatie (zie (16) en (17)) laten dit zien. Ook het volgende fragment, tenslotte, illustreert hoe gebrek aan overeenstemming, geuit door *Mm hmm* en hierop volgende 'nultekens', oftewel abstinenties (betekenisvol ontbreken van instemming), op responsieplaatsen een zodanige herziening oplevert dat de argumentatie versterkt wordt. In concreto, A gaat het over een andere boeg gooien: ze kiest niet meer zichzelf als model, maar beroept zich op gedeelde kennis, namelijk op de ervaringen van een ander, die al bekend zijn bij de overige gespreksdeelnemers.

(20) (Afgewezen verliefden: 16-20):

A: ik kan alleen niet geloven - moeilijk - dat eh - - dat je - - ik ben

B: Mm hmm

A: meer - - kijk ik hoef maar één zin te horen van hem - - dat ie spreekt

B:

A: over zijn liefde van eh twaalf jaar geleden - daar geloof ik dan eerder in - -

B: - -

B: Ja nou luister

3.4.2 De omgeving van hoorderssignalen; een discourse-analytische interpretatie

Na vanuit een konversatieanalytisch standpunt de minimale responsies in de kontekst besproken te hebben, bespreken we nu de discourse-analytische aanpak van Labov en Fanshel (1977). De reden is dat zij zich op een omvangrijke korpus van konversaties baseren (therapeutische gesprekken), en dat vervolgens hun in dit opzicht inductieve uitgangspunt ertoe leidt dat ze, afwijkend van anderen die in deze richting werken, veel aandacht schenken aan verschijnselen binnen de uitingen, zoals haperingen, pauzeringen en (zij het minder) minimale responsies. Wel gaat hun benadering, die veel meer linguïstisch genoemd moet worden dan de sociologisch gerichte aanpak van de etnomethodologen, tevens uit van *intuïties* en waarnemingen van de onderzoekers inzake de structurering van een konversatie. Anders ook dan Schegloff, Pomerantz en anderen in hun studies van de konversationele rituele organisatie gaan zij er (terecht) toe over te zoeken naar het psychologische niveau van interactie, naar de intersubjektieve *intenties*, die aan de uitingen ten grondslag liggen.

Het is van belang na te gaan wat deze benaderingswijze oplevert aan andere dan de gevonden resultaten, die verkregen zijn uit de besproken interactieve interpretaties, verkregen dus op basis van het beginsel 'de hoorder weet het het best'.

Ofschoon bij Labov en Fanshel geen aparte bespreking van de hoorderssignalen wordt aangetroffen, maken ze in hun beschouwingen over coherentie en interactie wel opmerkingen over reagerende handelingen in het algemeen, en vermelden ze ook wel, zij het terloops, de signalen die ze 'reinforcements' noemen. Weliswaar is in hun studie in zeer ruime mate de gesprekskontekst verdiskonteerd, maar ze gaan niet methodisch uit van de reacties van de andere sprekers als de bewijspplaatsen voor de interpretatie. Incidenteel doen ze dit echter wel. Zo definiëren ze bijvoorbeeld de 'regel van bevestiging' vanuit de luisteraar, wanneer ze formuleren dat uit de antwoorden blijkt dat bepaalde mededelingen, zonder de vraagintonatie, als vragen gehoord worden. Deze regel luidt: Als A een konstatering doet over een gebeurtenis, die alleen bij B bekend is, dan wordt die 'gehoord' als een verzoek om bevestiging.

Wat dan het bijeenhorend paar representatie-responsie betreft, wijzen de beide

onderzoekers erop dat representeren blijkt te bestaan uit informatie verschaffen. En hierbij hebben ze ook een open oog voor de komponent van gevoelens uitdrukken. Representatieven gaan dan meestal over '*sprekers-gebeurtenissen*', die slechts bij de spreker bekend zijn, en dus gewoonlijk uit zijn of haar leven gegrepen zijn (de persoonlijke ervaringen, met andere woorden, waar Pomerantz op wees). Een andere, grotere groep van representaties vormen de '*aanvechtbare gebeurtenissen*', waarvan spreker en hoorder weten dat ze niet waar hoeven te zijn. Beide klassen leiden tot een eigen type van antwoord, zoals we zullen zien. Na de eerste soort van informatie, over 'iets dat aktueel gebeurde' (p. 63) geeft de spreker zelf al een evaluatie, en die kan ook gevoelsmatig zijn. In verslagen over persoonlijke ervaringen is een evaluatie een vast en onmisbaar element; en dit geldt eveneens voor de klasse van representaties van diskutabele gebeurtenissen (vgl. eveneens Labov o.a. 1972). Het is hierbij opvallend dat Labov en Fanshel, in hun theoretische bespreking, de beknopte reacties, de 'herkenningen van minimale aard', slechts lokaliseren na de categorie informaties over sprekersgebeurtenissen, en niet na de categorie van informaties over aanvechtbare gebeurtenissen. Dit is merkwaardig, omdat in hun materiaal van therapeutische gesprekken partikels, zoals *oh* en vooral *well*, optreden als konfliktvermijdende aanlopen op (enigerwijs) kontrariërende reacties op aanvechtbare uitspraken. Bovendien geven deze auteurs zich er geen rekenschap van dat betwistbare uitspraken niet slechts regelmatig door *ja* enzovoort gevolgd worden, maar ook ingeleid.²⁶

Labov en Fanshel constateren dat 'gebeurtenissen' die de spreker alleen kent, normaal gevolgd worden door herkenningen van minimale aard, met andere woorden door hoorderssignalen. Wat wij hieraan toevoegen, is dat er een andere groep is, die van de 'disputable events', door beide partijen gekend, die eveneens gewoonlijk door beknopte herkenningen gevolgd wordt. Zijn die zwak, dan zien we vervolgens dat deze worden voortgezet met een beoordelende opmerking of vraag die definitieve instemming of afwijzing nog opschort.

In (21) treedt het signaal *Nee* op na een betwistbare beoordeling; en de uiting die dan volgt schort de instemming nog op. In (22) is hetzelfde waarneembaar bij *Nee* en *Ja*.

(21) (Konsult 2: 31-32):

A: O hou op je weet niet waar je aan begint. Maar 't lukt.

B: Nee - hoe zo?

(22) (Konsult 4: 4-6):

A: Bultjes kun je niet vertrouwen - - had u gedacht. Ja?

B: - - Nee Ja 'k weet 't niet -

Labov en Fanshel doen geen systematisch onderzoek naar de hoorderssignalen, noch naar omgeving ervan. De vele minimale responsies in hun materiaal benoemen ze met de taalhandelingen 'support' en vooral 'reinforcement', en vaak voorzien ze deze van de bijbehorende proposities. Voor het optreden van responsies in het algemeen geven ze als verklaring het *vragende* aspekt van de voorgaande bewering. In het algemeen geldt: 'Een bewering leidt gewoonlijk tot een antwoord' (p. 62-63). De term mede-deling is, woordelijk genomen, sprekend. Voor diskutabele beweringen (over 'D-events') geldt dit vraagkarakter a fortiori. Ook de verdere indeling van beweringen is, zoals bij Pomerantz, gebaseerd op het criterium van de bron en de omvang van de kennis bij de beweeder. Behalve de A-'gebeurtenissen', die slechts bekend zijn bij de spreker, zijn er gebeurtenissen die alleen bij B bekend zijn, en die leiden tot konfirmaties. AB-gebeurtenissen vervolgens (bekend bij A en B) en O-gebeurtenissen (bij iedereen bekend) leiden tot opmerkingen, dus tot meer dan minimale uitingen. (Maar ook na dit soort beweringen, zo voegen we toe, kunnen blijkbaar alleen minimale responsies volgen, al is het maar als inleidingen. We laten dit punt hier verder rusten.) De groep tenslotte met de duidelijkst interaktieve konsekwenties, aldus Labov en Fanshel, is die van de diskutabele beweringen. Elk type van de onderscheiden beweringen *vraagt* dus om een eigensoortig antwoord.

Het volgende valt nog op te merken. Hoewel de bijzondere funktie van responsiesignalen en andere middelen bij niet-instemming of dreigende niet-instemming zeer opmerkelijk is, gaan Labov en Fanshel er geheel niet op in. Gelet al-

leen al op de frekwentie van de responsiesignalen in welke spontane gespreksvoeringen ook, instemmend of uiteindelijk niet-instemmend bedoeld, is het merkwaardig dat zij slechts komen tot terloopse opmerkingen. Dit is merkwaardiger nog, als men vaststelt dat in de 'speech event' die zij bespreken, de therapeutische zitting, de frekwentie van de minimale responsies groot is; hetgeen zo verklaarbaar is, zowel vanwege de non-direktieve aard, eigen aan zovele therapieën, als vanwege het genre in het algemeen (het relaas of het verhaal), waarin de categorie van kennisgegevens uit de eerste hand, dus van gebeurtenissen die slechts de spreker bekend zijn, overheersend is.

3.5 Samenvatting

Men mag konkluderen dat een analyse van de omgeving, speciaal van tweede beoordelingen als tweede, als gekoördineerd met de eerste (in de trant van met name Pomerantz), vruchtbaarder blijkt dan een analyse in de tegenovergestelde richting. In deze laatste worden eerste beoordelingen op logische basis naargelang van de omvang van de gedeelde kennis ingedeeld en vervolgens gerelateerd aan specifieke responsies (in de trant van Labov en Fanshel). Kennelijk levert met andere woorden een benadering van taalhandelingen als processen van wederzijdse betekenisgeving, een benadering waarin systematisch de interpreterende hoorder centraal staat, meer uitkomsten op dan een gedeeltelijk intuïtieve onderzoek van handeling voor handeling. De specifieke strategie van subtiele vermijding van een openlijk verschil van mening is zo'n onderzoeksresultaat. En het paradoxale is dan dat deze werkwijze - onbedoeld - meer onthult over disposities en intenties (waar juist Labov en Fanshel uiteindelijk naar op zoek zijn) van de ontvanger. Hierover in 3.4.

Een ander belangrijk punt is het volgende. Een beschrijving van hoorderssignalen, op basis van welke uitgangspunten ook, zal al snel op grenzen van onzekerheid stoten. Wittgensteins (1958: 10-11) opmerking indachtig dat het taalspel eindeloos veel interpretaties toelaat, beseft men dat het interpreteren door de gespreksdeelnemers nu eenmaal subjectief is en van gelegenheid tot gelegenheid variabel. Het is slechts 'wederkerigheid van perspectieven' die gedeeltelijk de kloof

overbruggt tussen spreker en analyticus. Het is deze openheid van de interpreteerbaarheid die in de aan deze voorafgaande paragrafen, vooral in 3.1, sterk is belicht. De ontvanger komt dienovereenkomstig naar voren als de deelnemer aan de uitwisseling die al hardop luisterend essentieel bijdraagt aan het proces van de flexi-bele, gedeeltelijk onbepaalde betekenistoekenning.

In 3.2 is een aantal argumenten geleverd voor het beurtkarakter van de minimale activiteiten van de hoorder. Wat men ook denkt over een terminologische kwestie, in elk geval blijkt uit deze analyse hoe zwaarwegend deze specifieke inbreng van de ontvanger is voor een succesvolle verbale interactie.

In 3.3 zijn voorts de hoordersbeurten in een viertal klassen onderverdeeld. Het hoofdstuk is afgesloten, zoals gezegd, met een onderzoek naar de omgeving van de hoorderssignalen.

BEÏNVLOEDING DOOR HARDOP LUISTEREN

4.1. Wijzen van beïnvloeding door hardop luisteren

Hoorderssignalen zijn de eindpunten van de illokutieve handeling-tot-zover. Maar, hoewel ze dat zijn, betekent dit bepaald niet dat ze geen verdere konsekwenties hebben: zowel op het handelen van de spreker die aan het woord is, als op het eigen handelen. Met dit laatste is bedoeld dat het luistersignaal tot uitdrukking kan brengen dat de ontvanger wel interpreteert of dat voorgeeft, maar zich tegelijk voor beurtovername meldt; oftewel dat 'de ontvanger-tot-zover overgaat op sprekerschap', waarmee hij de beurt van de ander kan beknotten, en zelfs een 'topic-shift' zijnerzijds kan aankondigen (en dit zou de specifieke functie van het Engelse *yeah* zijn tegenover het 'passieve' *hm*, aldus Jefferson 1984, vooral p. 206). Paragraaf 3.4.1. besloten we met de opmerking dat de invloed van het hardop luisteren op de voortzetting van het gesprek niet gering is. Elke onderzoeker die het actieve luisteren analyseert, wijst dan ook op de organisatorische kant ervan, de sturing van de beurtverdeling, in de zin van het afzien van het nemen van een uitgebreide beurt. Maar hierbij krijgt het juist genoemde aspect van de beurtorganisatie weinig aandacht, namelijk dat van recht op en de bereidheid bij de hoorder tot *toekomstige rolwisseling*, dus tot het nemen van een eigen uitgebreide beurt, een bereidheid die in het hardop luisteren in elk geval virtueel ligt opgesloten.

Behalve over dit punt van wat we zelfuitnodiging noemen, gaat het in dit hoofdstuk hoofdzakelijk over de invloed op de *andere* partij. Meestal ziet men dat het luistersignaal ingezet wordt om de ander te bewegen door te spreken. Een andere voor de hand liggende optie is evenwel dat de ontvanger geen voortzetting zoekt, maar tot afronding wil overgaan. Daarnaast is het opmerkelijk dat de hoorder ook binnen de uiting van de spreker zijn invloed kan laten gelden.

Vanuit een pragmatisch-linguïstisch perspectief worden dan de opmerkelijke *syntaktische* implicaties van deze diverse vormen van beïnvloeding nagegaan.

Daarbij wordt tevens op de pragmatische beginselen gewezen van zulke syntactische structuren. Daarover gaat het in het tweede deel van dit hoofdstuk.

De mogelijke situatie op een plaats van een potentiële beurtovergang is dat de ander de beurt overneemt. Dit is van invloed op de beurtorganisatie: er wordt druk uitgeoefend op de spreker om de omvang van de beurt beperkt te houden, tenzij uitbreiding apart gelegitimeerd wordt (zie Sacks e.a. 1978 en Schegloff 1982). Dit laatste nu, deze legitimatie, is een functie van het hoorderssignaal: het staat toe dat de een blijft spreken en regelt dat de ander voor enige tijd blijft luisteren. Al zijn de taken van de ene en de andere spreker een tijdlang ongelijk tengevolge van een arrangement als dit, en al oefent de tweede spreker tot een nader moment geen druk uit, toch houdt het in veel gevallen niet in dat de verklaring van ontvanke-lijkheid een definitief afzien is van de sprekersrol; het is mede een aankondiging en voorbereiding. De tendentie om na informatie uitgebreid een mening uit te spreken over het juist gehoorde wordt dan nog niet gevolgd, maar eerst wordt in plaats hiervan een impliciete korte beoordeling uitgesproken, zoals *Ja* of *Hm*, teneinde aan de andere partij het fiat te geven een uit meer eenheden bestaande beurt (bijvoorbeeld vertelbeurt) te nemen of te completeren. De tweede partij schakelt zich hierbij dus tijdelijk weliswaar enigszins uit, maar een van de verscheidene intenties die hij als luisteraar kan hebben is die van *zelfinvasatie*, vroeg of laat. Deze vloeit voort uit het, dikwijls stilzwijgende, akkoord dat de voortzetting van de handeling tot de verantwoordelijkheid van beide partijen behoort, tenzij beide het erover eens zijn dat er beëindigd moet worden (aldus Grice 1975).

De zelfuitnodiging kan bij de hardop luisterende voorop staan. Dat wil zeggen dat het afstand doen van een eigen uitgebreide beurt van heel korte duur, zo niet afwezig kan zijn. Zo zijn er vele gevallen waaruit blijkt dat de hoorder eerder eigenlijk maar meteen zichzelf uitnodigt om snel een uitgebreide beurt te nemen dan dat hij zo'n beurt tijdelijk uit handen wil geven.²⁷ Jefferson (1983 en 1984) benadrukt hoe tijdelijk hoorderschap kan zijn. Terwijl een deelnemer zijn aandacht schenkt of lijkt te schenken, kan hij tegelijkertijd willen 'overgaan op eigen zaken', een manoeuvre die Jefferson als een protest ('caveat speaker') van hoorderszijde kwalificeert.²⁸

In de volgende twee voorbeelden illustreert het *Ja* van de hoorder dat hij er

blijk van geeft te luisteren (of deze indruk wekt) en tegelijk van plan is aansluitend de sprekersrol over te nemen

(1) (De Waarheid 3-4):

A: Partij van de Arbeid heeft daar aardige voorstellen over gedaan

B. Ja maar kijk

(2) (Kernbewapening 34-35):

A: Het grootste gevaar dat is de kernbewapening zelf (2)

B. (2) Ja (3) ik weet

B trouwens niet of dat een verschil is

Vaak echter blijft deze functie van zelfinvasie van de ontvanger op de achtergrond het gaat immers om zijn vanzelfsprekend recht de beurt te nemen op een plaats van een mogelijk beurtende, het gaat om een gewone prioriteit in de regulering van de beurtverdeling, een recht waarvan de gebruikmaking wordt aangehouden, zodra een minimale responsie wordt gegeven. Opent daarentegen de luisteraar een uitgebreide bijdrage met zo'n responsie, dan wordt de vaak latent blijvende functie van aankondiging op dat moment heel manifest door de onmiddellijk volgende verwezenlijking van het aangekondigde.

Wat brengen daarnaast de korte uitingen van deelneming aan het gesprek zeer regelmatig tot stand? Het antwoord luidt dat een ontvanger er blijk van geeft, zodra een mogelijke beurtgrens bereikt is, een specifieke sturende rol te vervullen door uit te drukken dat hij tijdelijk geen uitgebreid gebruik van het recht op zelfselectie maakt, dat hij, met andere woorden, kenbaar maakt van een volle beurt af te zien door slechts een minimale responsie te leveren of een niet-verbaal signaal te geven. Het gevolg is dat door goed te keuren dat de vorige spreker een langere beurt produceert, langer dan één eenheid, de ontvanger de druk op het systeem van de beurtwisseling bij een beurtgrens even wegneemt. hij staat toe dat de (door

Schegloff 1982 genoemde) regel van de minimalisering van de beurtomvang wordt doorbroken.

Een andere belangrijke beïnvloedende funktie van het hoorderssignaal is die van *afsluiting* van een handeling en soms van een makrohandeling, dus van een langere beurt of van een topic. Twee voorbeelden van zulke afrondingen van topics:

(3) (Konsult 3: 53-57):

A: Had ik nog nooit van gehoord - - Wat hebt u voor auto?

B: Vauxhall

A: Ja - Komt u maar even. Leg hier maar neer

B: - 'n automaat dan hè.

(4) (Konsult 2: 19-20):

A: Hoop dat het een poosje weg is - - 'k Zal de bloeddruk meten. Kom

B: - Ja -

A: maar.

Het is niet slechts zo dat hoorders meegaan met de afronding die een spreker wil en dat ze dat kenbaar maken, maar het is ook zo dat zij op de afsluiting heel direkt invloed kunnen doen gelden, een sterke druk uitoefenen. Een experimenteel onderzoek van Beattie en Breadbury (1979) toonde aan dat luisteraars feitelijk het pauzeringsgedrag van sprekers onder druk kunnen zetten. En in het pauzeringsgedrag, zo mag aangenomen worden, speelt de afsluitende pauzering een voorname rol. In dit onderzoek ging het om de invloed die kunstmatige visuele ondersteu-

ning ('reinforcement') en bestraffing ('punishment') op dit gedrag in monologen uitoefenden. Bij ondersteuning bleek de distributie (niet de absolute hoeveelheid) van de stiltes toe te nemen, en bij bestraffing bleek de hoeveelheid af te nemen (terwijl bij het laatste het aantal gevulde pauzes en herhalingen talrijker bleek te worden).

Maar op te merken valt dat het pauzeringsgedrag dikwijls niet de enige komponent van de afsluitingsprocedure vormt. Het blijkt voor afsluiting vaak niet toereikend te zijn: de eerste spreker voegt nog iets toe: terminale bewoordingen die uiterst beknopt kunnen zijn. Dit betekent dat door zo'n toevoeging de interactieve sekwentie driedig is geworden; de repliek is tot een dupliek geworden. Een meer dan tweeledige sekwentie is onder optimale omstandigheden een basisstructuur. Die treedt op indien aan alle eisen van feedback is voldaan. De grond van zo'n sekwentie is dat verbale interactie - afgezien van sterk geritualiseerde schema's zoals begroetingen, die interactief tweeledig zijn - 'issue making' is, wat betekent dat er een hoe dan ook problematisch punt in een uitwisseling aan de orde gesteld wordt (Severinson Eklundh en Linell 1983). In de meest elementaire vorm bestaat de driedigheid, de 'drieslag', slechts uit minimale uitingen of/en korte herhalingen. Soms ook is de elementaire terminale sekwentie veelvoudiger. In (5) is er sprake van een vierslag. De procedure bestaat uit herhaling, bevestiging en herbevestiging. En in (6) doet zich een drieslag voor. Maar ook het pauzeringsgedrag, waar het hier om gaat, blijkt in beide gevallen relevant te zijn. Zie het volgende:

(5) (Wegwijzen 3: 3-5):

A: tot de singel - de Zoeterwoudse singel

Ja Ja -

B:

De Zoeterwoudse singel

(6) (Konsult 1: 46-47):

A: Maar verder hoeft niks te gebeuren nu - - Best

B:

- - Goed - - Fijn - -

De volgende functie, die men heel vaak werkzaam ziet, lijkt tegenovergesteld aan de net besprokene. We bedoelen de signaleringen van hoorderszijde die inviteren tot *voortzetting* door de ander ('continuërs' (Schegloff 1982) of 'signals of continued attention' (Fries 1952)).

Aandacht toont de andere partij niet alleen zodra een spreker een uiting voltooit heeft, maar ook binnen de uiting zijn er plaatsen waar hij aandacht aan schenkt, plaatsen waar een spreker op moeilijkheden betreffende de voortgang van de uiting stuit. En ook daar blijken de reacties van de toehoorder te worden uitgelokt. In de volgende paragraaf wordt hierop nader ingegaan. Wat er interactief plaatsgrijpt, zodra een spreker het eindpunt van zijn uiting bereikt heeft en voort wil gaan, analyseert Schegloff (1982) grondig. Deze auteur wijst erop dat een minimale responsie handhaving van de aandacht uitdrukt en tegelijkertijd afzien van een uitgebreide beurt, en wel een specifieke beurt: een die gericht is op reparatie van wat juist gehoord is. Het eind van welke gesprekseenheid ook komt immers in beginsel in aanmerking voor reparatie door de ontvangende partij. Wie op deze plaats voor een minimale responsie opteert en afziet van de specifieke volle beurt, die zou een gelegenheid tot een herstel van iets wat de ander net zei, laten lopen. En met deze optie zegt de respondent - impliciet - dat problemen die tot een verschil van mening zouden hebben kunnen leiden, afwezig zijn. Een *Ja* van de gespreksgenoot betekent kortom 'ik *pas* voor de gelegenheid tot correctie', implicerend 'ik begrijp, want er zijn geen problemen met het begrijpen'. Hadden er wel problemen gedreigd op een responsieplaats (een eindpunt van een spreekseenheid relevant voor beurtwisseling), op een prioriteitsplaats voor een herstelhandeling van de andere partij, dan zijn de middelen die in zulke gevallen aangewend worden vooral vraagwoorden, zoals *Hoe?*; *Wat?*; of vragende gedeeltelijke of gehele herhalingen van de voorafgaande beurt, of vragende *Ja*'s en *Hm*'s. Benadrukt zij dat bevestigende minimale responsies hiertegenover juist zouden betekenen dat er geen aanleiding tot herstel is, dat er geen meningsverschil dreigt. Tot zover Schegloff.

Toch is er een belangrijk bezwaar aan zijn analyse verbonden. Dat is dat bevestigende minimale responsies, die erop zouden wijzen dat er geen behoefte bestaat aan reparatie of explicatie, wel degelijk op deze behoefte kunnen wijzen, zoals de besproken voorbeelden (16) en (17) in hoofdstuk 3 hebben aangetoond. Dit stellig niet zeldzaam voorkomende feit laat zien dat elke minimale responsie

twee richtingen uit kan gaan: niet alleen die van aanduiding van afwezigheid van moeilijkheden inzake begrip of overeenstemming, maar ook de tegenovergestelde: de signalering van opkomende problemen. Hardop luisteren dient dus veeleer als volgt geïnterpreteerd te worden. Het is 'passen' voor een uitgebreide beurt, omdat er enige overeenstemming bereikt is, maar dat impliceert lang niet altijd dat er geen moeilijkheden zijn met het begrip en de akseptabiliteit. Deze interpretatie wijst erop dat er tegelijkertijd in deze uiting duidelijk een initiatief tot herstel opgesloten kan liggen. Schegloffs interpretatie (het passen van de tweede spreker voor een herstelinitiatief, waaruit instemming volgt) dient men om te keren tot de interpretatie van een zekere mate van instemming, waaruit of een voorbijgaan aan of een niet-voorbijgaan aan een initiatief tot reparatie voortvloeit. In alle gevallen gaat het dus om een demonstratie van begrip en akseptatie, hoe onvolledig ook.

Deze dubbelfunctie, die er in abstracto lijkt te zijn, van woordjes zoals *Ja* moet niet als een lexikale ambiguïteit opgevat worden en dienovereenkomstig als een overtreding van de stelregel van de stijl en uiteindelijk derhalve van het beginsel van samenwerking. De basisbetekenis is gewoon: zwakke instemming. In de woordbetekenis schuilt geen dubbelzinnigheid. Maar in de partikuliere contexten kunnen de effecten op de vervolghandelingen van de spreker zeer onderscheiden zijn. Zo is de binnen het *Ja maar*-formaat in *Ja* de implikatuur gegeven van niet-overeenstemming.

Resumerend stellen we vast, dat op het punt van beïnvloeding tengevolge van hardop luisteren, onderscheiden functies van kracht kunnen zijn. Hoorderssignalen vervullen niet alleen de functie van contact, begrip en overeenstemming, maar ook van invitatie.²⁹

Deze functie van invitatie kan verder ingedeeld worden. Gelet op de resultaten ziet een schema van de invitatiesignalen van de ontvanger er als volgt uit:

ZELFINVITATIE

|
|

tot een volle beurt

INVITATIE van de ANDER

|
|

- (a) tot beëindiging
- (b) tot voortgang
- (c) tot onderbreking voor reparatie / kommentaar /
explicatie

Hierbij nog enige opmerkingen.

Het karakter van invitatie, eigen aan hoorderssignalen, is inhoudelijk en structureel. Het laatste vloeit voort uit het eerste. Dit betekent dat minimale responsies de beurtorganisatie dienen, en dit vooronderstelt dat ze de andere deelnemer sturen in intentionele zin.

De zelfinvitatie kan nabij en verwijderd haar beslag krijgen. Maar ze wordt vanzelfsprekend uitgesteld en is alleen potentieel van kracht, zodra beide partijen het arrangement getroffen hebben (meestal met zuinige middelen) dat de eerste spreker zijn verhaal, bijvoorbeeld, kan uitwerken.

Wat de uitnodiging tot beëindiging betreft, is vooral bij tussentijdse beëindiging de uitnodiging hiertoe van de tweede spreker aan de eerste spreker niet noodzakelijk. Met andere woorden in geval (a) kan het blijkbaar toereikend zijn dat de interactie een tweeledige structuur vertoont, al is meerledigheid normaal. Veel dwingender is de *drieledige* structuur in de gevallen (b) of (c), dus zodra de andere deelnemer aanstuurt op continuering, of zodra die bijvoorbeeld een correctie aanbrengt. De grond hiervan is dat, meer dan bij menige afsluiting, bij voortzetting en bij herstel of toelichting zich waarschijnlijk doet gelden dat verbale interactie 'issue making' is, en wel op twee niveaus: kommunikatief en metakommunikatief. Kommunikatief: een taalhandeling verrichten, zoals iets aan de orde stellen of een voorstel doen, een vraag stellen of een correctie aanbrengen is uit het oogpunt van samenwerking enigermate problematisch. Dit laat zich ook zien zodra een spreker op een eindpunt van een uiting is aangekomen; hier behoeft hij aandacht en instemming om door te kunnen gaan, indien hij dit wil. Is deze interactieve moeilijkheid opgelost, omdat de tweede deelnemer ermee ingestemd heeft dat de eerste bijvoorbeeld een relaas aansnijdt, dan is het vanzelfsprekend noodzakelijk dat de eerste ook voortgaat. Op vergelijkbare wijze mag een spreker niet afzien van een herziening, indien de ander moeilijkheden heeft met begrijpen en daarom om deze herziening vraagt, bijvoorbeeld met behulp van een minimaal teken. Ook Austin (1962: 117) benadrukt de drieledigheid van de interactie, wanneer hij, sprekend over aanbieden, over vragen of de ander iets wil ofwel om een ja of nee, vaststelt dat de reactie van de hoorder vervolgd wordt door een tweede handeling van de spreker (of van een ander). En wat voorts het organisatorische, dus meta-kommunikatieve, aspect aangaat het volgende. Wanneer een hoorder een continueringssignaal geeft op een beurtkeerpunt, stemt hij er nadrukkelijk in toe dat er

geen gevolg gegeven wordt aan een tendentie van het beurtsysteem, namelijk de minimalisering van de omvang van de bijdragen. En al even organisatorisch ingrijpend is het, wanneer hij een herstelinitiatie signaleert. Dergelijke organisaties leiden tot een tripartite structuur. Zo'n structuur is een geprefereerde structuur, en blijkbaar in veel gevallen een noodzakelijke.

Tenslotte, al de functies van hoorderssignalen hebben we onder één noemer gebracht, namelijk de intentie van *invitatie*. En deze intentie vloeit op haar beurt klaarblijkelijk voort uit een koöperatieve geestesgesteldheid, in de zin van Grice, ten aanzien van het doel van het gesprek.

4.2 De beïnvloeding van de syntaktische vorm

Op het eerste gezicht wekt een beschouwing van syntaktische vormen wellicht bevreemding in een pragmatische en konversatieanalytische benadering. Immers analyse van structuren van woordgroepen en zinnen is van een geheel ander linguïstisch niveau dan de studie van het gebruik van deze structuren in afhankelijkheid van situationele en conceptuele eisen. De bestudering van de grammatika van de zin, met name van de syntaxis, en die van de uiting in het gebruik liggen in de gangbare opvatting van veel linguïsten principieel ver uiteen. En de praktijk van het onderzoek wijst uit dat de meeste onderzoekers de gebieden van de formele linguïstiek en de pragmalinguïstiek streng gescheiden houden. Verschijnselen van planning, correctie, minimale opmerkingen van de kant van hoorders worden veelal beschouwd als de verstorende onderbrekingen van de ideale zinsstructuren. De uitvoering van de spontane spraak in het algemeen wordt geacht maar al te vaak van de ideale uitvoering af te wijken. Het gevolg is dat de spontane spraak te weinig aan structurele analyse onderworpen is.

Niettemin zijn de genoemde verschijnselen systematisch gestructureerd en hebben dienovereenkomstig implicaties voor de syntaktische bouw. Zo weten we dat 'zelfreparaties' door herkenbare en ordelijke initiatoren gereguleerd worden (gevolde en ongevolde pauze, rekking, afbreking, minimale verbale 'marker'), en voorts dat zowel de structuur van de zin in opbouw weliswaar erdoor onderbroken, maar niet ondermijnd en zelfs gehandhaafd wordt, alsook dat kennelijk de begrij-

pelijkheid van de uiting-tot-zover veelal niet aangetast wordt. We zien daarnaast dat 'ander-reparaties' geëntameerd worden door minimale vraagwoordjes en minimale herhalingen, met name echo-vragen (*Kees lachte hoe?*), dus door systematische procedures. Bovendien wordt dit type reparatie in het algemeen keurig op syntaktische grenzen verzorgd, en met middelen die de syntaxis in wezen niet verstoren. De op het eerste gezicht 'niet-syntaktische' schikkingen door reparatie en andere vormen van onderbrekingen geproduceerd, zijn niet onsyntaktisch in principe (zie Schegloff 1979: 280). Breder gezien bedient ook het systeem van verbeurting zich van syntaktisch bepaalde eenheden, zoals zinnen en zinnen in opbouw, en dientengevolge is het te verwachten dat dit systeem voornamelijk repara-kussies op de syntaxis heeft. Wat de verbeurting aangaat, verklaart het systeem ervan de toevoeging van partikels, frases, adresseringen, die met beurtoverdracht te maken hebben (*nietwaar?*; *weet je*; *zeg buurman*). En eveneens worden gehele structuren, zoals die van de vraag en meer nog die van het antwoord, door de positie in precies de beurtsekwentie gemotiveerd. Wel maakt bijvoorbeeld een echo-vraag duidelijk dat de syntaktische regels van de spraak een eigen aard kunnen vertonen, dat de in de syntaxis beschreven structuurregels, die in de meeste gevallen op de schrijftaal gebaseerd zijn, een zodanige toepassing vinden dat eruit blijkt dat een syntaxis niet een autonoom systeem is, maar een afhankelijk systeem en maar beperkt autonoom, dat wil zeggen dat ze voor een belangrijk deel door *extrinsieke* beginselen beheerst wordt. Zo blijkt de echovraag, primair door een kommunikatief beginsel geregeerd te worden (een herhalingsstructuur ter demonstratie van receptie en begrip), in afhankelijkheid waarvan tevens een structureel 'afwijkende' vorm, zoals *Je bedoelt wat?*, begrepen moet worden. Deze eenvoudige en rudimentaire 'syntaktische modus' van de spontane spraak is vanwege een aantal kenmerken, zoals vooropplaatsing van zinsdelen, losse nevenschikkende zinsverbanden, onderbrekingen en herhalingen van sprekers- en hoorderszijde, eerder een 'pragmatische modus'. Deze laatste modus, gebaseerd dus op extrinsieke parameters, is behalve in de informele spreektaal aan te treffen in de kindertaal en in vroege historische stadia van de syntaktische ontwikkeling van een taal (zie Givón 1979).

4.2.1 Een bijdrage aan de vorm van de afsluiting

Waarop nu nader wordt ingegaan is de invloed van hoorderssignalen op precies de syntaktische vorm van de uiting van de spreker.

Allereerst dan het verschijnsel van *beëindiging*, die interactief tot stand komt, dus onder invloed van een andere spreker gerealiseerd wordt.

Stiltes zijn structureringsmiddelen, waarvan het gebruik weliswaar zeker niet onsyntactisch te noemen is, maar waarvan de verklaringsgrond gelegen is in de momentane behoefte van het kommunikatieve proces en het 'lokale management' ervan. Ze zijn dus in essentie typisch pragmatisch. Een belangrijke groep van pauzeringen, namelijk die optredend op de grenzen van zinnen, wordt weliswaar als 'wezenlijk linguïstisch' beschouwd (o.a. door Boomer 1965: 151), maar primair zijn zelfs dergelijke zogeheten 'juncture pauses' eveneens te rekenen tot de pragmatische modus. Vooral wijzen hierop de eventuele afwezigheid van zinspauzes evenals de zeer wisselende duur, verschijnselen die door de kontekst bepaald worden.

De lokale behoefte en het lokale management, die de grondslag vormen voor velerlei structurele verschijnselen van de spreektaal, moeten niet slechts aan een spreker toegeschreven worden; ook de hoorder oefent invloed uit op de syntactische bouw, vanzelfsprekend van het gesprek als geheel, maar ook van de bijdrage van de spreker. Dit betekent dat een spreker, zodra hij de signalen van contact en ontvangst van de hoorder registreert, afleidt of hij informatie moet toevoegen, moet herhalen, of hij moet repareren, of hij niet hoeft verder te gaan, zodat hij kan beëindigen of zelfs kan afbreken. Al dit soort reacties hebben klaarblijkelijk ingrijpende syntactische reperkussies. Een van de effecten is een afrondende stilte, die zo dikwijls optreedt op het moment dat konsensus bereikt is over propositie en illokutie van de taalhandeling. Hierbij is opmerkelijk dat als een spreker hierna weer zelf doorgaat en niet een ander, de stilte, die in acht genomen is, gewoonlijk langer geweest blijkt te zijn dan wanneer de ander de beurt overgenomen heeft (Matarazzo en Wiens 1972).

Overigens hoeft zo'n beëindigende stilte niet altijd door de beide partijen gewild te zijn. Een stilte kan als stagnatie ervaren worden. Die doet zich voor, zodra op een plaats van beurtovergang dezelfde spreker niet tot overname uitnodigt,

noch de andere spreker overneemt, noch dezelfde spreker continueert, terwijl toch een sekwentiele voortzetting verwacht wordt (zie Sacks e.a. 1978: 25 en 54).

Veelal echter worden stiltes ter afronding op de hiervoor in aanmerking komende syntaktische plaatsen wel gezocht; en zeker niet in de laatste plaats door de volgende spreker. De inachtneming van een stilte tussen beurtten werd in het onderzoek eenzijdig aan de eerste spreker toegeschreven (bijv. door Jaffe en Feldstein 1970: 17). Maar vanaf Sacks e.a. [1974](1978) werd ze, althans indien ze optreedt na het eerste deel van een aangrenzend paar, bijvoorbeeld na het stellen van een vraag, aan de antwoordende spreker toegekend. Een dergelijke pauzering kan waarschijnlijk het beste gezien worden als het resultaat van samenwerking tussen eerste en tweede spreker (zie Wilson en Zimmerman 1986).

Welk belang heeft een hoorder bij een rustpauze ter aanduiding van afsluiting? Ten eerste kan hij aan de hand hiervan ter verwerking van het gehoorde syntactisch geleden, ten tweede kan hij juist op de syntaktische plaatsen, vanwege de voorspelbaarheid ervan, of tijd nemen om de voorgenomen taalhandelingen te gaan koderen, of (waar het hier om gaat) de bereikte eindpunten ervan markeren.

Zelfs indien het initiatief bij de tweede deelnemer ligt, dan valt telkens op dat de eerste in ieder geval de gelegenheid verschaft: de aktie van de tweede is minstens voor een deel weer reactie. Op deze wijze vormt zich een interactieve keten (vgl. de drieslag in de vorige paragraaf genoemd). Zo'n oproep die de eerste spreker doet, of de aanleiding die hij geeft, komt tot stand door een stilte, een syntaktische en intonatieve afronding, een toegevoegd partikel, zoals *hè* of *nou*. De afronding wordt dus gerealiseerd op een zinsgrens, of bij niet-voltooiing van de uiting op de grens van een konstituent. Treedt er vervolgens een minimale reactie op, en leidt die weer tot een stilte bij de eerste spreker, dan blijkt dat het systeem van de 'Verständnissicherung' de *motivatie* vormt van linguïstische, en wel *syntaktische* structuren als deze.

Het volgende voorbeeld (7) laat zien dat een hoorderssignaal zowel tot een afsluiting uitnodigt, in de vorm van een pauzering (10 seconden in dit geval), als ook dat het hoorderssignaal op zijn beurt opgeroepen is speciaal door een sprekerssignaal (een korte pauze) op een syntaktische plaats, een zinsgrens. En (8) laat hetzelfde zien:

(7) (Konsult 3: 46-47):

A: Dat doe ik dan nù even - (10) Rijdt u nog auto?

B: - O ja

(8) (Konsult 2: 66-69):

A: Oké - dat was 't weer - (5) Hu?

B: - Hm M'hoofd

In (9) roepen de pauze en het partikel *hè* de minimale responsie op en deze roepen vervolgens, op deze syntactische plaats, een afronding op in de vorm van een pauze plus *hervatting* plus weer een pauze.

(9)

A: 't Is afgehandeld - hè - - - die zaak - - -

B: - Ja

Het laatste geval maakt dus duidelijk hoe de gekonditioneerde structurerende afronding door de hoorder de spreker ertoe brengt deze afronding nog eens te bevestigen en wel door middel van een hervatting (*die zaak*).

De volgende gevallen tonen aan dat de vorm van deze hervattingen (geheel of gedeeltelijk) *echoënd* kan zijn. Vaker dan omschrijvingen treden hervattingen op in de vorm van minimale responsies. Aldus:

(10) (Diskotabel: 27-28):

A: of een wat blekere opname. Ja hoor -

B: Ja precies - hmhm

(11) (Kernbewapening: 52-53):

A: Want anders kunnen we niets afdwingen - - Nou ja (6.25)

B: - Ja

(12) (Konsult 1: 46-47)

A: Maar verder hoeft niks te gebeuren nu - - Best

B: - - Goed - - Fijn - -

In (12) zien we dat er nog een volgende stap (*Fijn* en pauzering) gezet wordt door de tweede spreker in dit geheel van afrondingen met behulp van minimale uitingen en pauzeringen. In (13) is deze bundel nog uitgebreider, maar dit heeft hier te maken met de behoefte aan herbevestiging die de spreker (minimaal, met *Ja*?) signaleert.

(13) (Konsult 7: 17, 14-15):

A: want 't heeft eigenlijk geen zin meer Ja? Oké -

B: Ja - goed - Ja

Het effect, dat de tweede spreker bewerkt met zijn signaal van herkenning, kan ook zijn dat de eerste spreker zelfs voortijdig beëindigt. Zulk een syntaktisch beschouwd zeer ingrijpende beïnvloeding demonstreren de volgende gevallen:

(14) (Politiekommissaris 1a: 28-30):

A: Qua kop is dat beter al - weet je wel. Het is wel het geeft - -

B: Ja

C: Laat 's kijken.

In (15) is het effect van de instemming eveneens dat de eerste spreker afbreekt. Hij komt zelfs niet verder dan een groot aantal aarzelende repetities.

(15) (Kernbewapening: 53-55):

A: Maar dat zijn (0.5) kèrnwaarheden (0.8) voor zo'n man - en datdat
 B: Hm hm

A: datdatdat (2.8)

B: (2.8) Nou ja - ik heb gedacht van

De syntaktische effecten van hoorderssignalen, waarop we de aandacht hebben gericht, zijn achtereenvolgens afronding alleen door *stilte*, door *hervatting* - omschrijvend of repeterend - en door *afbreking*, waarbij ook in de beide laatste soorten van afsluiting pauzering in het spel is. Bezien we de korte omschrijvende hervattingen nader, dan blijken die niet inhoudelijk noodzakelijk te zijn uit het oogpunt van verduidelijking; maar ze blijken dan resumpties te zijn die alleen of primair ten dienste staan van de beurttechnische afsluiting, van het interactieve 'management'. De dalende intonatie laat eveneens horen dat in (16) en (17) de formele functie beëindiging uitsluitend of primair in het geding is:

(16) (Bouwvergadering: 8-9)

A: En dit is de offerte van 't dak (0.5) die eh dat eh van die pannen.
 B: Ja

(17) (Konsult 6: 60-61):

A: Want je hebt 't ook wel 's nàchts - - - dat 't gebeurt.
 B: Hm Hm

Vanzelfsprekend is het type konstrukties met een inhoudelijk weglaatbare omschrijvende hervatting, (16), (17) en ook (9), verklaarbaar vanuit een in de gesproken taal syntaktische tendentie, namelijk zinnen pronominaal te beginnen (met 't; dit; dat) en die voorts met een circumscriptie ervan (dikwijls van het subjeet) af te sluiten. Waar deze konstrukties bovendien mee te maken hebben is de aksentuering. Door namelijk op een mededelende zin nog iets te laten volgen, wordt de nadruk op het aan de toevoeging voorafgaande zinsdeel gelegd, een nadruk die anders in eindpositie, vanwege de dalende intonatie, onmogelijk zou zijn. Zo is door de hervatting in (17) het zinsaksent op de voorafgaande konstituut 's nachts komen te liggen (zie Uijlings 1956 voor deze verklaringen en voor voorbeelden (zoals *Hij is wel goed getékend, die plaat*)). Toch zijn zulke verklaringen niet de belangrijkste en zeker niet de uiteindelijke. Want ten eerste is het zo dat de aksentuering van het zinsdeel vóór de hervatting niet automatisch plaatsgrijpt. Een spreker kan deze tendens doorbreken. Zo ligt in (16) het aksent niet op *dak*, maar op *dit*, het eerste zinsdeel. En ten tweede gaat het in deze konstrukties allereerst om de genoemde beurttechnische funktie van afsluiting van de beurteenheid of van de episode of het gesprek. De hervatting door de spreker blijkt vanuit een *kommunikatieve* gezichtshoek een 'device for achievement' te zijn, zoals een adresering dat is (vgl. Sacks e.a 1978: 28-29, 32).

Beknpte afsluitingen als deze, en bij uitstek die waarop de andere spreker invloed uitoefent, illustreren dat er een wijdere syntaxis werkzaam is, een 'konversatiesyntaxis', die zich verder dan de zin uitstrekt (Schegloff 1979). Het gaat niet aan konstrukties als deze achterplaatsingen en de genoemde echovragen, maar ook bijvoorbeeld dislokaties naar voren, of zinnen met hervattingen of met 'ontbrekende' zinsdelen als ongrammatikaal te bestempelen. De konstrukties van de pragmatische modus zijn dan wel afwijkingen van de normen van de geschreven taal, maar ze vertonen niettemin struktuur: een lossere, bepaald door eisen van het hic et nunc. De besproken gevallen demonstreren dat sprekers voortdurend bij de struktuurering van hun zinnen rekening houden met hun gehoor. Men zou met de beoordeling van Uijlings kunnen instemmen dat het hier gaat om 'anormale' konstrukties, in zover ze afwijken van de normen van de geschreven taal, maar niet van de 'essentiële' (Reichling 1939) syntaktische regels. Van een 'abnormale' of ongrammatikale struktuur is dan pas sprake wanneer de essentiële regels overtreden worden, waardoor de uitingen onbegrijpelijk worden, wat in de gesproken taal

door de druk van de beperkte tijd zich gemakkelijker zal voordoen dan in de geschreven taal. Wat grammatikaliteit betreft, valt op dat bij de besproken dislokatie ter afsluiting de *zinsintegriteit* gehandhaafd blijft: de konstruktie vóór het afsluitende zinsdeel is overeenkomstig het geijkte zinsmodel. En voorts blijkt het toegevoegde afsluitende zinsdeel coherentie te vertonen met het pronominale begin, bijvoorbeeld door de overeenkomst in getal. De grammatikaliteit van deze structuren mag wellicht groter genoemd worden dan die van zinnen die door reparaties onderbroken worden. Het ligt trouwens in het algemeen voor de hand dat de syntaktische paden, hoewel die in de gebruikswijzen van spontane gesprekken wat losser gemarkeerd kunnen zijn dan in die van de geschreven taal, ook in konversaties gevolgd worden: de structurele routines zijn nu eenmaal voor de produktie en receptie van de uitingen bij welke gebruikswijze dan ook onmisbaar.

4.2.2 Een bijdrage aan de vorm van de lopende en de nieuwe zin

Na te hebben stilgestaan bij de invloed van een tweede spreker op de organisatie die voor de afsluiting van een gesprek of een episode of kleinere eenheid komt kijken, gaat de aandacht nu uit naar de invloed van het hardop luisteren op de *voortzetting* door de eerste spreker, dus op de nieuwe uiting. En ook wordt hierbij beschouwd of op andere plaatsen dan aan het eind van een eenheid deze invloed zich doet gelden. Wat zal blijken, is dat hardop luisteren ingrijpend bijdraagt aan de bouw van de zin. In het volgende wordt eerst deze bijdrage beschouwd, zodra sprekers op problemen stuiten aan het *begin* van hun uiting, wanneer ze daar een zogenaamde valse start maken, en vervolgens wanneer ze op problemen stuiten elders *binnen* de uiting die ze realiseren. In al deze gevallen zal blijken dat de zinsbouw geen uitsluitende aangelegenheid van de spreker is. De ogenschijnlijk onregelmatige syntaxis van de valse start en van andere, verwante, moeilijkheden zal dikwijls een belangrijke uitwerking blijken te hebben op de tweede spreker, die, zoals gezegd, op zijn beurt een syntaktisch relevante invloed uitoefent op de wijze waarop de eerste spreker zijn bijdrage voortzet.

Eerst bezien we een specifieke valse start die overloopkonstruktie wordt genoemd, en daarna de valse start aan het begin in het algemeen. Tenslotte kijken

we naar aarzeliingsverschijnselen, en wel op andere plaatsen in de zin. Hoewel in de beschouwing van deze probleemplaatsen de rol die de ontvanger speelt centraal staat, is het nodig hierbij steeds de voorgaande activiteit van de eerste spreker te analyseren vanwege de interactieve samenhang.

De overloopkonstruktie. Het kenmerkende van uitingen als *Zij kwam gisteren om tien uur kwam zij nog even langs* is niet de herhaling van de persoonsvorm (*kwam*), maar het kreëren van een overloopdeel (*gisteren om tien uur*), dat wil zeggen van een tweezijdige verbondenheid van een zinsdeel, behorend tot het eerste zinsschema en tot het ervoor in de plaats tredende tweede zinsschema (zie Sassen 1967 en tevens Jansen 1981). Van Haeringen (1947) en in zijn voetspoor ook Uijlings (1956) noemden dit verschijnsel liever een 'tangreactie': door bijvoorbeeld *kwam* plus subjekt te herhalen wordt de afstand tussen het tangdeel *kwam* en het tangdeel *langs* aanmerkelijk bekort, waardoor een meer ontspannen konstruktie ontstaat. De hiervoor gebruikelijke term herhalingskonstruktie is minder gewenst, want de herhaling kan gedeeltelijk zijn en zelfs achterwege blijven. Zie zinnen als *Zij kwam gisteren om tien uur stormde zij bij me binnen. Want dat was de hele dag hoorde je schieten.*

Sassen geeft als psychologische verklaring in zijn uitvoerige behandeling van het verschijnsel dat het overloopdeel in het zinsconcept van de spreker dominant is, zijn aandacht fixeert, zodanig dat hij afziet van de al geuite inzet en kiest voor een andere woordschikkingmogelijkheid: via het dominante overloopdeel schakelt hij over op een schema waarin het een voorkeurspositie inneemt. Hierbij merken we op vanuit een pragmatisch gezichtspunt dat aan de hoorder door middel van deze inzet een wel opmerkelijk oriëntatiemiddel verschaft wordt. En dit houdt weer verband met een ander interactief belangrijk gegeven, ons reeds bekend, namelijk dat de spreker prioriteit verleent aan de eisen die het beurtsysteem stelt. Dat doet hij door alvast in te zetten en zo zijn beurtclaim te doen gelden en dan via het dominante overloopdeel vervolgens te repareren. Een opvallende realisering van de pragmatische modus.

Ook zonder de syntaktische vervlechting met behulp van een overloopdeel kan de zin gerekonstrueerd worden. Al verschilt door de eenvoud de laatste van de eerste herordening, vanwege het ontbreken van de tweezijdige verbondenheid, er is toch ook verwantschap met de vorige realisering van de pragmatische modus. Want het begin van deze structuur, bekend als *anakoloet*, heeft eveneens tot doel

de beurt in te zetten. Bovendien wordt ook hier door substitutie - zij het radikaler - van de inzet afgezien, zonder dat overigens zo'n deel ook hier zijn informatiewaarde verliest. Tevens zijn bepaalde markeringen van de nieuwe inzet, de lege en gevulde pauzes, dezelfde. De overloopkonstruktie kan het best beschouwd worden als een syntaktisch meer komplexe (om reden van de dubbele verbondenheid van het overloopdeel) en psychologisch meer effectieve variant van de anakoloet (om reden van de benadrukking van het overloopdeel).

Nu is het opmerkelijk dat de gespreksdeelnemer in veel gevallen op de markeringen van zulke herstruktureringen blijkt te reageren. Ofschoon niet zonder meer gezegd kan worden dat al deze markeringen van rekonstruktie niet slechts aan de hoorder appelleren maar ook steeds de facto tot een reactie leiden, blijken feitelijke verbale minimale reacties veelvuldig hieraan gerelateerd te zijn (de niet-verbale responsies blijven in deze analyse buiten beschouwing). Opvallend is dan ten eerste dat de andere deelnemer, terwijl de eerste de volle beurt heeft, actief blijft, en wel coördinerend. Ten tweede dat hij tegemoet komt aan een behoefte van de ander en niet van zichzelf (niet primair althans), dat hij een impliciet 'verzoek' beantwoordt. Ten derde, en niet in de laatste plaats, dat de eerste spreker na deze tegemoetkoming blijkbaar voldoende steun heeft gekregen om coherent en syntaktisch *korrekt*, dus zonder aarzelingen, de geherstructureerde zin te voltooien.

Goodwin (1979 en 1981) heeft in extenso besproken dat sprekers binnen een zin om reacties van de hoorder 'verzoeken', dat ze dit doen met gebruikmaking van herstarts, pauzeringen en reparaties, en dat ze de gevraagde aandacht ook verkrijgen (vgl. ook Goodwin en Goodwin 1987). Dit proces van samenwerking strekt zich overigens ook uit over grotere eenheden dan zinnen (Goodwin 1986b). Goodwin beperkt zich echter in zijn beschrijving van dit proces binnen de zin tot één soort reacties: het oogkontakt.

De volgende voorbeelden illustreren de invloed van de luisteraar op de syntaxis van de uiting van de spreker, in relatie tot de aanduidingen die hij van de spreker krijgt bij enkele herstruktureringen in de vorm van anakoloeten. De initiaties van sprekerszijde bij deze herstruktureringen bestaan steeds uit de voor de hoorder bekende middelen, zoals pauzes, soms partikels (*Nou* in (18) en *eigenlijk* in (19)). Op grond van de konventionaliteit van deze middelen is de hoorder onafhankelijk van de inhoud in staat de afbreking en herstart als zodanig te herkennen.

(18) (Het JAC: 12-14):

A: Nou ik denk dat mijn - - nou mijn situatie is niet zo belangrijk.

B: Mm mm

(19) (Konsult 7: 37-38):

A: Jazeker - veel mooier. Ja - 't is nu helemaal - eigenlijk eh - als u nou

B: Ja

A: niet wist dat er wat was dan eh - zeg je

(20) (Konsult 7: 17, 9-10):

A: Nou ik geloof wel dat we zo - dat wa/ dat was 't ja.

B: Ja? ja?

(21) (Schoolkeuze: 34-36):

A: O dus als je als je zelf - als ze zeggen huishoudschool - en je wil 't niet

B: Hm ja

A: - dan kan je 'n test doen.

Op te merken valt in deze anakolooten dat de luisteraar niet reageert op de plaats waar gecorrigeerd is, maar al hiervoor, op de plaats waar de moeilijkheden zich aankondigen. Omdat zijn aandacht hier niet naar het gecorrigeerde uitgaat, reageert hij derhalve, onafhankelijk van de inhoud van de uiting, op de toevoegingen, de initiatoren van de reparatie. In de gevallen dat zijn reactie iets later komt, wanneer de herstart al is ingezet, blijkt hij eveneens praktisch onafhankelijk van de inhoud

te reageren, maar dan mede op de verbeterde structuur in wording.

Vervolgens illustreren de voorbeelden (19) en (20) dat een spreker er niet altijd meteen in slaagt te redresseren na de ondervonden steun. Hij blijkt waar nodig opnieuw een reparatie uit te voeren op hetzelfde of een nieuw repareerbaar item; in zulke gevallen wordt de syntacticiteit pas later hersteld.

Dan de overloopkonstrukties. In ons materiaal worden geen gevallen aangetroffen waarin de luisteraar al aandacht schenkt vóór het overloopdeel wordt uitgesproken, ondanks een eventuele plaatsing van een duidelijke markering van redressering, door bijvoorbeeld een pauzering; waarmee evenwel niet gezegd is dat reacties aldaar niet op kunnen treden.

Wat men in deze konstrukties ziet gebeuren, is dat er voor of/en na het overloopdeel gearzeld wordt, en dat er voorts gereageerd wordt *na* dit deel. Dit houdt waarschijnlijk verband met een verschil in aard tussen de onderscheiden herstruktureringen: in beide gevallen wordt weliswaar de inzet door de spreker verworpen, maar in de overloopkonstruktie is de verwerping vanwege het soepele en subtiële verloop veel minder ingrijpend dan in de anakoloet: er wordt nog voor een deel gekontinueerd, voor zover het overloopstuk wordt 'meegenomen' in de nieuwe structuur. Er is klaarblijkelijk sprake van een fixatie op een bepaald zinsdeel, die in de anakoloet niet is aan te wijzen, en deze fixatie leidt vervolgens tot de herstrukturering. Omdat door de overloopkonstruktie van de nood haast een deugd wordt gemaakt, doordat het verloop minder problematisch is dan in de anakoloet, en niet tot een geheel nieuwe konstruktie leidt, is het op het eerste gezicht enigszins verwonderlijk dat de hoorder op deze redressering reageert. Waaraan herkent hij de overstap, om op het gemeenschappelijk deel van de inzet en de gerekonstrueerde voortzetting te kunnen reageren? Hij laat zich kennelijk leiden door de aarzelvingsverschijnselen (waaronder mogelijkerwijs soms een wijziging in intonatie in de omgeving van de overstap), en door de intonatieve prominentie van het overloopdeel.³⁰

Een minimale responsie na het overloopstuk is ook rijker qua betekenis. Deze betekent niet slechts, zoals in het geval dat er een anakoloet in het spel is: ik ben attent op de optredende moeilijkheid; maar het betekent tevens en vooral: ik begrijp het gemarkeerde psychologisch centrale zinsdeel.

Wat levert de getoonde aandacht van de hoorder nu op? Dat in het algemeen de aarzelingen van de spreker voorbij zijn, dat dus wat na de geattendeerde moeilijk-

heden volgt syntaktisch korrekt is en zelfs vlot verloopt. De volgende uitingen geven de beknopte reactie te zien op een overloopdeel, dat door verschijnselen van aarzeling wordt voorafgegaan of gevolgd, plus de korrekte zin die een spreker na de verkregen reactie opbouwt. Het overloopdeel wordt in de protokollen gemarkeerd met de tekens: | |.

(22) (Horoskopen: 5, 21-23):

A: daar staat een eh - - - | een of ander bóótje of dīngetje | stond ervoor

B: Ja

A: ((gelach en gekuch)) 'n ding in de tuin of zo - ja.

B: Ja

(23) (Konsult 8: 3, 15-16):

A: - 't - - Is | vanaf máándag | - is 't - en 't wordt - eigenlijk in de

B: Ja

A: loop van de dag wordt 't steeds weer èrger.

(24) (De kikker: 1, 3-5):

A: maar eh toen ging ze eh ging | de vróuw van eh meneer Griezel | - die

B: Ja

A: ging naar de ss naar de tuin en die ging

(25) (Konsult 7: 6, 5-7):

A: Want ik heb | die dúizelingen - na dat onderzoek in 't akademisch

A: ziekenhuis in tweeënzeventig is dat geweest - - | heb ik niet meer gehad

B: Ja

A: - nadat ik die medicijnen ben gaan innemen.

Waar te nemen valt dat de aandacht van de hoorder in deze voorbeelden langs twee wegen getrokken wordt: ten eerste door lege pauzes en gevulde, voor of na het overloopteel, door herhalingen - in (22) van *een* en in (24) van *ging* - en ten tweede door de prominentie van het gemeenschappelijk deel van de voorlopige inzet en de korrekte zin, een prominentie die behalve door aksentuatie door vooropplaatsing in de korrekte zin wordt verkregen. Zo is bijvoorbeeld in (22) *bootje of dingetje* prominent.

Wat precies de syntaxis betreft valt niet slechts te observeren dat de overschakeling wordt uitgevoerd met een beperkt aantal ordelijke middelen, middelen die, bovenal, op de syntaxis van wat volgt over het algemeen een gunstig effect uitoefenen, maar ook dat deze overschakeling een vaste syntaktische plaats heeft, namelijk het begin van de zin. En ditzelfde geldt trouwens ook voor anakoloeten, ofschoon de syntaktische plaats hiervan wel eens elders in de zin gelegen kan zijn, wat dus in die gevallen op een positioneel vrijere ingreep wijst.

Zoals vermeld naar aanleiding van de anakoloeten zijn de moeilijkheden van de spreker niet in elk geval geheel opgelost na de nieuwe inzet. Vooral (24) laat dit zien: hier treedt opnieuw een overloopkonstruktie op.

Het verdient aandacht dat in overloopzinnen blijkbaar de inzet niet altijd woordelijk herhaald wordt, maar meer of minder ingrijpend gewijzigd wordt. Zo verandert in (22) *daar staat* in *stond ervoor*, en wordt in (26) *Dat is* tot *zijn dat*.

In verscheidene gevallen wordt de syntaktische struktuur van de gerekonstrueerde zin verstevigd door een 'steunwoord', dat wil zeggen dat het overloopstuk door een voornaamwoord of bijwoord hervat wordt. In (24) en (27) wordt zo'n anaforische hervatting gerealiseerd door het voornaamwoord *die*.

Hoewel de hoorder niet in alle gevallen van overloopkonstrukties de gevraagde aandacht schenkt, althans niet verbaal, zijn de vele gevallen dat hij dit wel doet,

opvallend genoeg om van een interactieve invloed te spreken op de zinsbouw in die posities in de zin waar de spreker problemen ondervindt.

In de beide volgende fragmenten is deze invloed van de hoorder op het vervolg eveneens heel aannemelijk, maar in afwijking van de vorige gevallen volgt hier de oriëntatie van de luisteraar niet onmiddellijk. En waarop reageert de luisteraar dan? In elk geval blijkens (26) en (27) op de compleetheid van de zin (gemarkeerd door een syntaktische begrenzing en een eindpauze), dus op een groter geheel dan het overloopstuk. Maar het is niet onaannemelijk dat juist als in de voorgaande gevallen hij toch ook en vooral reageert op het intonatief prominente stuk (in casu *stéken* en *slànk - maakkclub*) en de hierbij optredende tekenen van aarzeling.

(26) (Konsult 7: 7, 13-14):

A: Dat is - eh - | van die venijnige stéken | zijn dat hierzo en - dan heb

B: Ja

A: ik - als ik

(27) (Konsult 2: 61-63):

A: Vaak heeft | die/e slànk - maakkclub | die heeft wel sukses - - maar

B: - Ja

A: ook hierbij is de kunst om 't vol te houden.

Hier volgen enkele voorbeelden van *onderbrekingen* binnen de zin die niet tot herstrukturering leiden, maar die, evenals valse starts, de hoorder blijkbaar niet ontgaan. Ook zulke aarzelingen worden kennelijk als uitnodigingen tot reactie opgevat, met wederom de uit de reactie (*Hm* bijvoorbeeld in (28)) voortvloeiende bekende uitwerking op de syntacticiteit van de volgende uiting van de spreker:

(28) (Konsult 6: 69-70):

A: En dan begint ie soms wel wat eh - ik weet niet hoeveel keer te niezen en

B: Hm Ja? Dat

A: zo.

B: wel.

(29) (Konsult 1: 1-2):

A: Ja - voor eh z'n oren na laten kijken - -

B: Ja

(30) (Konsult 3: 64-65):

A: Nou - 't komt wel 'ns niet gelegen.

B: Mm Ja

Twee soorten van beïnvloeding van hoorderszijde op de structuur van de zin zijn aan de orde gesteld: die bij afsluiting en die bij anakoloeten, overloopstructuren en andere tekenen van moeilijkheden, die de spreker aanduidt. Waar we niet op zijn ingegaan, is de vraag of er, naast de besproken invloeden van de luisteraar, nog een invloed aanwijsbaar is die verder strekt dan de lopende zin en de afsluiting ervan, namelijk op de vorm van de volgende zin, die de spreker vormt na de procedure van afsluiting. Wat we hier slechts opmerken, is dat het ernaar uitziet dat zo'n voortzetting regelmatig in bouw *kongruent* zal zijn met de voorgaande uiting van de spreker.

Wel staan we tot slot nog stil bij een opvallend specifiek geval van congruentie van de volgende zin. Het gaat om een syntaktische regelmatigheid die zich voordoet zodra niet bij dezelfde spreker het initiatief tot een *herstelling* of *commentaar* ligt, maar bij de *andere*. We kunnen op deze plaats aan het feit voorbij gaan dat de ander de vereiste onderbrekingen snel uitvoert, wat naar de vorm bete-

kent met zeer beknopte bewoordingen, zoals (gedeeltelijk) herhalingen, korte vraagwoorden en minimale responsies. Een efficiency als deze herinnert aan de procedure van afsluiting. Nu viel in deze laatste werkwijze op, zoals besproken, dat ook sprekers hun reacties op de minimale responsies beknopt houden en bovendien regelmatig *echoën*. Welnu dit laatste gebeurt eveneens herhaaldelijk bij herstellingen. In de gevallen (31)-(35) en ook (20) is er de opmerkelijke tendentie dat niet alleen de structuren, waarin de herstelling gegoten wordt, maar ook de inhoudten geheel of grotendeels herhalingen blijken:

(31) (Konsult 7: 11, 3-4):

A: En daar bent u hard mee bezig, dat probeert u ook? Dat probeert u ook?

B: Hm?

(32) (Konsult 10: 6, 6-8):

A: Wàt kon je daar kon koo/? Wat kon je daar kopen?

B: Hè?

(33) (Stervensbegeleiding 3: 37-38):

A: Dan moet u dat direkt laten weten Hè?

B: Tuurlijk Tuurlijk.

(34) (Konsult 11, 3: 5-6):

A: Nou dat ziet er verder goed uit ((gerommel)) Ja - da's goed.

B: Mmh?

(35) (Konsult 12: 41-42):

A: Maar ik geloof niet dat 't daardoor komt Nee ik geloof niet dat.

B: **Ja?** **Niet?**

Dat de gevraagde reactie bovendien nog kan worden ingekort, wordt in (34) en (35) duidelijk. In (35) vertoont de inkorting zich in de vorm van afbreking.

Zoals de voorafgaande syntaktische regelmatigheden, maakt ook deze, die zich voordoet na een reparatie-initiatief van de hoorder, de invloed van hardop luisteren op de structuur waarneembaar.

Tenslotte, waarom een gespreksdeelnemer doet zoals hij doet, bijvoorbeeld echoën, is geen syntaktisch voorschrift. Komt een spreker, na de kennisneming van de interventie op een problematische plaats, tot de bouw van deze syntaktisch verantwoorde structuur, dan geeft hij hiermee gevolg aan iets anders dan een autonome eis van de syntaxis, namelijk aan een communicatieve behoefte. De precieze verklaring voor deze behoefte in gevallen als deze is niet eenvoudig te geven. Waarschijnlijk heeft een echoënde structuur met zuinigheid (de stelregel van de kwantiteit) en aanpassing van de reparerende spreker (de stelregel van de relevantie) te maken. Waar het in al de gevallen die hier besproken zijn, om gaat, is dat zulke welgevormde syntaktische bouwsels hun verklaringsgrond elders vinden, buiten de grammaticale regels om. Zo bleek in 4.2.1 dat een spreker door het gevraagde en verkregen begrip zodanig tevreden gesteld kan zijn dat hij meewerkt aan de zo doeltreffende afsluiting. In 4.2.2 bleek dat het ook kan zijn dat hij door de gevraagde en verkregen aandacht in staat gesteld is syntaktisch welgevormd voort te zetten. Deze welgevormdheid is er dan niet zo maar, niet min of meer arbitrair: ze is een demonstratie van een succesvolle probleemoplossing. De besproken structuren hebben dus, kortom, te maken met pragmatische beginselen, uiteindelijk met het streven naar de optimalisering van de gespreksvoering.

Het type van de echoënde reparatie staat weliswaar apart, doordat de minimale responsie een problematisering van het juist gehoorde inhoudt, maar het repeterend karakter van wat hieruit voortkomt, beantwoordt eveneens, blijkens de genoemde kenmerken van zuinigheid en relevantie, aan het streven naar optimalisering van de gespreksbijdrage.

4.3 Samenvatting

In dit hoofdstuk zijn eerst drie vormen van beïnvloeding van hoorderssignalen op de vervolguitingen van de spreker onderscheiden: op de afsluiting, op de voortzetting, en op de tussentijdse onderbrekingen in de vorm van reparatie. Vervolgens zijn van de minimale responsies de belangrijkste linguïstische oftewel syntactische implicaties voor de taalbouwsels van de spreker nagegaan. Eerst is de invloed van deze responsies geobserveerd op de vorm van de afsluiting die een spreker tot stand brengt, met een uiterste bondigheid als resultaat, en voorts de invloed op de syntacticiteit van het vervolg op uiting, in het bijzonder bij herstelling op eigen initiatief (zoals na de 'overloopconstructie') en bij aarzelingen van de spreker; tenslotte - beknopt - bij herstelling op initiatief van de ander.

Wat dan blijkt, is dat talige interactie niet beperkt blijft tot een afstemming van de sprekersbijdrage op de hoorder, inhoudelijk en formeel zich manifesterend. Haast vanzelfsprekend denkt men dan aan de structurering van een vraagzin; maar er is meer: een spreker blijkt te geleden en te sturen met middelen als sprekerssignalen, zoals pauzeringen, repetities en partikels. Daarnaast echter manifesteert interactie zich blijkaar als een aktiviteit van de hoorder. Die bestaat, behalve uit reaktie, uit sturing oftewel invitatie, met reperkussies voor inhoud en bouw van de zin. Wat speciaal de bouw van de zin aangaat, betekent interactie dat zinnen niet in één keer in hun geheel gevormd worden, zodat ze voor de hoorder als 'faits accomplis' zijn, maar dat ze stap voor stap in gezamenlijke procedures gekonstrueerd worden. Wat regelmatig naar voren komt, is dat de systematische middelen die een ontvanger aanwendt, in reaktie op de systematische aanduidingen van moeilijkheden waarop een spreker stuit, een gunstige uitwerking hebben op het verdere verloop van zijn uiting. Alsook dat in de interactieve procedures van beëindiging, die regelmatig 'issue making' genoemd moeten worden, de tweede stap (die van de ontvanger) eveneens een structureel effect heeft op de konstruktie van de derde stap (die van de eerste spreker). Dit effect is dan de zeer beknopte afronding.

En telkens weer laten de analyses hierbij zien dat pragmatische faktoren ten grondslag liggen aan syntaktische procedures.

HET SPREKERSSIGNAAL EN DE STURING VAN DE HOORDER

5.1 Van luisteren naar spreken

In de vorige twee hoofdstukken over het hoorderssignaal ging het achtereenvolgens over de fundamentele rol van dit signaal in gespreksvoeringen en over de invloed die ervan uitgaat op het verdere verloop van de uiting, respectievelijk van de nieuwe uiting.

In het laatste hoofdstuk is de aandacht gevestigd op wat er gebeurt ná hoorderssignalen, maar daarbij is tevens de retrospektieve samenhang bijna vanzelfsprekend aan de orde geweest tussen hoorderssignalen en specifieke signalen waarmee een spreker onder meer moeilijkheden die hij bij de uiting tegenkomt, aanduidt. Hier echter behandelen we enkele, voornamelijk interactieve, aspecten van deze signalen van de spreker explicieter. Eerst wordt een specifiek kenmerk ervan aangeroerd: ook inleidende signalen vertonen hoorderschap. Vervolgens worden de sprekerssignalen geklassificeerd. Tot slot wordt op het punt van de onmisbaarheid van de korrelerende tekens van hoorderszijde ingegaan vanwege het interactieve karakter van sprekerssignalen.

Vooraf nog kan de vraag gesteld worden of het op het eerste gezicht niet logisch zou zijn geweest eerst het sprekerssignaal onder de loep te nemen en dan pas het hoorderssignaal. Toch is deze volgorde opzettelijk niet in acht genomen. De reden is dat het teken waarmee een spreker zijn uiting opent niet alleen kenmerken van reactie lijkt te vertonen, maar bovendien van ontvankelijkheid. Juist het meest elementaire sprekerssignaal *ja* drukt dit ontvankelijke uit. Eigenlijk is dit al op voorhand aannemelijk. Want, waar het gaat om een openingssignaal, is het relevant, zo niet noodzakelijk, dat een ontvanger kenbaar maakt dat hij geluisterd en geregistreerd heeft. Op het kenmerk receptie, en dus op de verwantschap met het luistersignaal wordt nu nader ingegaan.

In hoofdstuk 3 bespraken we dat de geestesgesteldheid van receptiviteit het we-

zenlijke is dat het luistersignaal tot uitdrukking brengt. En we zagen ook dat de demonstratie van die ontvankelijkheid geen passief gedrag is, maar een activiteit, een handeling. Dat blijkt bijvoorbeeld uit de behandelde functie van aankondiging van een eigen volgende uitgebreidere handeling, wat we zelfinvitatie noemden, die, zij het dikwijls latent, een rol speelt. Het blijkt evenzeer uit de andere functies van sturing die besproken zijn. Maar het meest elementaire van het luistersignaal is toch de uitdrukking van contact, begrip en akseptatie. De vertolking van deze psychische disposities is een echte taalhandeling, niet minder dan de sturende werking die het signaal ook uitoefent. Het luistersignaal is als signaal van *ontvankelijkheid* wel een handeling sui generis, want het eigene ervan is dat het nog tot de illokutie van de taalhandeling waarvan het het (illokutief) effect is, behoort. We hebben erop gewezen dat de illokutie niet eenzijdig door de intenties van een spreker bepaald wordt, maar mede door de reactie, en wel de goedkeuring van de zijde van de ontvanger. Dat ratifikatie het sluitstuk van de illokutie vormt, volgt uit Austins (1962: 116-118) konstatering dat de 'uptake' het illokutieve effect is voorafgaand aan de (eventuele) andere, de zogeheten perlokutieve effecten. Zo kan men bijvoorbeeld pas iemand ertoe brengen dat hij lucifers aanreikt (een perlokutief effect bereiken), indien men hem heeft weten duidelijk te maken dat men erom verlegen zit. Deze ratifikatie van de intenties (het illokutieve effect) is het aandeel van de hoorder in de gedeelde activiteit van de gespreksdeelnemers. De illokutieve strekking blijkt met andere woorden door spreker en hoorder bewerkstelligd te worden.

Er is een aantal gronden aan te wijzen voor het feit dat de signalen aan het begin van de uiting eveneens deze illokutieve konsekventie van ontvankelijkheid tot uitdrukking brengen.

Ten eerste dringt zich de gedachte aan 'uptake' op omdat een aantal openingsignalen, zoals *ja*; *nou ja*; *precies*; *oké* identiek is aan de zelfstandige aanduidingen van hoorderschap. Deze *gelijkheid* wijst erop hoe soepel de overgang van hoorder naar spreker verloopt; maar bovenal dat de volgende spreker wil laten horen dat hij een goede hoorder is en dat zijn vervolghandeling een echte reactie is.

Ten tweede, afgaand op de *betekenis*, waarvan aangenomen mag worden dat die niet geheel versleten is (zie Schourup 1982: 8), ondanks de dominantie van de routine, achten we het uitgangspunt gerechtvaardigd dat de receptieve functie de basisfunctie van responsiewoordjes aan het begin van de uiting is. Dienovereen-

komstig vloeien andere funkties uit de basisfunctie, receptie kenbaar maken, voort. In elk geval geldt dat juist de karakteristiek van ontvankelijkheid de signalen van hoorderschap bij uitstek geschikt maakt voor opening van een beurt: veelzeggend is de grote frekwentie in beginpositie van *ja* en andere instemmende partikels. De beleefdheidsfunctie (handhaving van 'face'), die aan die van receptiviteit ten grondslag ligt, vergemakkelijkt blijkbaar andere funkties die met opening samenhangen, zoals die van geleding, van 'gap-plugging' ten dienste van planning en formulering, en die van voorkoming van beschadiging van het begin van een uiting door mogelijke overlapping (zie voor dit laatste Sacks e.a. 1978).³¹

Ten derde, de gedachte dat er meer aan de hand is dan een beknopte aankondiging dat een spreker iets te zeggen heeft, wordt opgeroepen door veelvuldige pauzeringen na *ja*'s en dergelijke vormen. Er is dus een zekere *onafhankelijkheid* van de beurt die eventueel in aantocht is. Dit duidt erop dat volgende sprekers dikwijls eerst willen tonen dat ze het gehoorde begrepen hebben alvorens verder te gaan. Ze blijken een groot belang toe te kennen aan het expliciet tonen van begrip (vergeleijk Schegloff 1982: 81).

Een vierde argument voor het receptieve karakter van de beginsignalen kan ontleend worden aan een *specifieke* gebruikswijze, waarover we eerder, vooral in 3.5, gesproken hebben. Hoorderssignalen worden menigmaal ingezet om te melden dat er problemen rijzen betreffende verstaan en begrijpen van de vorige uiting. Zoals aldaar besproken, kan een ongemoduleerd *ja* al de aanzet zijn tot een herziening of verklaring. Waar het hier om gaat, is dat de ontvanger zogeheten voorwoorden juist van *overeenstemming* gebruikt die impliciteren dat de bedoelde aansluitende reactie niet geprefereerd is. Zulke voorwoorden zijn dus zwak ondersteunend. Hoe relevant ondersteuning voor de gespreksdeelnemers is, toont het feit dat ook andere beurten dan niet-geprefereerde door ondersteunende woorden worden ingeleid. Bovendien tonen ook andere vormen van uitstel, zoals pauzeringen, partikels als *nou*, *wel* en *eh* en vooral de (niet-vragende) korte herhalingen, aan dat op deze plaats in een reagerende uiting begrijpelijkheid en akseptabiliteit in het geding zijn. En hoe receptief de tweede spreker zich wel opstelt, blijkt uit korrektief of expliciterend gedrag van de eerste, dat markeringen van uitstel, waaronder ook de zwakke affirmaties, oproepen. Klaarblijkelijk wordt aan de vorige spreker onmiddellijk na deze markeringen de gelegenheid geboden, en wel bij voorkeur, het heft

in handen te nemen. Dat juist zo vaak de beknopte uitingen van overeenstemming worden gehoord als niet-overeenstemming implikaterend, bewijst dat, althans enige, herkenbare ondersteuning, en dus beleefdheid, sociaal wenselijk is, alvorens de niet geprefereerde uiting te beginnen; en voorts dat hoorderssignalen precies als tekens van ontvankelijkheid en begrip kennelijk zeer geëigend zijn om als typische voorwoorden te dienen van gebrek aan overeenstemming.³²

Hier volgen enkele voorbeelden van onmiskenbaar receptieve signalen aan het begin van juist die volgende uitingen die de overeenstemming zouden kunnen bedreigen. Het feit dat de hoorder niet kiest, door middel van de vraagvorm, voor een expliciete problematisering, maar precies voor een zwakke instemming, blijktens de neutrale intonatie, is veelzeggend (zie ook de voorbeelden (18) en (19) in hoofdstuk 3).

(1) (Reddingsbrigade: 7, 12-13):

A: Da's nogal makkelijk - - een heel eenvoudig rekensommetje -

B: Ja - maar ik vraag me af

(2) (Reddingsbrigade: 7, 26-27):

A: da ging hartstikke goed - joh ging beter dan die van Tom.

B: Mm - dat vergeten we

(3) (Konsult 3: 92-93):

A: 't Is wel vies geweest - - En nu is 't weer eh nou ja nor/normaal

B: - Ja - Nou geweest.

De sprekers A gaan in al deze gevallen reeds na een zwak reagerend respectievelijk *Mm*; *Ja* en *Ja* over tot explicatie. Klaarblijkelijk is het signaal alleen al

toereikend om dit effect te bereiken.

Wat dus op de besproken gronden blijkt, is dat openingssignalen een elementaire komponent van het signaal van hoorderschap vertonen, namelijk ontvankelijkheid.

Maar de receptiviteit wordt niet altijd even direkt geuit. Al wat hier gezegd is over het inleidende *ja* en *hm* geldt eveneens voor een aantal andere uitingen van hoorderschap: voor partikels als *juist; precies; zeker; nou ja; jawel; ja ja; oké; goed; goh*. De overeenkomst bestaat erin dat ze de beschreven basisattitude aanduiden. Maar een ander voorwoord als *kijk* verschilt meer dan gradueel van *ja* en varianten. Het kan weliswaar duidelijk het kenmerk van ontvankelijkheid vertonen, wanneer het als zelfstandig hoorderssignaal gebruikt wordt, maar in dat geval is er toch van een andere gebruikswijze sprake. En dat gaat gepaard met een groot verschil in de mate van receptiviteit.

Bij de partikels *nou* en *wel* daarentegen is het kenmerk ontvankelijkheid, en dus ook de terugverwijzing, weer veel sterker dan bij *kijk*. Dit anaforisch karakter bij niet-zelfstandig (inleidend) gebruik is hetzelfde als bij zelfstandig gebruik. Het anaforische blijkt ook op een andere wijze duidelijk: als naar combinaties gekeken wordt zoals *nou en of; nou ja; ja nou; wel ja; jawel; wel zeker en zeker wel*. Op deze gronden worden *nou* en *wel* bij de eerste groep ingedeeld.

Dan is er een tweede groep van openingssignalen. Woorden als *zeg; luister; weet je; dus; eh* komen niet als zelfstandige luistersignalen voor. Ze zijn daarom te beschouwen als sprekerssignalen, waarin het receptieve aspect slechts verborgen aanwezig is. Hiertegenover zou men de eerste groep het beste als *hoordersprekerssignalen* kunnen betitelen vanwege het opvallende retroactieve aspect. In het volgende zal deze onderscheiding sprekerssignalen en hoordersprekerssignalen echter niet voortdurend gemaakt worden; vaker zal de laatste categorie gemakshalve kortweg als sprekerssignalen benoemd worden.

Er zijn nog meer overeenkomsten met de zelfstandige hoorderssignalen dan op het punt van de receptiviteit. Zo geven de openingssignalen de antwoordende spreker de tijd zijn kommunikatieve bedoelingen te koderen en te formuleren. Hetzelfde geldt voor hoorderssignalen. Wel treedt deze functie in de sprekerssignalen wellicht evidentier aan het licht door het zeer veelvuldig optreden van bege-

leidende pauzerings.

Een ander punt van overeenkomst is dat èn de minimale inleidingen van de spreker èn de minimale reacties van de hoorder geleidingssignalen zijn.

Wat daarentegen als eigen aan de minimale inleidingen van de spreker in het oog springt, of hij nu sprekerssignalen of hoorderssignalen gebruikt (in tegenstelling tot zelfstandige hoorderssignalen), is dat de spreker zich aanmeldt, en wel in die zin dat hij aankondigt terstond iets te zeggen te hebben; zijn signaal is een claim op een uitgebreide beurt. Het zelfstandige signaal van de luisteraar is dat nu juist niet: dit zegt dat een uitgebreide beurt nu aan de ander toekomt. Het richt zich, kortom, tot de hoorder als spreker, terwijl het sprekerssignaal zich tot de hoorder als hoorder richt. En het hoorders-sprekerssignaal vertoont beide aspecten. Zo drukken deze typen tekens elk op een eigen manier de afstemming uit op het doel van het gesprek.

Inleidende signalen, zo zagen we, delen een aantal belangrijke kenmerken met hoorderssignalen. Wat hier vooral de aandacht heeft gekregen, is dat de ontvanke-lijkheid van het hoorderschap zich zelfs tot die positie in de konversatie uitstrekt waar de spreker reeds begint aan een nieuwe bijdrage; vervolgens dat de terughou-dendheid van de uitingen van hoorderschap als een nuttige strategie werkt, wanneer men zich als spreker aandient.

5.2 De gedifferentieerde sturing door het sprekerssignaal

Meer of minder uitdrukkelijk kwam in de vorige hoofdstukken (vooral hoofdstuk 4) al ter sprake dat sprekerssignalen gewoonlijk congruente reacties oproepen. Juist op het sturende aspekt van deze signalen gaan we hier nader in, vooral op de al dadelijk opvallende verschillen in appellerende functie. Naar deze verschillen in deze functie geven we hier een indeling van de diverse tekens. Wat ze alle weliswaar gemeenschappelijk hebben, is dat ze op contact maken gericht zijn, maar daarenboven laten ze ook een verdere kognitieve *differentiatie* zien.

Opmerkelijk voor het sprekerssignaal is dat het enige reactie bij de hoorder op-

roept. Ook in het geval dat het signaal de terughoudendheid vertoont van het luistersignaal. De minimale responsies komen niet uit de lucht vallen, maar zijn reacties op elementen in de uiting van de spreker die erom blijken te *vragen*. De middelen waarvan hij zich bedient worden wel 'vlaggen' genoemd. Dit vlaggen vindt niet alleen plaats ten behoeve van de spreker zelf, om aan te duiden dat hij orde op zaken stelt in een bepaalde fase van de uiting die hij vorm geeft, maar hij wenst ook dat zijn vlaggen zowel opgemerkt als beantwoord wordt met vergelijkbare uitingen van een koöperatieve instelling ten aanzien van het gespreksdoel. Sprekerssignalen zijn met andere woorden vragen. Zoals op het niveau van de verbeurting de handelingen van een spreker en een hoorder niet toevallig naast elkaar staan, maar verbonden zijn coherentie vertonen op de wijze van vragen en antwoorden, zo zijn er ook *binnen* beurten *korrespondenties* van minieme elementen (zie Goodwin 1981). Deze elementen staan niet slechts ten dienste van het proces van vergewissing over en weer inzake overeenstemming over wat gezegd en bedoeld wordt, inclusief over de benodigde vooronderstellingen; ze staan tevens ten dienste van de segmentering van de uitingen, doordat zulke korrespondenties voorkomen op de grens van de eenheden van beurtopbouw.

Deze paarsgewijze ordening, ook binnen beurten, zou al zeer waarschijnlijk zijn krachtens het feit dat beide typen signalen in tal van gevallen op elkaar volgen, maar ze blijkt bovendien overtuigend uit wat er gebeurt als minimale responsies uitblijven. Zoals, op grond van de eigenschap van 'konditionele relevantie' van korresponderende beurtparen, een antwoord gemist wordt, zo wordt ook een reactie die minimaal is, gemist. Dat een spreker de absentie van een minimaal antwoord inderdaad opmerkt, blijkt uit de nadrukkelijke stilte die hij dan in acht neemt of uit de herhaling van vragende signalen of uit beide. Van de laatste optie (gebruikmaking van beide middelen) volgen enkele voorbeelden:

(4) (Konsult 4: 32):

A: Zullen we maar laten zitten - - vind ik - - hm? ja? - - Jij vindt 't

A: allang best.

Het ene signaal (van de arts) volgt hier het andere op. Maar het resultaat van het rekest is nul. Dit wordt met zoveel woorden dan ook gekonkludeerd door A.

(5) (Konsult 4: 28-29):

A: ongeveer als 'n boontje - - of niet? Vin je 'm groter of kleiner?

(6) (Konsult 5: 9, 14-15):

A: Ik neem aan dat zij de verantwoordelijkheid verder ook wel hebben hè? - Of

A: niet?

B: Ja

Ook in (5) blijft reactie uit na pauzering en vraagpartikel. Dan volgt er nog maar een aanvullende vraag. In (6) is er nog een aparte vraagsignalering (*Of niet?*) nodig. Zijn vervolghandelen bewijst dus dat een spreker vraagt om een minimale responsie en dat deze responsie met name met behulp van sprekerssignalen wordt uitgelokt.

De onzekerheid aan sprekerszijde, dus het vraagkarakter van een sprekerssignaal kan zeer gedifferentieerd zijn. Er zijn verschillende klassen van signalen waarmee de sturing van de ontvanger wordt verricht. Er kan sterk en zwak gestuurd worden, hetgeen afhankelijk is van de *zekerheid* die een spreker heeft over wat hij gaat zeggen. We onderscheiden twee soorten sterke stuurders en vier soorten zwakke stuurders. Eerst dan de sterke stuurders.

De eerste krachtigste groep vormen de *tendentie*- of evidentiesignalen. Ze beïnvloeden de voortzetting van de zijde van de hoorder, en wel in die zin dat de richting van de reactie al wordt aangeduid. Op basis van een zekere evidentie heeft de spreker het antwoord al voorgesorteerd. Vooral in retorische vragen is dat het geval. Die ontlenen hun kracht aan de gepostuleerde zekerheid over gedeelde assumpties. Deze zekerheid kan gemarkeerd worden door afsluitende partikels als *hè?*; *niet?* *nietwaar?*; *hoor!*; *ja (toch)?*; *weet je?* Een voorbeeld: *Ieder huisje heeft*

zijn kruisje, hè!

Vaak wordt sterke sturing uitgedrukt door signalen die niet op evidentie wijzen, maar wel een hoge mate van zekerheid aanduiden aangaande de gedeelde achtergrondkennis; en op deze basis nodigen ze de hoorder uit deze kennis te activeren, te komen, aldus Geis en Zwicky 1971, tot een 'invited inference'. Zulke stuurders zijn *kijk; luister; nou; wel; zeg; ja; je weet; weet je*. Ze worden aan het begin van een uiting aangetroffen, en enkele soms ook in het midden of aan het eind. Op deze laatste plaatsen komen bijvoorbeeld voor *weet je; of zo; en zo; en-zovoort*. Dit in tegenstelling tot de vorige categorie van uitroepende stuurders: die treedt veel vaker in eindpositie op; maar ook die kan wel in binnenpositie aangetroffen worden (bijv. *Ieder huisje hè / hoor / niet waar / weet je heeft zijn kruisje!*).

Dan de stuurders die *zwakker* en indirekter de hoorder beïnvloeden, zoals *eh, dus*; het zwakke *weet je* en het zwakke *nou*. Ze komen vooral voor aan het begin van een uiting, sommige echter alleen aan het eind, zoals - uiteraard - de dalende intonatie of een andere aanwijzing van syntaktische voltooidheid.

Het criterium dat bepaalde partikels inderdaad slechts een zwak sturende uitwerking hebben, is het optreden van begeleidende aarzelingsverschijnselen (zie hoofdstuk 2).

Van de omringende pauzeringen zijn de gevulde eenduidig zwak. De onge vulde pauzeringen daarentegen dienen in sommige konteksten niet ter aanduiding van moeilijkheden, maar van emfase (bijv. in een uiting als *Nou - - dat staat dus vast!*); dan is er van wijzen op onzekerheid geen sprake meer. Wat derhalve moet worden vastgesteld, is dat de sturende kracht van een en hetzelfde signaal niet altijd gelijk is: *nou* drukt nu weer een sterk appel uit, dan weer (bij planning en korrektie) een zwak. Voor *weet je* gaat hetzelfde op, bovendien kan het nog uitroepend zijn, een tendentiesignaal.

Hier volgt een komplette graduele indeling van de sturingssignalen. Te onderscheiden zijn dus twee soorten sterke stuurders:

- (1) *tendentiesignalen*;
- (2) *zekerheidssignalen*.

En daarnaast vier soorten *zwakke* stuurders:

- (1) *verbindingspartikels*, zoals *dus; en; maar*;
- (2) *uitstelpartikels*, ter uitdrukking van planning of korrektie of dispreferentie, zoals *ja; nou; wel; ik bedoel; oké; weet je; eh*;
- (3) *uitstelsignalen* (niet-lexikaal en aangewend voor dezelfde processen), zoals een pauzering, een redundante herhaling, een klankrekking;
- (4) *begrenzingssignalen*, zoals een syntaktische grens, een syntaktische pauze, een afsluitende intonatie, een afbrekingssignaal.

Deze indeling verloopt volgens een schaal van *afnemende* interactieve waarde. Aan het ene uiterste van de schaal staan de krachtig sturende tendentiesignalen, een hoge graad van zekerheid over de uiting uitdrukkelijk en vandaar een tegendraads antwoord praktisch uitsluitend. Aan het andere uiterste staan de begrenzers. Het sturend vermogen is eigenlijk secundair in vergelijking tot de functie van begrenzing.

De laatste groep, de begrenzingssignalen, staat enigszins apart. Signalen ter begrenzing van uitingen zijn namelijk qualitate qua primair cesuurtekens, terwijl de ander zwakke stuurders alle primair zowel als tekens van structurele verbinding als van aarzeling, cognitief en interactief, worden herkend. Waar evenwel een uiting wordt begrensd, wordt ook gestuurd, maar de sturing is zwakker. Ook begrenzingstekens lenen zich voor aarzeling en planning van de zijde van de spreker en van de ontvanger. Vanwege deze processen die zich op cesuurplaatsen voltrekken, zijn markeringen van afsluiting vlaggen en derhalve, als vlaggen, gericht op de ontvanger. Van deze groep signalen springen afkappingen de hoorder wellicht het meest in het oog. Ook begrenzingssignalen noemen we zwak spreker en hoorder sturende signalen.

In het gegeven schema wordt afgezien van minder betekenisarme oftewel meer inhoudelijke stuurders, zoals een bijvoeglijk naamwoord of bijwoord in de overtreffende trap, maar ook van modale partikels zoals *toch; wel; even*. De laatste zijn geen onderbrekingen of toevoegingen, maar tot het zinsverband behorende konstituenten.

De gemaakte onderscheidingen zijn niet geheel disjunctief. Zo is het verschil tussen een tendentie- en een zekerheidssignaal vloeiend. Zo vallen voorts de middelen van uitstel, bijvoorbeeld de pauzes, ook voor een belangrijk deel onder de

middelen ter begrenzing van zinnen. En andersom, zo merkten we op, moet bij begrenzingen, zoals pauzes, altijd rekening gehouden worden met aarzelingen vanwege het ondervinden van moeilijkheden bij de voortzetting.

Vervolgens, de lexikale en de niet-lexikale signalen van uitstel verschillen niet zoveel, behalve nu juist op het punt van lexicaliteit. Bij de pauzeringen hebben we reeds opgemerkt dat het strategieën zijn, gelijkwaardig aan verbale middelen (hoofdstuk 2); maar toch ook dat de laatste door het kenmerk lexicaliteit iets meerzeggend zijn en daardoor in het taalverkeer een hogere status hebben, en vooral dat ze beurttechnisch krachtiger zijn.

Er zij in dit verband op gewezen dat de sturing van de luisteraar heel impliciet kan zijn, dat met andere woorden het subjectieve aspect van de problemen, die de spreker ondervindt bij de voortzetting van de boodschap, het intersubjectieve kan overheersen. Toch is de intersubjectieve functie van het sprekerssignaal in zoveel gevallen zo duidelijk blijktens de effecten in de vorm van minimale reacties, dat abstraktie ervan de beschrijving te kort zou doen.

Het zal met de relatieve onzekerheid bij de gebruikers samenhangen, dat zwakke stuurders het typische aspect van *verzachting* vertonen. In het algemeen overigens zullen alle stuurders, zwakke en sterke, gemakkelijk dit effect uitoefenen. Ze sturen immers aan op verstaanbaarmaking en verstandhouding. Streven naar overeenstemming over kontekst-vooronderstellingen, zal veelal verzachting tot uitwerking hebben. Maar speciaal uitstel ter voorbereiding van de opties die men gaat verrichten, behelzen modale aspecten van ontoereikendheid, omzichtigheid en konsideratie. Bovendien draagt het informele karakter van al dit soort middelen bij - zij het niet dwingend - aan de uitwerking van verzachting.

In de volgende voorbeelden van sterke en zwakke sturing gaat onze aandacht uit naar precies het *begin* van de uiting. Dit is een positie waar gewoonlijk een specifieke interactie plaatsgrijpt, waar namelijk visueel contact gelegd wordt door de deelnemers (Goodwin 1981). Het is wellicht verrassend dat, als alternatieven, op deze plaats reeds verbale reacties kunnen optreden. Verrassend, omdat bij een reactie als *Ja*, vanwege de betekenis, aan meer, namelijk aan enige overeenstem-

ming, gedacht zou kunnen worden. Vervolgens is opmerkelijk dat deze reacties nauw blijken aan te sluiten op sturingssignalen van de spreker. Zelfs aan het begin van de uiting blijken er hechte korrelaties van wederzijdse signaleringen op te treden. Wat hierbij belangrijk is om vast te stellen, is dat uit de koördinatie van de signalen van reactie blijkt dat sprekers *daadwerkelijk* sturen, in casu vragen om oriëntatie, en dat dit niet slechts aan het eind van de eigen uiting plaatsvindt met behulp van de evident vragend-uitroepende partikels als *nietwaar; hè; hoor*, maar ook daar, zij het impliciet, waar nog geen begin is gemaakt met de eigenlijke bijdrage. Zelfsturing is één aspect van het sprekerssignaal, sturing van de ontvanger echter is het andere. In de volgende gevallen behelst de reactie op het teken van de spreker aandacht, aandacht die een ontvanger al dadelijk schenkt in antwoord op de vraag erom door middel van de verwijzing naar moeilijkheden, die een spreker ondervindt bij wat hij te zeggen heeft. Wat hier de aktiviteit van de hoorder aangaat, blijft de funktie van begrip tonen achterwege: het is in deze fase te vroeg om te kunnen begrijpen. Ofschoon in deze gebruikswijze hoorderssignalen vooral prospektief zijn (attentie toezeggen voor wat komen gaat), valt de mogelijkheid niet totaal uit te sluiten dat in bijzondere gevallen wel van een alleen maar reagerend hoordersteken sprake is, van een verlate reactie, die geheel voorbijgaat aan het uitnodigend teken waarmee de spreker start.

Eerst volgen hier enkele voorbeelden met sterke sturingssignalen:

(7) (Konsult 8: 25-26):

A: Nou ik denk dat 't 't tranen is

B: Ja

(8) (Politiekommissaris 1a: 5-6):

A: Ja gelul.

B: Ja daarom -

(9) (Konsult 7: 10, 2-3):

A: Nou dat is gekkenwerk . .

B: Ja

(10)

A: Ja kijk dat doe ik elke week.

B: Hm hm

Na deze sterke stuurders volgt ter illustratie een aantal uitingen met zwakke stuurders van verbale aard. Terwijl (11)-(15) attentie vragende verbindingssignalen (met begeleidende aarzelsverschijnselen) vertonen, is er in (16)-(20) sprake van aandacht vragende plannings- of reparatiepartikels:

(11) (Kembewapening: 20-21):

A: - - En dan vraag ik me toch af zus en zo -

B: M

(12) (Kembewapening: 44-45):

A: Maar ook - - dat erváren -

B: - - Hm hm

(13) (Sportpanorama: 4, 1-2):

A: dat ik eeeh (4) eh ja zo'n inleiding

B: Ja ((gelach)) ja toe maar.

(14) (De kikker: 2, 12-13):

A: En toen eh zei eh mevrouw fff da dat eh dat 't eh

B: Hm hm

(15) (Bioskoopfilms: 43-44):

A: En Bommel da's () die eh

B: Ja

C: Da's die grote beer

(16) (Konsult 3: 64-65):

A: Nou - 't komt wel 'ns niet gelegen.

B: Mm

(17) (Konsult 5: 9, 4-5):

A: Nou oké - ()

B: Ja 't kan wel hoor.

(18) (Konsult 5: 7, 4-6):

A: Ja - nou ja - tenminste de

B: Hm Ja - de moeder heeft 't recht

(19) (Orde houden: 52-53):

A: Ja weet je - dan liet ie 't maar gaan.

B: Ooh

(20) (Konsult 7: 10, 5-6):

A: Ik bedoel eh zo los mogelijk te leven.

B: Ja ja

In deze gevallen rekenen we de ene keer *nou* en *ja* tot de zwakke stuurders, de andere keer tot de sterke. De verklaring hiervoor is dat we, zoals vermeld, uitgaan van de aanname dat de zwakke sturingen van de sterke onderscheiden zijn door begeleidende verschijnselen van aarzeling, vooral gevulde pauzeringen.

5.3 De onmisbaarheid van het korrelaat van een sprekerssignaal

Sprekerssignalen en hoorders-sprekerssignalen, of ze nu sterk of zwak sturen, vormen de stimuli van de hoorderssignalen. Goodwin (1981) maakt echter de opmerking dat, al bestaat op allerlei diskrete plaatsen in de gespreksvoering bij de deelnemers de behoefte aan oogkontakt, dit toch niet bij alle onderbrekingen of 'breuken' van sprekerszijde tot stand komt. Ook voor de alternatieve verbale minimale reacties geldt dat ze *achterwege* kunnen blijven, ofschoon hierom gevraagd wordt door middel van sprekerssignalen. Hierover nu een aantal opmerkingen.

Ten eerste is het vanzelfsprekend dat een ontvanger te allen tijde uitgebreider kan reageren dan met het verwachte ontvangstsignaal. Het uitgebreide antwoord impliceert dan evident de oriëntatie van de hoorder. Aan de behoefte van de ontvanger uit te drukken dat de boodschap goed is overgekomen, en aan de behoefte van de spreker dit te willen weten, is dan inklusief voldaan.

Ten tweede dient niet vergeten te worden - al valt dit buiten ons bestek - dat er de alternatieve mogelijkheid is van niet-verbaal reageren.

Ten derde moet bij deze toch al zo economische middelen ook nog rekening gehouden worden met een bepaalde extra-efficiency in dosering. Niet slechts ten aanzien van de hoeveelheid informatie van de minimale responsies, maar ook ten aanzien van de frekwentie is de *stelregel van de kwantiteit* van kracht. Het is namelijk zo dat, wanneer een hoorderssignaal eenmaal gegeven is, de geldigheid

ervan een zekere termijn heeft. Terecht maakt Duncan (1973: 36) de opmerking dat responsie in het back-channel niet na ieder teken binnen de beurt verplicht is, dat is na elk syntactisch voltooiingspunt (of na iedere beweging van het hoofd van de spreker). Een spreker gaat er in voorkomende gevallen kennelijk voor een heel beperkte tijd vanuit dat de andere partij, al signaleert die partij dit niet, toereikend deelneemt, tenzij die het tegenovergestelde kenbaar heeft gemaakt. Deze sterke 'geldigheidsmodus' (Franck 1979: 43) vloeit voort uit het beginsel van samenwerking, dat gebaseerd is op de rationaliteit die gespreksdeelnemers bij elkaar veronderstellen.

Een vierde verklaring voor het uitblijven van minimale responsies is de hoge mate van *subjektiviteit* van de problemen waarop een spreker stoot. Deze kan zodanig zijn dat de interne problemen van de spreker de overhand hebben, ten koste van de intersubjectiviteit van de communicatie. Dat wil zeggen dat het er maar uitziet dat in voorkomende gevallen de spreker door zijn gepreokkupeerdheid met interne moeilijkheden een reactie niet nastreeft en dat om deze - of andere - reden de deelnemer niet in staat is of zich niet geroepen voelt die te geven. Het kan ook zijn dat de ontvangende partij enige tijd zich van bewijzen van deelneming onthoudt uit onverschilligheid of een ander motief. Wat evenwel van kracht blijft, is dat de problemen, die de spreker ondervindt, ontegenzeggelijk ten overstaan van een luisteraar worden opgelost, met inachtneming, zoveel mogelijk, van diens perspectief. In zover zijn communicatiemoeilijkheden altijd intersubjectief.

Indien hoorderssignalen niet altijd verplicht zijn, dan zou men bij zo'n op het eerste gezicht eenzijdige oriëntatie, in plaats van tweezijdige, niet meer kunnen spreken van een geordend paar van wederzijdse oriëntaties. Niettemin, zoals we weten, houdt konditionele relevantie ook in dat bij ontbreken van het tweede lid het betekenisvol afwezig is en dus wordt opgemerkt. Waar het inzake deze notie om gaat, is niet dat reactie verplicht is, maar dat er een speciale verwachting wordt gewekt, een gemis gevoeld wordt, dat als zodanig van invloed is. Dat zo'n *signifikante afwezigheid* een rol speelt, blijkt, zoals besproken in 5.1, uit de gevallen dat met behulp van een herhaald sprekerssignaal om responsie gevraagd wordt.³³

We hebben gronden aangevoerd voor het achterwege blijven van luistersignalen. De vraag rijst of, *andersom*, er luistersignalen optreden zonder sprekerssignalen. De laatste lijken immers overbodig, zodra er inhoudelijke gronden zijn voor een minimale responsie. Die zijn er als er kritische plaatsen in de uiting zijn waar te nemen, of als het subjectieve moment van waardering sterker dan gewoonlijk in het oog springt. Maar bovenal is er de behoefte, intrinsiek aan geslaagde taalhandelingen, van de spreker om tot een illokutief voltooiingspunt te komen, om tenminste een blijk van registratie te ontvangen. Theoretisch zouden de inhoud van de uiting en vooral de illokutieve strekking dus voldoende moeten zijn om de bewijzen van ontvangst af te roepen, maar praktisch blijken er steeds weer aparte tekens bij *nodig* te zijn, hoe zwak ook, om deze bewijzen te verkrijgen. Zulke tekens hoeven, zeiden we, blijkbaar niet lexikaal te zijn; met name een syntaktische grens, een intonatieve aanwijzing of een pauzering kan volstaan. Het teken van 'uptake' heeft dan in relatie tot het voorafgaande teken van de spreker niet slechts de kwaliteit van een 'post hoc', maar mede van een 'propter hoc'.

Deze beide kwaliteiten worden niet geschaad, als het zich voordoet dat de ruimte tussen een sprekerssignaal en een hoorderssignaal enige afstand beslaat. Ontvangers bepalen in een zekere vrijheid het moment van interventie en laten zich leiden door de subtiële maatstaven van de gesprekssituatie. Dat kan met zich mee brengen dat ze aangeven bovendien het stuk na de probleemplaats beluisterd te hebben, waarvan een herhaling daarom niet nodig is. Ze handelen dus ondanks hun vaak precies gekoördineerde attentie niet automatisch, maar betekenisvol (aldus Goodwin 1981: 64-65).

5.4 Samenvatting

De belangrijkste punten die de revue passeerden, zijn de volgende. Ten eerste dat hoorders niet willekeurig minimale reacties produceren, maar dat ze op vormelijke stimuli reageren, zelfs onafhankelijk van de inhoud. Deze hechte koordinaties zijn te beschouwen als schema's van tussenvragen en tussenantwoorden.

Ten tweede, zulke tussenvragen hebben een sterke of zwakke sturende kracht. Ze vertonen een heel geschakeerd beeld.

Ten derde, waar de sturing niet leidt tot de zo karakteristieke minimale responsie, is een van de voornaamste verklaringen hiervoor dat er op zulke plaatsen sprake is van een onthouding, en dus een opmerkelijke, betekenisvolle afwezigheid.

Ten vierde, aan het begin van dit hoofdstuk is besproken dat inleidingssignalen een grote ontvankelijkheid, meer of minder krachtig, tot uitdrukking brengen. Dit is een saillant kenmerk van openingssignalen. Kennelijk is het even laten blijken van het streven naar betrokkenheid en overeenstemming de beste introductie van beurtelings spreken.

Hoe dikwijls bijna onopvallend en routineus deze markeringen ook kunnen zijn, het wezenlijke beginsel van konverseren, het streven naar samenwerking of beleefdheid, blijkt tot in deze, zo veelvuldig optredende en kennelijk rijke, details zijn stempel op het voeren van gesprekken te drukken.

DE ZIN ALS BASISSEGMENT IN DE INTERAKTIE

6.1 De verhouding van de zin tot de uiting

Zinnen zijn gemakkelijk herkenbare grootheden in het taalgebruik, al is het waar dat de beschouwer bij de analyse ook op problemen stuit (Bales 1950; Richardson 1981). Het blijken bovendien cruciale eenheden te zijn, zoals we al vaststelden bij de bespreking van pauzingen in 2.2.2. En niet slechts de minimale signaleringen van sprekerszijde, maar ook die van hoorderszijde wijzen hierop. Nu voornamelijk aspecten van de signaleringen in het voorgaande besproken zijn, wordt dieper op de kwestie ingegaan of de notie zin in een analyse van interactieve begrenzende verschijnselen te gebruiken is, en vervolgens of ze inderdaad een centrale eenheid voor de taalgebruiker zelf is.

Eerst wordt de notie zin onderscheiden van andere, namelijk de uiting en de handeling. Daarna wordt een pragmatische definitie van de zin gepresenteerd. Vervolgens wordt gesteld dat zinnen, in de kontekst voortgebracht, regelmatig niet de resultaten zijn van een gebrekkige performantie, maar integendeel van strategieën, die gericht zijn op een zinvolle en doorzichtige gespreksvoering (overeenkomstig de grondregels van Grice). In aansluiting hieraan wordt tot slot behandeld hoe taalgebruikers zelf, als gespreksstrategen, zich systematisch van deze grondregels bedienen, om een zin, hoewel als een abstrakt elementair bouwsel analyseerbaar - maar niet zonder problemen - in concreto met grammatisch-pragmatische signalen (linguïstisch en paralinguïstisch gekenmerkt) te begrenzen en herkenbaar te maken.

Over het syntaktisch aspect van in het bijzonder pauzingen (pauzingen als begrenzingen van syntaktische eenheden) is reeds gesproken in 2.2.2.

Onze probleemstelling ligt op twee strikt onderscheiden niveaus van taalbeschrijving en heeft daarom iets paradoxaals: de bruikbaarheid van een abstrakt linguïstisch begrip toetsen in het concrete gebruik van de gespreksvoering. Het is im-

mers gebruikelijk in de linguïstiek uitingen van zinnen te onderscheiden (zie voor dit onderscheid Dik en Kooij 1979; Kraak en Klooster 1972; Lyons 1977; en vele anderen). Dit onderscheid in aanmerking genomen, zou het onzuiver zijn in pragmatisch onderzoek een strikt grammatisch begrip over te planten op taal in uitvoering. Een wezenlijk verschil tussen pragmatiek en grammatika is toch juist dat de laatste abstracte bouwsels, zoals zinnen, beschrijft, en niet de konkrete realiseringen van deze bouwsels in het hic en nunc, die bepaald worden door sociale en cognitieve factoren.

Het is dan ook niet onze bedoeling aan het gebruikelijke onderscheid tussen uiting en zin afbreuk te doen. Het gaat hier om de vraagstelling hoe het geval, hier dus de uiting, zich verhoudt tot het type, de zin. Want het gegeven ligt er dat de grammatische competentie van taalgebruikers een zeer elementaire komponent vormt van de kommunikatieve competentie: sprekers en hoorders wenden hun taalkennis, zoals van het lexikon en de syntaxis, aan in de gebruikmaking van hun sociale taalvermogen in heel zijn breedte. De zinsgrammatika beschrijft echter op grond van haar abstracte doelstelling niet de aktualisering van zinnen, zoals ze door de taalgebruikers worden voortgebracht en gehoord. *Zinnen in gebruik* zijn typisch het onderzoeksobject van de taalgebruikswetenschappen, in het bijzonder van de konversatieanalyse, of zouden dat moeten zijn. En waar het onderzoek naar het gebruik niet blijft steken in de behandeling van een of meer incidentele gevallen, maar systematisch wordt aangepakt, zal dit het nodige bijdragen aan de kennis van de taalkompetentie. Gegeven dat zinnen gebruikt worden in de spraak, kan men de essentiële vraag stellen hoe de verhouding is tussen het sociale en het grammatikale taalvermogen; concreter: hoe wordt een in de grammatika geïdealiseerde entiteit als de zin gebruikt in het taalgedrag.

Een van de redenen voor deze vraagstelling is dat in het gedrag uiteindelijk de basis ligt waarop de abstracte taalkundige noties, zoals woorden of zinnen, in taalkundige modellen, hoe formeel die ook zijn, gebouwd zijn. Een andere reden is dat over de kwaliteit van het taalgedrag, in het bijzonder over de grammatikaliteit van zinnen in het gebruik, tegenstrijdig geoordeeld wordt. Er zijn maar weinigen die op basis van onderzoek naar gesproken teksten tot de konklusie van Labov (1970; 1972) komen dat opvallend veel uitingen korresponderen met de modelzinnen, die aan de regels van het taalsysteem (de 'langue') beantwoorden. Daarentegen is de gangbare opvatting van de taalbeschouwers dat modelzinnen in het taalge-

bruik zo vaak *node* gemist worden. Een en ander wetigt de vraag naar de *korrespondentie* tussen uitingen en zinnen. Een wellicht gelukkige omstandigheid hierbij voor de onderzoeker is dat hij niet geheel met lege handen staat, maar onafhankelijk van welk theoretisch kader ook zich reeds een voorstelling gevormd heeft van wat zinnen zijn. Hij stelt zich uitingen als zinnen voor, zinnen ingebed in een kontekst (Bar-Hillel 1970). Het is niet verwonderlijk dat het onderscheid tussen zin en uiting in de praktijk van de analyse niet gemakkelijk te handhaven is.

Wie nu zinnen in de kontekst tracht te beschouwen, dus als grootheden van de performance, geeft er zich gemakkelijk rekenschap van dat de gebruiker keuzes maakt uit de vele mogelijkheden die hem ten dienste staan. Dat wil zeggen dat er een keuzevrijheid is van vormen en structuren, die alleen al in de lengte van een zin haar weerslag vindt. Zo opteert bijvoorbeeld een spreker voor een nevenschikte of ondergeschikte zin, voor een infinitiefkonstruktie of een bijzin, naar gelang van de behoefte van de kommunikatieve situatie. Uit dezelfde behoefte ook kiest hij voor een ellips of voor een afbreking. En bovendien treft het zo'n beschouwer dat, vanwege deze behoefte van de spreker, aan zinnen of fragmentaire zinnen nieuwe worden toegevoegd ter herhaling of korrektie. Het is ook in dit licht dat hij zich wellicht zal verbazen over de paradox van de taalhandelingstheorie, die, zijnde een theorie voor taal in gebruik, zinnen gewoonlijk los van de kontekst beschouwt, zinnen die dan bovendien nog bijna altijd bedacht zijn en niet verkregen zijn uit de natuurlijke data.

Wat het spreken over zinnen in de kontekst vergemakkelijkt, is dat men, zoals net opgemerkt, kan uitgaan van een pretheoretische herkenningmogelijkheid van zinnen. Iedere taalgebruiker heeft een intuïtie van wat een zin is: de zin is niet alleen maar een taalwetenschappelijk begrip, maar ook een voorwetenschappelijk begrip. In zeer veel gevallen kan de taalgebruiker feilloos een uiting als zin herkennen. De twijfelgevallen en de uitzonderingen doen niet af aan de principiële bruikbaarheid van de notie. De beschikking over common-sense-kategorieën als deze heeft ongetwijfeld wel iets te maken met enige scholing van degene die zich van de notie kan bedienen, maar het is toch opvallend hoe gemakkelijk intuïtieve begrippen als zin en woord door eenieder kunnen worden toegepast in het spreken over taal. Het nut van deze vaardigheid blijkt dagelijks. Desalniettemin en ondanks de zeer lange traditie van deze intuïtieve deskriptie, onafhankelijk van welk

theoretisch uitgangspunt ook, is het allerm minst overbodig de bruikbaarheid van deze vanzelfsprekende eenheden van taalgebruik theoretisch te verantwoorden.

6.2 De verhouding van de zin tot de handeling

Maar eerst hoort nog de vraag gesteld te worden of, sinds de taalhandeling als basiseenheid van de kommunikatie wordt opgeworpen en tegelijkertijd de taal-kompetentie verbreed wordt opgevat als een kommunikatief vermogen, gesproken taal, speciaal in zijn interactieve verschijningsvorm, wel met grammatische kategorieën te beschrijven valt. Deze vraag klemmt te meer, daar zulke kategorieën bijna totaal aan de hand van de geschreven taal ontwikkeld zijn. Maar het zal niet gemakkelijk zijn en waarschijnlijk onnodig nieuwe grammatische kategorieën te ontwikkelen. Veeleer lijkt het ons nodig de voor het mondeling taalgebruik geldende systematische gebruiksprincipes van traditionele kategorieën zoals zinnen te onderzoeken. Hierbij is het onvermijdelijk dat de bestaande eenheden getoetst worden, aldus Schank en Schoenthal (1976). Maar zodra deze auteurs (in hun hoofdstuk 5) met reden nieuwe niet-grammatische eenheden voorstellen, gaan ze al te snel aan de belangrijke vraagstelling voorbij van de *bruikbaarheid* van de bestaande grammatikale eenheden voor de analyse van taal in gebruik.

Weinig onderzoeken van taalhandelingen en interactieve structuren zijn grammatikaal geïnteresseerd. En zelfs de psycholinguïstische studies zijn doorgaans globaal en vaag over de linguïstische eenheden waarmee de kommunikatieve intenties en de conceptuele structuren worden verwoord. Gewoonlijk worden zinnen niet met de in deze disciplines onderscheiden basiseenheden gelijkgesteld, maar worden ze als oppervlaktevormen van onderliggende handelingen respectievelijk conceptuele structuren gezien. De Beaugrande (1980: 17) schroomt niet te beweren dat zinnen aan de oppervlakte, namelijk in gespreksmateriaal, dikwijls niet terug te vinden zijn en daarom kunstmatig geïntroduceerd moeten zijn. Het zouden voor de linguïst comfortabele grootheden zijn, maar tegelijk te oppervlakkig voor de pragmatische bestudering van de handelingen en plannen van de taalgebruiker. Haast in alle studies van taalgebruik, zeiden we, blijken zinnen niet als centrale, maar als bijkomstige grootheden gezien te worden. Zo zegt Searle (1969:

19 en 25) niet meer dan dat de zin de karakteristiek grammatikale vorm van de illokutieve handeling is, en dat er voor iedere taaldaad een mogelijke zin of reeks van zinnen bestaat. Hij sluit dus niet uit dat een taalhandeling meerdere zinnen beslaat. En toegevoegd moet worden dat ook een enkelvoudige zin uit meer dan één handeling kan bestaan. Dit laatste betekent dat niet alleen aan een zin toegevoegde delen handelingen kunnen zijn, maar bovendien - en hierop wees Searle (1969 en 1975) wel, en expliciet - dat een zin in zijn geheel meer dan één onderliggende intentie kan representeren. Wat dit laatste betreft bestaat er, zoals eerder opgemerkt, een kloof tussen de zinsvorm met zijn letterlijke betekenis en de handeling(en) die ermee wordt verricht; er is met andere woorden geen een-op-een-relatie tussen deze vorm en de kommunikatieve intentie(s). Desalniettemin zullen we zien dat er voldoende gronden zijn de zin als de karakteristieke vorm aan te merken van de taalhandeling.

Voor de onderzoekers die aannemen dat taalgebruikers weinig in welgevormde zinnen spreken, is de zin geen relevante grootheid in het taalgebruik, maar een artefact. Ook echter voor degenen die verbaasd zijn over de grammatikaliteit van de meeste zinnen in het gebruik, is een zin nog een kunstmatige grootheid, zolang ze althans een zin als een syntaktisch verschijnsel opvatten dat uitsluitend geregeerd wordt door autonome en dus arbitraire regels in plaats van door regels afhankelijk van kommunikatieve beginselen. Radikaal is Garcias (1979) standpunt: zij ziet een zelfstandige syntaxis in haar geheel als een artefact. Het is linguïstisch inderdaad van eminent belang op de *extrinsieke* beginselen van de syntaxis te wijzen. Enerzijds is het zo dat vele syntaktische regels niet arbitrair zijn, maar in afhankelijkheid van de kommunikatieve bedoelingen en de sociale parameters verklaard dienen te worden. Maar anderzijds is er nu eenmaal een aantal syntaktische verschijnselen dat onafhankelijk is, zowel in het systeem als in het gebruik. Zeker, de min of meer zuivere vorm van de 'pragmatische modus' komt voor, wordt bijvoorbeeld aangewend in kindertaal, in pidgin-talen, in situaties waarin de gebruikte taalvariëteit niet voldoende beheerst wordt, en bij het op volwassen leeftijd leren van een vreemde taal. En tevens is het zo dat syntaktische beschrijvingen, waarin verklarende pragmatische principes niet aan bod komen, onvolledig zijn, en stellig is dit het geval als het om de status van de zin gaat. Men hoeft slechts te denken aan de verklarende kracht van het verbeurtingssysteem voor de rol van de zin. Maar in het algemeen lijkt Givóns (1979b) aanname van twee extreme polen

van kommunikatie, de syntaktische en de pragmatische modus, als zodanig niet te voldoen: taalgedrag bevindt zich haast altijd ergens tussen de twee polen. Zo zijn zinnen in gebruik primair pragmatische eenheden, voor zover ze gesegmenteerd zijn op basis van cognitieve en sociale taken, maar tevens syntaktische eenheden, voor zover ze syntactisch voltooid zijn en, vooral, aan syntaktische regels gebonden zijn. De grenssignaleringen in het bijzonder zijn pragmatisch bepaald, maar tegelijk aan grotendeels vaste plaatsen gebonden, want de plaatsingsmogelijkheden van de afzonderlijke signalen zijn lang niet gelijk.

Er zijn veel onderzoekers die zich zo door hun preokkupatie inzake de interpretatie van het interactieve proces laten leiden dat ze zich weinig of geen rekenschap geven van de verhouding tussen een interactiesegment en een linguïstische grootheid als de zin. Zo Labov en Fanshel (1977). In hun uitvoerige konversationele analyses vullen zij zinnen aan met zeer expliciete kontekstuele 'expansies'. Deze werkwijze maakt voor hen duidelijk dat spraakeenheden zoals zinnen slechts willekeurige korrelaten van taaldaden zijn (p. 40), doordat ze niet zonder meer de taaldaden dekken. Dit betekent een al te sterke relativering van de grootheid zin - ze is meestal 'niet de bruikbaarste eenheid voor interactieve analyse' (p. 38 voetn.) - wat merkwaardig genoemd moet worden voor onderzoekers die er toch wel oog voor hebben, zij het beperkt, dat en op welke manier sprekers zelf aanwijzingen geven voor een segmentatie (door middel van de prosodische structuur en de 'discourse markers'). Zelfs Schegloff (1982: 85), die, in tegenstelling tot de genoemde onderzoekers, wel geïnteresseerd is in de eenheden van de oppervlaktestrukturen, gaat maar uiterst vluchtig in op precies het segment zin, wanneer hij spreekt over het hoorderssignaal, waarvoor het kenmerkend is, zoals hij zegt, dat het gegeven wordt na een zinseenheid en vóór een nieuwe zinseenheid.

6.3 De definitie van de zin

Omdat er, hoe dan ook, in zinnen wordt gesproken en geschreven, is het niet verwonderlijk dat er een lange taalkundige traditie van zinsdefinities bestaat. Het bestaan van een *grote hoeveelheid zinsdefinities* wordt sterk bepaald door theoretische standpunten. Het gebrek aan eenstemmigheid wijst op het problema-

tische van de definiëring. 'Het universele voorwetenschappelijke concept', aldus O'Connell (1977: 312) over de zin, 'is verheven tot een wetenschappelijk universele door verscheidene impliciete gedaanteveranderingen'.

Soms wordt een zin gedefinieerd, met name door de strukturalist Harris (1951), als een eenheid door pauzeringen begrensd, of, verwant hiermee, als een prosodisch bepaalde eenheid; en voor schriftelijk taalgebruik als een grootheid door interpunctie herkenbaar. Zulke omschrijvingen staan in wezen heel dicht bij of zijn gelijk te stellen aan de voortheoretische inzichten inzake deze entiteit. Zo zeggen bijvoorbeeld, wat het pauzeringscriterium in de zinsdefinitie aangaat, Gardiner (1951) en Goldman-Eisler (1968) dat sprekers en luisteraars een zodanige taalervaring hebben dat ze vlotweg kunnen beoordelen welke stiltes als beëindigingen van een zin fungeren.

Een andere, befaamde, omschrijving van de zin is van Bloomfield (1933). Hij definieert - op het oog strikt grammatisch - de zin als de grootste onafhankelijke linguïstische eenheid, die niet gedomineerd wordt door een hogere linguïstische grootheid. Belangrijk voor een definitie die van toepassing is op de spraak, is hier dat zinnen blijkbaar in de ogen van deze strukturalist uit woordgroepen en tevens uit woorden kunnen bestaan en dat de structurele onafhankelijkheid het hoofdkenmerk is. Niet minder belangrijk is dat deze syntaktische omschrijving uiteindelijk pragmatisch-semantisch is. Want er wordt een beroep gedaan op de inzichten van de taalgebruiker en -beschouwer in de onafhankelijkheid van een uiting.

Klassiek is vervolgens de omschrijving van de zin als een structurele eenheid, gevormd door een subjeet en een predikaat. Deze Aristotelische definitie is in wezen semantisch-filosofisch, want ze betreft weliswaar syntaktisch verbonden woordkombinaties, maar die staan voor complete gedachten (proposities), oftewel mentale configuraties. Deze omschrijving is in de linguïstiek traditioneel geworden, en door de invloed van Wundt is ze ook binnen de psycholinguïstiek veel gevolgd.

Met Gardiner (1951) zou men een stap verder kunnen gaan door een zin als een woordgroep, eventueel een woord, te omschrijven, die een *begrijpelijke bedoeling* releveert (zie voor een gelijksoortige definitie o.a. Jespersen 1937; Van Wijk 1913). Op deze laatste wijze opgevat is een zin een kommunikatieve oftewel handelingseenheid die te herkennen is aan de hand van het gebruikskenmerk van een zekere compleetheid - dat niet valt los te maken van begrijpelijkheid - . Ogen-

schijnlijk is zulk een definiëring circulair: op zoek naar het oppervlakte-ekwivalent van de taalhandeling komt men uit op de kommunikatieve begrijpelijke intentie, dus de taalhandeling. Maar tegen dit bezwaar van de *petitio principii* is in te brengen dat begrijpelijkheid, samenhangend met het kenmerk volledigheid van een uiting, een zaak van de gebruiker is, niet van het systeem (van de 'parole' in plaats van de 'langue'). Daarmee is het definiendum op een ander - konkreet - niveau overgebracht: dat van de praktische kennis van sprekers en hoorders in tekst en kontekst en dat van de alledaagse reflectie op taal, in plaats van het niveau van het abstrakte onderliggende systeem, waarbinnen de taalhandeling thuishoort. Er wordt voor de omschrijving eenvoudigweg gebruik gemaakt van intuïtieve kennis bij de taalgebruiker van de eenheid zin.

Hoe sterk de voorgestelde definitie staat, blijkt uit de aanwijzingen die het gedrag van de taalgebruiker oplevert: met pauzeringen, prosodische aanwijzingen en geleedende partikels markeert een spreker voor een heel groot deel complete zinsseenheden, en de hoorder doet hetzelfde met de middelen voor feedback (hierover nader in de volgende paragraaf).

De definitie van Gardiner heeft als voordeel dat ze geen problemen geeft met zinsfragmenten, zolang die, hoewel syntactisch, of zelfs semantisch onvolledig, perfect begrijpelijk zijn, op grond van algemene kennis of kennis van tekst en kontekst. Wat het punt van onvolledigheid en betrekkelijkheid in de weergaven van intenties en inhouden betreft, hoeft men slechts terug te denken aan wat in verband met zelfs duidelijk 'komplete' zinnen gezegd is: ook daar zijn er veelvuldige discrepanties tussen vormen en bedoelingen. Overeenkomstig Gardiners definitie zijn voorts als zinnen te beschouwen: de aanlopen van anakoloeten, tenzij ze onbegrijpelijk zijn, alsook de parentheses, toevoegingen, herhalingen en revisies. Deze omschrijving verdiskonteert bijgevolg het *proceskarakter* van zinnen, dat wil zeggen de opeenvolging van gedachten en intenties in hun afhankelijkheid van de werkelijke tijd. Ze doet recht aan het horizontale aspect van zinnen, ze past in wat Chafe (1979) het 'flow model' noemt versus het vertikale hiërarchische model.

Vervolgens vinden in zo'n concept van de zin de interjekties eveneens hun plaats, en ook de sprekerssignalen. De interjekties worden traditioneel, vanwege de grammatikale onafhankelijkheid, tot de 'zinssoorten' gerekend in plaats van tot de woordsoorten (zie bijv. Van den Toorn 1960 en 1981). En zoals tussenwerpsels op zich begrijpelijke eenheden zijn, zo zijn voorts 'Satzkürzel' zinnen, en niet al-

leen de ellipsen (bijv. *Twee pils!*), maar ook de ja/nee-antwoorden en de hoordersignalen. Zou men deze benoeming te ver vinden gaan, omdat aan de oppervlakte de lineariteit van de subjektpredikaatsstructuur ontbreekt, dan is in elk geval de notie zinsekwivalent onontkoombaar. De sprekerssignalen tenslotte noemden we ook zinnen (of zinsekwivalenten). De grond hiervoor is hun semantisch-pragmatische compleetheid. Weliswaar maken ze deel uit van de zin, maar ze zijn syntactisch onafhankelijke uitingvormen (zijn geen konstituenten van de zin waarin ze zijn opgenomen), en ze drukken, pragmatisch gesproken, een eigen illokutieve kracht uit.

In de volgende uiting bijvoorbeeld onderscheiden we, op grond van het besprokene, twee zinnen, voorafgegaan door het zinsekwivalent *O*. En in (2) onderscheiden we eveneens drie complete eenheden:

(1) *O, dat ongeluk, ze kwamen er niet over uitgepraat!*

(2) *Dat maak je wel vaker mee, niet, tijdens vakanties!*

6.4 Grondregels voor zinnen in het gebruik

Sprekers vormen in hun spraak blijkbaar zinnen, in de betekenis van complete eenheden. Zinnen blijken zich ergens op een scala te bewegen tussen absoluut syntactisch, dus volgens de normen van de abstracte zinsgrammatika, en extreem pragmatisch. De pragmatische modus in deze scala kan dan halve zinnen opleveren, die binnen de kontekst echter compleet kunnen zijn, en zelfs grammatisch inkorrekte zinnen. Met andere woorden: met het virtuele oftewel abstracte syntactische systeem korrespondeert een flexibel toegepast systeem van aktualisering. Dat de performance toch ook voor een groot deel *systematisch* is te noemen, is gebaseerd op het veelal strategische karakter van de factoren ervan en op de mogelijkheid van systematische beschrijving (blijkens de vorige hoofdstukken) van deze factoren, die bijvoorbeeld bij afgebroken of onderbroken zinnen een rol spelen.

Bekijken we nader een eigenaardigheid van bijzinnen op het punt van *zelfstandigheid*: bijzinnen naar de vorm doen zich soms voor als hoofdzinnen. Een probleem dus voor de abstrakte syntaxis, omdat taalgebruikers blijkbaar van de abstrakte regels af kunnen wijken, en dan toch begrijpelijke eenheden konstrueren, waar syntaktisch verder niets aan mankeert. Zulke 'bijzinnen' zijn immers op zichzelf komplette grootheden, ofschoon ze op grammaticaal vlak als afhankelijk, als konstituenten van hoofdzinnen, worden gedefinieerd. Het is dan op grond van het kenmerk dat ze op zich begrijpelijke eenheden zijn, die bovendien door de specifieke herkenningmiddelen, zoals de prosodische en andere aanwijzingen, gemarkeerd zijn, eigenlijk ook niet verbazingwekkend dat ze zelfstandig, niet in een hoofdzin ingebed, kunnen optreden. Aldus kan een antwoord, dat dus syntaktisch zelfstandig is, gerust bestaan uit een 'bijzin', beginnend bijvoorbeeld met het voegwoord *dat* of *of* plus de afhankelijke woordschikking, in plaats van een hoofdzin; bijvoorbeeld *Nou, dat de trein te laat is*. En ook in andere posities dan na vragen kan een zelfstandige bijzin optreden; bijvoorbeeld: *Of dat nog een tweede keer zou lukken?* Stereotiep zijn zelfs onafhankelijke 'bijzinnen' als de volgende: *Als dat zou kunnen!* en *Of je worst lust!* De eerste twee voorbeeldzinnen laten zien dat er in zekere konteksten vrijheid is om al of niet een afhankelijke zinsvorm te kiezen, ook al gaat de keuze van een afhankelijke zinsvorm tegen de regels van de modelsyntaxis in. Het is helaas nauwelijks bekend waarom sprekers zinnen vormen op de manier waarop ze dat doen. De ene keer bestaat een zinsdeel uit een woordgroep, de andere keer uit een bijzin; nu eens worden zinnen nevenschikt verbonden, dan weer ondergeschikt. Maar al weet men weinig over het waarom van deze keuzes, toch kan de pragmatiek enige algemene verklaringen bieden. Zo is het duidelijk dat bijvoorbeeld een nevenschikte zin een aparte pragmatische dimensie kan hebben, die de korresponderende ondergeschikte zin niet heeft. Vergelijk:

(3) Hij bleef thuis, omdat het regende.

(4) Het regende. Dus bleef hij thuis.

Terwijl de tweede zin van (4) als een afzonderlijke taaldaad van konkluderen geldt, zal de ondergeschikte *omdat*-zin in (3) niet zo benoemd kunnen worden.

Het is in een geschreven en gesproken dialoog niet ongewoon dat, zoals gezegd, een antwoord in de vorm van een bijzin wordt gegoten. Daarvoor moet de pragmatische verklaring gezocht worden in het gegeven dat een bijzin door zijn afhankelijke structuur efficiënter aansluit op de vraag. En stellig ook hiern dat een antwoord in deze syntaktische vorm het meest adequaat toont hoe groot het belang is dat tweede sprekers hechten aan het streven naar een maximaal coherente aansluiting en hiermee aan de optimale uitdrukking van hun begrip

De algemene vraag luidt, aldus Linde en Labov (1975). hoe wordt kennis-input omgezet in zinnen. Wat valt er voorts te zeggen over specifieke grammatische vormen in relatie tot de specifieke konteksten? Is er met bepaalde activiteiten of procedures enig systematisch verband aanwijsbaar? Linde en Labov konkluderen op basis van een experiment, waarn sprekers tot taak kregen hun eigen appartement te beschrijven, dat zij zich in hoge mate door hun gestructureerde kennis van de wereld lieten leiden bij hun keuze tussen een zelfstandige zin of een zinsdeel. Zo kozen ze bijvoorbeeld altijd voor een nieuwe zin, zodra ze een volgende route naar een hoofdvertrek beschreven - sprekers kiezen haast altijd voor het volgen van een route in dit soort beschrijvingen - terwijl ze de kleine vertrekken op hun rondgang bij voorkeur met een bijwoordelijke bepaling aangaven ('met rechts een badkamer'). Maar de vraag is nog wel open, of er ook in andere deskripties alsook in verhalen zulke korrespondenties te vinden zijn.

Dik (1977) wijst op de specifieke relatie tussen taaldaad en linguïstische vorm bij zelfstandige vragen beginnend met *of*. Dit typische gebruik kan op zijn minst twee functies hebben Zie het volgende

(5) Of je koffie wilt?

Ten eerste, de bijzin met *of* blijkt tot uitdrukking te brengen dat de spreker de vraag herhaalt, in het bijzonder dat hij ongeduldig is; ofwel, ten tweede, dat hij namens een ander spreekt. Natuurlijk kan men onderliggende performatieve matrixzinnen postuleren, waarvan deze bijzinnen afhankelijk zijn ('Ik herhaal of ..';

'ik vraag in opdracht of ..'), maar dat zouden geen adequate omschrijvingen zijn: ze zijn kunstmatig en te direct en dus de werkelijkheid vervalsend.

Toch heeft sedert Searle (1969) en Ross (1970) de taalkundige beschrijving vaker haar heil gezocht in de omschrijving van taalhandelingen met performatieve werkwoorden. Maar de omschrijving met verbale substituten op grond van het 'uitdrukbaarheidsprincipe' (voor elke zin staat een expliciete omschrijving ter beschikking) laat onverklaard welke de precieze procedures zijn die een spreker en hoorder in acht nemen, gaat dus voorbij aan de relatie tussen enerzijds de taalhandeling en anderzijds de hier en nu geaktualiseerde, syntactisch-semantic gekonventionaliseerde vormgeving. Ofschoon er nauwelijks concrete onderzoeksresultaten terzake blijken te zijn, ontbreekt het niet aan enig inzicht in de interactieve beginselen die de specifieke zinsvormen verklaren. Zo is het een preferentie van gespreksdeelnemers inzake de 'of'-antwoordzinnen een beknopte, syntactisch afhankelijke zin te konstrueren en niet expliciet te zijn met behulp van een performatieve circumscription. Dit betekent dat de *maxime* van (efficiënte) kwantiteit en relevantie opgevolgd wordt. De keuze voor deze preferentiestructuur, voortvloeiend uit de behoefte een bijdrage zo relevant en efficiënt mogelijk af te stemmen op het gespreksdoel, komt uiteindelijk neer op het nakomen van het beginsel van samenwerking. Dat aldus 'of'-zinnen zoals (5) bepaalde pragmatische extra-functies (implicaturen) hebben, kan de hoorder afleiden uit de verwachting dat de spreker de *maximes* opvolgt. Overigens laten zulke afleidingen aan de hoorder nog speelruimte open voor interpretaties waarover hij verder kan onderhandelen.

Trouwens, algemener, voor de andere zelfstandige bijzinnen, waarvoor hoofdzinnen theoretisch een alternatief zouden zijn, gaan dezelfde stelregels op, dus die van de aangepaste kwantiteit en van de relevantie. De geadresseerde kan met behulp van deze regels, die de spreker de keuze mogelijk maken datgene weg te laten wat in de situatie onnodig is, afleiden dat hij een optimaal coherente aansluiting beoogt.

Er zijn dus pragmatische factoren die maken dat aan zinnen niet de te verwachten zelfstandige vorm van de hoofdzin wordt gegeven. Dat zulke bijzinnen naar de vorm, door hun grammatische afhankelijkheid, niet lijken te zweven of iets te mankeren, maar als semantisch-pragmatisch gelijkwaardig aan hoofdzinnen worden geïnterpreteerd, heeft te maken met de inhoudelijke en syntactische complexiteit en de vormelijke aanwijzingen ervan (zoals pauzering), de afhankelijkheid

woordorde en het onderschikkend voegwoord ten spijt.

Met behulp van kommunikatieve maxims wordt ook het waarom van andere typische kenmerken van de pragmatische modus duidelijk. Zo beantwoordt het gebruik van *ellipsen* en *zinsafbrekingen* aan stelregels. Die luiden *in concreto*: 'wees efficiënt', dat wil zeggen: 'laat weg wat niet strikt nodig is met het oog op het doel van het gesprek, of breek af, wanneer geen misverstanden kunnen ontstaan'. De tegenovergestelde variant van deze maxims, die toevoegingen, zoals parentheses en herhalingen verklaart, luidt: 'Wees optimaal duidelijk door de zin te onderbreken of uit te breiden' (vgl. Betten 1976). Algemener gesproken blijken de flexibele keuzes uit het syntactisch repertoire samen te hangen: ze zijn te verklaren vanuit het streven rationeel en doelgericht aan het gesprek bij te dragen. Wel zal het in het licht van onze zinsdefinitie duidelijk zijn dat in de gevallen van afbreking pas van een zinseenheid sprake kan zijn, zolang het afgebrokene een volledige en begrijpelijke uiting is. Ellipsen laten over de begrijpelijkheid binnen de kontekst geen twijfel; en toevoegingen en herhalingen in het algemeen al evenmin. Markeringen, zoals pauzeringen, en het intonatieverloop dragen aan de begrijpelijkheid bij.

In het volgende wordt nader ingegaan juist op de markeringen van het zinssegment, waarmee sprekers en hoorders zelf de (relatieve) zelfstandigheid van deze structuur aangeven. En wederom zal er sprake zijn van systematiek. Het zal blijken dat gespreksvoerders zich door stelregels laten leiden bij de inzet van organisatiesignalen.

6.5 De regelmatige indicatoren van zinsbegrenzing

Behalve dat er algemene impliciete gespreksstrategieën in de zin van Grice's maxims werkzaam blijken te zijn, die konkrete vormen van zinseenheden verklaren, zijn er indicatoren aanwijsbaar, die de kommunikatieve eenheden herkenbaar maken. Er is, zoals voor de schrijftaal, een *interpunktiesysteem*. In een mondelinge dialoog is een signalering van structurering om de hoorder te bereiken, al even noodzakelijk. Het gegeven dat taalgebruikers aan grammatische eenheden, zoals zinnen, gebonden zijn, leidt tot de vraag van welke signalen ter segmente-

ring sprekers en hoorders zich bedienen. Deze vraag gaat vooral klemmen zodra zinnen worden afgebroken of onderbroken. Want in het bijzonder als een zin in een nieuwe wordt omgezet of respectievelijk de zinsstructuur als het ware wordt opengebroken, voelen beide partijen het sterkst de behoefte aan structureringsmiddelen. Omdat deze middelen zo'n elementaire rol spelen in de segmentering van de zin, lijkt het geen twijfel dat ook bij de definiëring van de zin er dezelfde fundamentele rol aan toegeschreven dient te worden.

Ten eerste nu is een duidelijk grenssignaal de *pauze*. Opgemerkt is al dat dit signaal in een aantal zinsdefinities als criterium genoemd wordt. Ook in de neerlandistische literatuur komt men dit kenmerk tegen, bijvoorbeeld bij Overdiep (1937), die de zin als een door pauzes omringd klankgeheel omschrijft. Naast de intonatie vormen voor hem dus de pauzes een indicatie. Niet alleen pauzes worden ter begrenzing aangewend, maar tevens, weten we, gevulde pauzes en partikels naast andere verschijnselen van onderbreking, zoals valse starts, herhalingen en rekkingen. Waar echter een verschijnsel van aarzeling optreedt, kan niet zonder meer tot een zinsgrens gekonkludeerd worden, want niet zelden treedt dit op binnen de zin. Wel maakt de beïnvloeding van een op zich zelf staande eenheid een aarzelingsverschijnsel hoogstwaarschijnlijk (vgl. Chafe 1979).³⁴

Een nog grotere rol speelt de begrenzing met behulp van aarzelingsverschijnselen, aldus Chafe, bij hiërarchisch hogere eenheden als beurt en episode.

Sterkere begrenzers dan de verschijnselen van aarzeling zijn de *verbale stuurders* van sprekerszijde, en dat vanwege het verbale karakter. Ze worden haast altijd aan het begin en einde van een zin aangewend. Deze beperking betreffende de distributie maakt duidelijk dat het typische domein van de sturing de zinseenheid is. Dienovereenkomstig zijn de termen 'prestarts' en 'postcompleters' van Sacks e.a. (1978) op dit punt veelzeggend: ze drukken uit dat de aldus benoemde verschijnselen, dus de partikels en woordgroepen, vooral voorkomen als in- en uitleidingen van de basiseenheid van het beurtsysteem, de zin.

Dan, ten tweede, de *korrektie*. Eerst de zelfkorrektie. Die wordt gemarkeerd door verschijnselen als pauzering, herhaling en klankrekking, maar ook door partikels en woordgroepen. Deels treden korrekties op als onderbrekingen van de zin, zijn in zekere zin schendingen van de integriteit van de zin; deels - en bij voorkeur - treden ze op aan het begin en het einde van een zin (Schegloff 1979: 275). In het laatste geval blijken ze begrenzingen te zijn van een eenheid die we reeds op se-

mantisch-pragmatische gronden zin noemen. In hoofdstuk 4 is al opgemerkt dat speciaal anakoloeten (waarin een aangevangen zinsstructuur gecorrigeerd wordt) haast uitsluitend aan het begin van de zin voorkomen. Dit betekent dat sprekers in veel gevallen ernaar streven en erin slagen de zinseenheid ondanks moeilijkheden aan het begin (of einde) als een ononderbroken geheel te handhaven. Korrektes en speciaal anakoloeten werken dan, als aanlopen, begrenzend.

Vervolgens, wanneer de ander een correctie aanbrengt of een initiatief tot correctie neemt - met bijvoorbeeld bewoordingen als *Wat?* of *Wat bedoel je?* - dan doet hij dat in het algemeen niet onmiddellijk nadat de moeilijkheid zich aankondigt, maar pas op een plaats van beurtovergang, dus na het eind van de zin (Sacks e.a. 1978). Ook dan wordt de eenheid zin gerespecteerd. Zoals in het verbeurtingssysteem is in het specifieke reparatiesysteem de zin blijkbaar een normale grootheid.

Min of meer terloops wordt hier opgemerkt dat, wanneer binnen de zin sprekers zichzelf corrigeren en wanneer ze pauzeren of vergelijkbaar interveniëren, vanwege cognitieve of interactieve moeilijkheden, ze ook dan een tendentie volgen namelijk de handhaving van de konstituent (vgl. voor de konstituentstatus bij planning en correctie: Du Bois 1974, Clark en Clark 1977, Nooteboom 1980 en Levelt 1983). De volgende voorbeelden demonstreren dat het patroon mijn *blauwe trui* en *naar mijn blauwe trui* als patroon wordt gerespecteerd: de konstituent wordt gewoonlijk als een geheel gerealiseerd, dat wil zeggen dat na de indicatie van de moeilijkheid weer het gehele patroon vanaf het begin volgt. Aldus:

mijn/mijn blauwe trui

mijn blauwe/mijn blauwe trui

mijn blauwe - ja/mijn blauwe trui

mijn blauwe -weet je/mijn blauwe trui

jouw/mijn blauwe trui

mijn rode/mijn blauwe trui

Ik zoek naar mijn rode - ik bedoel/naar mijn blauwe trui.

Toch komen vooral pauzeringen (gevulde en ongevulde) ook voor binnen de kon-

stituent. Aldus:

mijn eh blauwe trui
naar eh mijn blauwe trui

Maar ook deze pauzeringshalverwege pleiten niet tegen de opvatting dat sprekers konstituent na konstituent plannen. Wat ze doen, is deze tendentie in de genoemde gevallen ondergeschikt maken, door de druk van de konversatie, aan een pragmatische stelregel. Die luidt: 'Tracht bij moeilijkheden aan het woord te blijven, en start alvast een deel van het zinsdeel alvorens de moeilijkheid te signaleren'.

Vast te stellen is dat, behalve dat sprekers in de opbouw van hun bijdrage zich van de zinseenheid bedienen blijkens hun becommernis deze eenheid op linguïstisch, paralinguïstisch (en extralinguïstisch) vlak herkenbaar te segmenteren, ze ook op het *lagere plan gestructureerd* blijken te handelen en de tendentie te tonen de eenheid van de konstituent te handhaven. Deze hoge mate van structurering op deze beide niveaus van het taalgebruik wordt opvallend bewezen door de signalen van de spreker.

Ten derde wijzen we, in het kader van de segmentering, op het hoordersgedrag, de *feedback*. Sterker dan bij sprekerssignalen (en hoorders-sprekerssignalen) komt bij feedback de zin als basiseenheid naar voren. Of het nu gaat om responsiepartikels, of om hervattingen, korte vragen om toelichting, aanvullingen op de zin van de eerste spreker, meestal treft men deze vormen van hoordersgedrag op het eind van de zin of in de stilte tussen twee zinnen, die de spreker produceert (vergelijk Baeyens 1980a). Waar echter hoorderssignalen reacties lijken te zijn op slechts fragmenten van zinnen, daar ontkomt men niet aan de stellige indruk, op basis van de kontekst, dat ze gewoonlijk - progressief of regressief - zinsbegrenzend zijn.

In hoofdstuk 5 bespraken we dat hoorderssignalen korreleren met sprekerssignalen en hoorders-sprekerssignalen, de groep begrenzers die we hier het eerst hebben genoemd. Op de laatste komen we nu haast als vanzelfsprekend terug. Want als hoorderssignalen structurerend werken, dan geldt dit dus ook voor de signalen die om deze responsies vragen. Men kan deze laatste signalen reeds op basis van

een analyse waarin men de korrelerende responsietekens niet betreft, als organiserend beschouwen, maar het is methodologisch zuiverder (volgens de bekendste school van konversatieanalytici, de etnomethodologen), als voor de feitelijke organisatie een andere evidentie aangedragen wordt, namelijk vanuit de interpretatie van de ontvangende partij. Welnu deze partij blijkt zich op dit punt de facto door stimuli van de spreker te laten sturen. Dat signalen van de spreker zo dikwijls zinsbegrenzende signalen zijn, wordt door de ontvanger openlijk zo opgevat en aldus bewezen.

Uit het voor de interpretatie zo belangrijke gedrag van de hoorder (de, eerder genoemde, norm luidt: de hoorder weet het het best) blijkt de begrenzing het meest ondubbelzinnig. Het is immers wel heel algemeen dat de tweede spreker, alvorens een correctie te initiëren, de eerste zijn zin laat voltooien; eveneens is het heel algemeen dat een hoorder pas zijn feedback geeft, zodra de spreker zijn taalhandeling heeft voltooid. Wel moet opgemerkt worden dat we ons wat de terugkoppeling betreft mede door een assumptie laten leiden, namelijk dat waar die tussendoor (dus niet op zinsgrenzen) lijkt gegeven te worden, er op de zinsgrens wordt geanticipeerd of eventueel vertraagd gereageerd. Toch valt bij deze voor de hand liggende aanname niet uit te sluiten dat een luisteraar incidenteel op een kleinere eenheid dan die van de zin reageert.

Kortom, al de besproken vormen van signalering zowel van de kant van de hoorder als van de spreker laten de realiteit zien van een basiseenheid in het taalgebruik, namelijk de zin.

Rest de vraag - in aansluiting op de opmerking aan het begin van deze paragraaf dat in het taalgedrag metakommunikatie in de vorm van interpunctie nodig is - *waarom* die nodig is. Als we in de beantwoording van deze vraag verwijzen naar de taak van een taalgebruiker zinvol en zo informatief als mogelijk bij te dragen aan de doelstelling en richting van een gesprek (overeenkomstig Grices maxims), dan blijken stelregels in het geding die verband houden met de in 6.4. genoemde. Maar de stelregel van de relevantie en de kwantiteit levert wel een noodzakelijke, maar niet voldoende grond voor het produceren van begrijpelijke, zelfstandige eenheden. Niet voldoende, want klaarblijkelijk moeten de uitingen bovendien herkenbaar gesegmenteerd zijn. En dat nu doen (naast het intonatiepa-

troon en de extraverbale elementen) de markeringen die besproken zijn. Deels kan een herkenbare stilte al volstaan, deels worden of woorden of formules, zoals *tussen haakjes; ik bedoel; met andere woorden*, aangewend. Relevant en efficiënt gedrag moet dus ook nog gestructureerd zijn, al was het alleen maar omwille van de behoefte van de hoorder aan aanwijzingen, teneinde te kunnen weten of een beurt beschikbaar voor hem is. Primair kenmerkend voor welke structurering ook is de diskretie van de eenheden, en in casu van de zinnen. Structurering door middel van zinnen is een koöperatieve vereiste, die bovenal neerkomt op de specifieke instructie van Grice betreffende de stijl, de instructie waarin doorzichtigheid van de boodschap wordt voorgeschreven. Deze stelregel houdt niet alleen in dat een boodschap helder geformuleerd moet zijn, maar ook ordelijk, hetgeen segmentering impliceert. Een *sub-stelregel* van de eis van ordelijkheid kunnen we als volgt formuleren: 'Markeer met signalen de grenzen van de zin, en markeer daarbinnen die plaatsen waar de zin wordt afgebroken of wordt onderbroken ten behoeve van het begrip en de akseptatie van de zijde van de ontvanger'.

Het belang van een geregistreerde (sub)stelregel als deze is dat ze een verklaring verschaft die *algemeen* is, die op meer dan enkele partikuliere gevallen slaat.

Overigens doet de nadruk die hier gelegd wordt op de structurering niet af aan de andere hoofdfunctie van dezelfde signalen, die van sturing.

6.6 Samenvatting

De eenheid zin is hier beschouwd als een gebruikseenheid, dus niet als een abstracte linguïstische entiteit, los gezien van de kontekst. Ze is als de oppervlaktevorm van de taalhandeling aan te merken. Vanuit het pragmatische perspectief is gekozen voor de volgende definitie van de zin: een woordgroep, eventueel een woord, die een begrijpelijke intentie releveert. Deze definitie valt aan te sluiten bij de door Grice geformuleerde gespreksbeginselen van zinvol en dus begrijpelijk handelen. Zulk handelen impliceert onder meer dat een spreker de boodschap, die hij brengt, in doorzichtige eenheden geleedt.

De aandacht ging uit naar een drietal middelen van begrenzing, middelen die ook alle de begrijpelijkheid dienen: sprekerssignalen, met inbegrip van de inlei-

dende hoorderssignalen, voorts de ermee korrelerende responsiesignalen, en tenslotte een bijzondere categorie van de laatste: de tekens van reparatie-initiatieven van hoorderszijde. (De andere middelen op linguïstisch vlak bleven buiten beschouwing: de intonatie, het gebruik van sterke verbindingswoorden en van de omvangrijkere procedures van opening en sluiting: die vallen buiten ons onderzoekskader.) Gelet op precies de plaatsing van al deze drie middelen springt de zinseenheid eruit als de belangrijkste grootheid van structurering.

De vaststelling dat onder de genoemde aanduidingen van geleding juist die welke de tweede spreker gebruikt, de voornaamste bewijzen leveren voor de realiteit van de zinseenheid in het taalgebruik, toont overtuigend het grote belang van de analyse van de interacties. Ontegenzeggelijk ook, indien het in het bijzonder gaat om een essentieel linguïstisch vraagstuk als de status van de zin in de spraak.

Dat een analyse van de plaatsing van de metakommunikatieve beknopte vormen krachtig steun geeft aan de zin als reële basiseenheid in het gebruik heeft onmiskenbaar konsekventies voor de definiëring ervan. Een definitie van de zin is niet volledig indien hierin niet zijn opgenomen de besproken signaleringen, waarvan sprekers en hoorders ter markering van deze eenheid, voortdurend gebruik maken. Toch is aan de functie van de interactieve markering van het zinssegment zo goed als geen aandacht in de relevante literatuur besteed.

SLOTOPMERKINGEN

In deze studie zijn twee typen gesprekswoorden beschouwd: zowel de minieme tekens die een spreker als die welke een hoorder gebruikt, om het handelen van elkaar in de richting die het gesprek neemt te sturen en tegelijk te segmenteren.

De hoofdstukken die hierover handelen, zijn elk met een samenvatting afgesloten. Niettemin gaan we nog kort in op het centrale punt van deze studie. Dat is dat getracht is de linguïstische verschijningsvormen van de besproken signalen te verklaren vanuit kommunikatieve principes, die aan het gebruik ervan ten grondslag liggen. De resultaten van deze werkwijze laten zien dat het doorgaans om iets anders gaat dan willekeurige en gebrekkige produkten van de uitvoering. Want gespreksdeelnemers blijken strategen die met minimale tekens de gedeelde konversationele regels op de hiervoor in aanmerking komende plaatsen nakomen.

Een volledige taalbeschouwing kan er niet aan voorbijgaan de onderliggende wederzijdse intenties van de *gespreksstrategen* te beschrijven, intenties die de linguïstische vormen motiveren. Kenmerkend voor een linguïstische beschouwingswijze die zich pragmatisch noemt, is immers dat, terwijl ze zich richt op de binnenkant van taalverschijnselen, dus met name op semantische en syntaktische eigenschappen, de oriëntatie op de buitenkant ervan prevaleert. Dienovereenkomstig is het typerend voor pragmatisch onderzoek dat de zinvolheid van de talige verschijnselen in de samenhang van de sociale activiteiten waar mogelijk wordt nagegaan en zodoende informaties en verklaringen worden aangedragen. Aldus is de pragmalinguïstiek niet zozeer een afgescheiden kompartiment in de taalkunde, afgescheiden van de syntaxis of de semantiek, maar een specifieke beschouwingswijze van taalbouwsels en betekenissen, waarvan op de andere niveaus van de linguïstiek kenmerkende hoedanigheden op een eigen wijze geanalyseerd worden (zie o.a. Wunderlich 1976: 19).

Of het nu ging over de gesprekssignalen of over de centrale eenheid die erdoor gemarkeerd wordt, overal waar naar de sociaal-psychologische motivaties gezocht werd, naar de intenties over en weer van de deelnemers, moest vastgesteld worden

dat er strategieën (in de trant van Grice) in het spel zijn, die een oprechte, zinvolle en efficiënte gespreksvoering beogen. Bovendien vloeit uit deze strategieën blijkbaar een andere voort, namelijk dat gespreksdeelnemers een segmentering in zins-eenheden nastreven of trachten te interpreteren, die met behulp van signalen wordt uitgedrukt.

Ons onderzoek naar enkele nauw samenhangende gespreksdetails heeft twee kernpunten in de pragmalinguïstiek hopelijk verduidelijkt.

Ten eerste hebben we de behoefte aan een *interaktieve gespreksorganisatie* geobserveerd. Het blijkt ten behoeve van een succesvolle communicatie niet te volstaan dat een spreker zijn bedoelingen, direkt of indirekt, verwoordt; de intenties moeten bovendien toegankelijk oftewel begrijpelijk gemaakt zijn en tenslotte zoveel als mogelijk begrepen zijn. Hiervoor is nodig dat gedeeld weten en gedeelde verwachtingen met het oog op het gespreksdoel over en weer geaktualiseerd en bovendien voortdurend gesignaleerd worden. De signalen van begrijpelijkheid hebben dan vanzelfsprekend een domein, hebben dus betrekking op communicatieve grootheden; meestal blijken dat zinnen te zijn. Met andere woorden, zulke signalen organiseren in twee opzichten: ze duiden bepaalde onderliggende intenties aan en segmenteren tegelijk in de talige eenheden waarop ze betrekking hebben. Een onderzoek als dit moge duidelijk gemaakt hebben dat gesprekspartners zich in hun bijdragen mede door communicatieve overwegingen van organisatorische aard (intentioneel en segmenterend opgevat) laten leiden. Hiermee is er een kontekstuele, dat wil zeggen interaktieve, verklaringsgrond geleverd voor ogenschijnlijke elementen van ruis in het taalgebruik.

Ten tweede is naar voren gekomen dat dit interaktieve organisatiemechanisme in het gedrag van gespreksdeelnemers *observeerbaar* is en dus meer is dan een theoretische assumptie in de analyse. Het is niet alleen zo dat deelnemers de behoefte aan organisatie van de spraak zouden dienen te demonstreren, maar ook dat de werkelijkheid van de communicatie, gedokumenteerd door bandopnamen, toont dat en hoe de organisatie sekwentieel plaatsvindt, gezamenlijk voltrokken wordt. Dat blijkens de observatie van deze interaktieve voltrekking aan de reacties van de hoorder zo'n centrale plaats toegekend moet worden, toont aan dat de effecten van het handelen in gespreksvoeringen bovenal tellen. De aandacht voor de hoordersrol

in het verloop van het interactieve proces heeft in ons onderzoek een aantal details aan het licht gebracht van wat gespreksvoerders in werkelijkheid doen, details die ontoegankelijk geweest zouden zijn via alleen een theoretische benadering, waarin is onderzocht wat ze geacht worden te doen. Aldus is in deze studie getracht een brug te slaan tussen taalfilosofische beschouwingen van vooral Austin, Grice en Searle aan de ene kant en aan de andere kant de kommunikatieve realiteit, zoals die door de participanten zelf, blijkens observaties van gespreksprotokollen, wordt vertolkt.

1. De medische konsulten zijn op videobanden opgenomen. Ze zijn ter beschikking gesteld door het Instituut voor Huisartsgeneeskunde van de RUL, waarvoor we dank verschuldigd zijn.

2. Over de relatie tussen de denkprocessen en in het bijzonder de denkstructuren enerzijds en de realiseringen in het taalgebruik anderzijds is zeer weinig bekend. Fodor, Bever en Garrett (1974: 434) merken in dit verband dan ook somber op dat bijna alles wat over de taalproductie als de weerspiegeling van het mentale gezegd kan worden als speculatief moet worden beschouwd (zie voor deze mening: o.a. Brotherton 1979: 179; Butterworth 1980: 2; Baars 1980: 326). Als ze het zinsbouwproces bespreken, zeggen ook Dijkstra en Kempen (1984: 60) harde bewijzen voor de kognitieve status van het door hen geschetste produktiemodel te missen.

3. Schank (1976) wijst nog op andere kaderelementen, zoals afsluiting met *résumés*, met zogenaamde windstiltes en gelach.

Bayer (1973) brengt de uitgebreide en de beknopte organisatiemiddelen (ook de planningsverschijnselen van de nog te noemen groep 3) onder de ene noemer van de 'parentheses'.

4. Gordon en Lakoff (1975) hebben dezelfde optiek. Zo beschrijven ze de taalhandeling van het verzoek als het voldoen aan de voorwaarde van oprechtheid en de eruit volgende voorwaarden van redelijkheid. De geestesgesteldheden die verzoeken konditioneren, zijn: behoeften, verlangens, bekwaamheden. Ze betreffen alle de oprechtheid. Het thematiseren van zulke gesteldheden telt (via afleidingsregels oftewel 'konversatiepostulaten') als het verrichten van een taalhandeling zoals het verzoek.

Ook Hare (1970) vindt dat de psychische gesteldheid konstituerend is voor de illokutie. Hare onderscheidt in een zin een 'tropische' laag, dit is de grammatikale modus zoals een indikatief of imperatief, en een 'frastische' laag; dit is de propositionele inhoud. Het 'neustisch' teken van de taalhandeling is de verwijzing naar de verplichting die een spreker op zich neemt ten aanzien van zijn geloof of zijn wil. Naar die verplichting wordt verwezen door de propositie. De neustische laag korrespondeert klaarblijkelijk met Searles oprechtheidskonditie. Het neustische - dat is het op zich nemen van de frastisch aangeduide verplichting - is het wezen van de illokutieve strekking.

In de 'context change'-theorie van taalhandelingen (o.a. Gazdar 1981) wordt de illokutie opgevat als de totstandbrenging van een verandering van een kontekst waarin een spreker niet gebonden is, in een kontekst waarin een spreker zich gebonden weet. Bijvoorbeeld door een bewering dat P het geval is, verbindt de spreker zich tot de kontekst waarin hij oprecht gelooft in de uitgedrukte stand van zaken; door een verzoek voegt de spreker aan de kontekst toe dat hij gehouden is aan iets waaraan hij eerder niet gehouden was, namelijk aan de wens dat P het geval zal zijn. Een benadering als deze stelt in het licht dat taalhandelingen iets aan de kontekst toevoegen: een instaan voor *geestesgesteldheden*, zoals kennis, geloof of wil, die aan de uitgedrukte proposities ten grondslag liggen.

5. Searle en Vanderveken (1985: 21) vatten het begrip van de hoorder enerzijds op als een konditie die van weinig theoretisch belang is, anderzijds noemen ze deze kondities 'prominent'. Ondanks dit laatste concentreren ze zich in hun beschouwingen op de spreker.

6. Ook Grice geeft de stelregel van de relevantie een voorname plaats. Zo wijst hij erop dat wie de maxime van de kwantiteit overtreedt, door een teveel aan informatie te geven, tegelijk de maxime van de relevantie schendt. Hetzelfde gaat ons inziens op, maar mogelijk in mindere mate, voor het geven van te weinig informatie voor het doel van het gesprek op dat moment; want ook in dat geval is de optimale relevantie niet bereikt, is, in termen van intentionaliteit, aan het doel voorbijgeschoten.

7. De vokale vulling na een aantal funktiewoorden is een zo vertrouwd proces dat enklitische ortografieën, zoals *datte*; *ikke*; *enne*, niet ongewoon zijn in nauwkeurige weergaven van gesproken taal, bijvoorbeeld in scenario's.

8. Lounsbury's hypothese luidt: 'Aarzelpauzes korresponderen met punten van zeer hoge statische onzekerheid in de opeenvolging van eenheden' (p. 99). Maar we zeiden al dat sinds de studies van Goldman-Eisler (zeker vanaf 1958) de benadering van aarzelpauzes niet meer behaviouristisch is, maar mentalistisch, omdat pauzetijd met interne processen in verband wordt gebracht. Sindsdien zijn semantische eenheden, samenvallend met zinnen en grotere eenheden, eveneens voorwerp van onderzoek. Zinnen worden hierbij dan geacht conceptuele grootheden of ideeën te weerspiegelen.

9. Beattie (1980) ondersteunt het primaat van de suprasententiële eenheid door zijn onderzoeksresultaten van niet-verbaal gedrag, namelijk van de blikrichting van de spreker te zamen met zijn gebaren en bewegingen.

10. Volgens anderen (Schwartz en Jaffe 1968; Jaffe e.a. 1972) evenwel zijn deze patronen niet meer dan artefakten.

11. Sommigen leggen de grens bij 200 millisekonden (o.a. Boomer 1965; Shimanoff en Brunak 1977; Brown en Yule 1983); anderen bij 250 millisekonden (o.a. Goldman-Eisler; Brotherton 1979), of bij 300 (o.a. Siegman 1979).

12. Akoestische pauzes die klaarblijkelijk niet worden waargenomen, zouden desondanks in het produktieproces een rol kunnen spelen (Helfrich 1979; Köster 1979).

13. De konventionele functies in gespreksvoeringen van een of meer van deze partikels worden meer of minder uitvoerig geanalyseerd door onderzoekers zoals vooral Östman (1981) en Schourop (1982), maar ook Shimanoff en Brunak (1977), Svartvik (1980), Owen (1981), Schep en Vermeulen (1984), Holmes (1986), Pander Maat e.a. (1986). Hiernaast vermelden we Gülich (1970), Wackernagel-Jolles (1971, 1973), Stellmacher (1972), Bayer (1973), Schank (1976 en 1981), Opalka (1979), Rath (1979), Rehbein (1979), Quasthoff (1979), Burkhardt (1982). De meeste van de Duitse onderzoekers leggen de nadruk op het aspect van geleiding.

14. De Vooy (1957: 37) plaatst de tussenwerpsels nog een trap lager namelijk in het 'grensgebied tussen spontane, ongearticuleerde klanken' en 'de meest primitieve menselijke taal, de gearticuleerde gevoelsklanken . . .'. Voor hem zijn ze op hun best genomen primitieve taal.

15. Toch is er in abstracto veel voor te zeggen een traditionele grammatikale notie zo lang mogelijk te handhaven in een breed opgezette 'spraak'-kunst van het taalgebruik die integraal zou zijn, waarin dus systematische kontekstkenmerken, bijvoorbeeld de konversationale implicaturen, beschreven en verklaard worden. In concreto echter sluit de notie tussenwerpsel te heterogene elementen in, zoals we zullen zien. Dat gebruikmaking van een strikt grammatikale notie wellicht verwarrend zou werken, doordat ze een redelijke omlijnde ingeburgerde betekenis heeft, vallend, als linguïstische notie, buiten het nog bescheiden pragmatische of konversatieanalytische apparaat, lijkt geen zwaarwegend bezwaar. Het is bovendien niet zo dat de taalkundige beschrijving van de zin geheel aan de kwestie van de segmentatie en de functie van bindings- en verwijswwoorden (bijvoorbeeld anaforen) voorbijgaat. Zo is er wat de tussenwerpsels aangaat, bijvoorbeeld bij De Groot (1963) een aanknopingspunt te vinden voor de distributie ervan in de zin, als hij onderscheid maakt tussen 'initiaal'- en 'finaal'-interjekties; meer nog bij Brummel (1978), die ze vanuit een bredere (ook generatieve) grammatikale optiek bespreekt.

16. Aan de benoeming gespreksstrukturerende handelingen (Henne en Rehbock 1982) zijn bezwaren verbonden. Ten eerste is de segmentering dan eenzijdig benadrukt. Ten tweede is de term te ruim: hij slaat mede op omvangrijker structuren, zelfs op gehele sekwenties met dezelfde functie.

17. In sociaal-psychologische studies zijn er diverse categoriesystemen ontworpen van verbale interactie (o.a. Bales 1950; Rogers en Farace 1975). Zulke categorisering, waaronder 'agreements' en 'disagreements', blijven globaal en geven geen gedetailleerde deskriptie van de actuele gebruiksvormen. Opvallend is hoe weinig klinisch-psychologische research verricht is naar actueel taalgebruik in therapieën. Waar al onderzoek naar verbaal gedrag werd verricht, ging het meestal om dat van de therapeut en niet van de cliënt. Zulke studies zijn normatief: ze leren de counsellor niet-direktief taalgedrag te ontwikkelen, teneinde de cliënt te activeren met behulp van hoorderssignalen, pauzeringen, pauzetolerantie en vraagintonaties. Ten onzent behoort tot dit genre normatieve studies de geprogrammeerde instructie van Vrolijk e.a. (1972).

18. Passief luisteren is iets nalaten, iets niet doen wat in gesprekken wel geacht wordt gedaan te moeten worden. Het is opzettelijk en dus geïntendeerd handelen en daarmee beheersbaar; daarenboven brengt het een toestandsverandering teweeg bij de spreker en de hoorder. Niettemin valt dit volwaardig handelen buiten het kader van linguïstisch onderzoek. De taalkundige is, als het over luisteren gaat, geïnteresseerd in actief luisteren, in geëxternaliseerd handelen.

Terloops merken we op dat ook in de moderne taalfilosofie het aksent is komen te liggen op de verbale manifestaties van de gedachteninhouden. Onder invloed van de 'Ordinary language philosophy' is de wijsgerige interesse vrij algemeen verlegd van de innerlijke betekenissen en ideeën naar de waarneembare uitdrukkingen ervan in het gewone taalgebruik.

19. Zimmerman en West (1975) deden onderzoek naar de rol van stiltes en interrupties in konversaties tussen mannen en vrouwen. Ze kwamen op het punt

van minimale responsies tot de bevinding dat mannen in gesprekken met vrouwen regelmatig wachtten met het geven van een reactie en zich voorts beperkten tot een uiterst beknopte uiting als *Hm*. Zulke reacties bleken bij de vrouwen tot onzekerheid te leiden, die zich in uitstel manifesteerde.

20. Rath (1979: 119) legt grote nadruk op de bestendigende functie van de minimale respons. Hij acht de andere partij, zodra die toehoort, zo dienstbaar, zo passief dat hij zelfs voorstelt niet van sprekerswisseling te spreken, hoewel hij erkent dat hier op formele gronden wel aanleiding toe is.

21. Bayens (1980a: 55) beschrijft de 'hardop luisterende' ten onrechte als volgt: 'Hij [de hoorder] blijft op de achtergrond, in het "back-channel" '. Waarschijnlijk associeert hij het woord *back* met achtergrond.

22. Duncan (1974:166) maakt slechts de globale opmerking dat back-channel-signalen de spreker 'useful information' kunnen verschaffen. Duidelijker over het inhoudelijk aspect zijn Schwitalla (1976 a, b), zij het beknopt, en, uitvoeriger, Opalka (1979) en Wahmhoff en Wenzel (1979). Wij volgen, wat de kwestie van de beurtstatus betreft, het 'onbevangen' standpunt van Schegloff (1979: 329). Voor deze laatste, die zo weinig mogelijk belast wil zijn door theoretische preokkupaties, 'kan een beurt alles omvatten van een enkel *mm* (of minder) tot een serie complexe zinnen'. Het heeft dan ook eigenlijk soms iets kunstmatigs minimale responsies te isoleren van uitgebreide beurten, te meer daar de grenzen vloeiend zijn.

23. Gebruikmaking van het interpretatiekader van Labov en Fanshel impliceert niet dat we de door hen geformuleerde 'rules of discourse' als grondslag van ons onderzoek beschouwen. Maar dit houdt niet in dat we hun categorieën zonder meer ongemotiveerd achten, wel echter dat we het zeer bezwaarlijk vinden dat hun categorieënsysteem meer steunt, ondanks de rijkdom van hun materiaal, op intuïtieve

inzichten van de onderzoekers dan op de interpretaties van de gespreksdeelnemers, waarin de uiteindelijke betekenis-toekenning plaatsgrijpt volgens het principe van 'de hoorder weet het het best' (Edmondson 1981: 50). En voorts, Levinson (1983: 353) heeft gelijk, wanneer hij zegt dat de handeling-voor-handeling-analyse in de stijl van de discourse-analytici, en met name van Labov en Fanshel, niet is afgestemd op de organisatie, op de grotere sekventiële structuren waarop participanten zich oriënteren (bijvoorbeeld de structuren ter opening en sluiting van thema's en gesprekken).

24. Een opvallend resultaat van de benadering van konversatie als een interindividuele activiteit is de bevinding dat in waarderingssekwenties uitingen van niet-overeenstemming uitgesteld worden en daarmee vermeden. Maar er is van meer *kongruentie* sprake. Zo is het regelmatig het geval, aldus Pomerantz (1975), als het speciaal om mededelingen, dus om nieuws gaat, dat de reacties op mededelingen qua niveau van waardering, globaal gesproken, akkorderen met de eigen evaluaties van de spreker. In het algemeen trachten beide sprekers tot een maximale overeenstemming te komen, en in geval van gebrek aan overeenstemming minimaliseren ze dit.

Daarbij is op te merken dat er meerledige meer of minder positieve sekwenties gevormd kunnen worden, doordat herbevestigingen gebruikelijk zijn (zie als voorbeeld van minimale vormen ervan in (13) (A: *Ja*, B: *O*, A: *Ja*)). Het ligt voor de hand de verklaring voor de kongruentie van beoordelingen van nieuws, dikwijls bovendien in meerdere beurten tot uitdrukking gebracht, te zoeken in de voorkeur van ontvangers heel duidelijk te maken dat ze niet alleen voldoende geïnformeerd zijn, zodat iets als afgerond mag worden beschouwd, maar ook dat ze overeenstemming bereikt hebben.

25. Hoorderssignalen blijken mede bij afsluiting van een beurt of van een nog grotere eenheid een gewichtige rol te spelen en niet alleen maar binnen een uitgebreide beurt. Bovendien zijn ze blijkbaar inhoudelijk meer dan slechts tekens van ontvangst, ze zijn wel degelijk van appreciërende aard (zie voor een tegenovergestelde visie op deze twee punten: C. Goodwin 1986a).

26. Wat dit laatste punt aangaat laat het materiaal van Labov en Fanshel aardige illustraties zien van een specifiek *ja maar*-type dat maar *zwak* adversatief is. Typerend voor deze groep van responsies is de omzichtigheid ervan. Er wordt na een bevestiging nog een diskutabel punt naar voren gebracht, waarover nog onzekerheid of onduidelijkheid bestaat. De omschrijving van zo'n inleiding zou kunnen luiden: zwakke bevestiging. Zwak, omdat er iets nog nader besproken moet worden. Zo volgt in (1) op een gedragsevaluatie van de cliënt, omzichtig, een aanvechtbaar voorstel van de therapeut:

(1) (Labov en Fanshel: 5: 13a (p. 370)):

Yes, but let's us - uh - see if we can separate out two things,

In (2) blijkt opnieuw hoe open de beoordeling van de therapeut (B) blijft na haar minimale responsie (*Mhm*). Ze draagt wederom na een diskutabel punt een diskutabele mening aan, in casu een alternatieve visie, en hiermee wordt de discussie opengehouden. Dit lijkt enigszins op de 'other-repairs' (Schegloff e.a. 1977) in de vorm van *Ja?* of *Wat?* *Hoe bedoel je?* of *Is dat zo?*.

(2) (Labov en Fanshel: 3: 4 en 3: 5 (p.366)):

A: I never said anything about not eating alone.

B: Mhm - She couldn't possibly

B: know -

In beide gevallen is de definitieve instemming opgeschort, ondanks het gegeven ja.

Uit het eigen materiaal de volgende twee voorbeelden van deze voorlopige instemming die geen afwijzing aankondigt, maar een open punt van discussie:

(3) (Konfrontatie: 10, 27-32):

A: - Je kunt in principe als akteur of aktrice nooit iets zomaar op voorhand

A: afwijzen - Dat weet ik dus niet.

B: Hm hm máár is 't wat anders als je speelt

B: vanuit 'n soort gedrevenheid . . . Is dat ànders spelen?

(4) (Konsult 4: 12-14):

A: 'k Weet 't niet.

B: Mm - - mm - - maar op t' een of andere manier heb

B: je 'm toch gemerkt - -

Tot zover over minimale uitingen van zwakke divergentie.

27. Vooral wanneer meningen gaan divergeren, kan het moment waarop de andere partij de beurt overneemt heel nabij zijn.

28. Jefferson (1981) demonstreerde al eerder uitvoerig dat het Duitse *Nee?* en het Engelse *Right?* een waarschuwing kunnen inhouden dat een uitgebreide beurt van de hoorder op komst is.

29. In recente studies van Ten Have (1987) en Komter (1987) over interactiepatronen in specifieke settings wordt op deze laatste functie, zodra de minimale responsie aan bod komt, de nadruk gelegd, maar dan slechts op één facet ervan: de functie van uitnodiging tot voortzetting.

30. Waar aarzelsingsverschijnselen eventueel zouden ontbreken - wat in ons materiaal niet is waargenomen - zou de hoorder alleen door andere paralinguïstische kenmerken gestuurd worden: door prominentie en eventueel door wijziging in de intonatie.

Maar een duidelijke intonatiwijziging bij het breekpunt, anders dan een sterkere aksentuatie, hebben we niet kunnen observeren. Wel kennelijk markering van afbreking met behulp van pauzering, en van expressieve aksentuatie.

31. Hoorderssignalen, ook ter opening, duiden bovendien op een zekere gezamenlijk voorkennis, die de ontvanger heeft gemobiliseerd. Als immers een luisteraar duidelijk maakt dat hij een uiting van een spreker begrijpt, dan begrijpt hij tevens een deel van het kennissysteem dat niet met zoveel woorden in de uiting is uitgedrukt, maar in de gespreksvoering wel meespeelt; anders zou hij niet kunnen kommuniseren. Indien een openingssignaal, zoals *Ja* op begrip duidt, dan kan het niet anders dan dat het eveneens naar aktualisering van relevante gedeelten van de gemeenschappelijke achtergrondkennis verwijst. En ook dan is er dus sprake van ontvankelijkheid.

32. Vanzelfsprekend moet niet uit het oog verloren worden dat een ontvanger op een meer rechtstreekse wijze kan reageren, bijvoorbeeld met een vragend of verbaasd *Ja?*. Maar wanneer die weg gekozen wordt, gaat het nog duidelijker om begripelijkheid en akseptabiliteit.

33. We vermeldde dat er in menig geval een niet-verbale reactie aan te wijzen valt als bewijs van hoorderschap. Goodwin (1981) komt tot de bevinding dat de gespreksgenoot met name blikcontact met de spreker legt, en dat hij dit vooral aan het begin van een uiting doet. In de gevallen, waarin het oogcontact niet tot stand komt, onderbreekt, blijktens Goodwins onderzoek, de spreker de zin die hij aan het produceren is met pauzeringen of begint opnieuw.

34. Volgens Chafe is overigens de basiseenheid niet de 'sentence', maar de kleinere eenheid 'clause', dus niet de hoofdzin, maar de deelzin. De begrenzing van de clause (hoofd- of bijzin) wordt, volgens hem, in hoge mate bepaald door de intonatie en, in mindere mate dan voor de hoofdzin het geval is, door aarzelingsverschijnselen. Boomer (1965) heeft evenwel duidelijk aangetoond dat speciaal pauzeren ook in hoge mate begrenzers zijn van 'clauses'.

BIBLIOGRAFIE

- Angevaere, A.P.F., 1980. 'Interactionele sociolinguïstiek'. In: G. Geerts & A. Hagen (red.), 15-30.
- Atkinson, J.M. & J. Heritage (eds.), 1984. *Structures of social action: Studies in conversation analysis*. Cambridge etc.: Cambridge Univ. Press.
- Auer, J.C.P. & S. Uhmann, 1980. *Aspekte der konversationellen Organisation von Bewertungen*. Sonderforschungsbereich 99 Linguistik. Konstanz: Universität Konstanz.
- Austin, J.L., 1962. *How to do things with words*. Oxford: Clarendon Press.
- Baars, B.J., 1980. 'On the current understanding of temporal variables in speech'. In: H.W. Dechert & M. Raupach (eds.), 325-340.
- Baeyens, M., 1980a. 'Hardop luisteren'. *Gramma* 4, 54-73.
- Baeyens, M., 1980b. 'Naar een uniform transcriptiesysteem?'. In: A. Foolen & J. Hardeveld & D. Springorum (red.), 17-40.
- Bales, R.F., 1950. 'A set of categories for the analysis of small group interaction'. *American sociological review* 15, 257-263.
- Bar-Hillel, Y., 1970. *Aspects of language*. Amsterdam etc.: North-Holland.
- Bax, M.M.H., 1985. *Oordelen in taal; Semantische en pragmatische aspecten van evaluaties in narratieve communicatie*. Groningen: Wolters-Noordhoff.
- Bayer, K., 1973. 'Verteilung und Funktion der sogenannten Parenthese in Texten gesprochener Sprache'. *Deutsche Sprache* 1, 64-115.
- Beattie, G.W., 1980. 'The role of language production processes in the organization of behaviour in face-to-face interaction'. In: B. Butterworth (ed.), 69-107.
- Beattie, G.W. & R.J. Breadbury, 1979. 'An experimental investigation of the modifiability of the temporal structure of spontaneous speech'. *Journal of psycholinguistic research* 8, 225-246.
- Beaugrande de, R.-A., 1980. 'Pragmatics of discourse planning'. *Journal of pragmatics* 4, 15-42.
- Berens, F.-J. & K.-H. Jäger & G. Schank & J. Schwitalla, 1976. *Projekt Dialogstrukturen; Ein Arbeitsbericht*. München: Hueber.
- Berkel van A. & W. Blok & G. Brummel & Th. Janssen (red.), 1978. *Proeven van Neerlandistiek, aangeboden aan prof. dr. Albert Sassen*. Groningen: Univ.

van Groningen, Nederlands Instit.

- Betten, A., 1976. 'Ellipsen, Anakoluthe und Parenthesen. Fälle für Grammatik, Stilistik, Sprechaktheorie oder Konversationsanalyse'. *Deutsche Sprache* 4, 207-230.
- Bloomfield, L., 1933. *Language*. New York: Holt.
- Boomer, D.S., 1965. 'Hesitation and grammatical encoding'. *Language and speech* 8, 148-158.
- Boomer, D.S. & J.D. Laver, 1968. 'Slips of the tongue'. *British journal of disorders of communication* 3, 1-12.
- Bos, G.F., 1964. *Het probleem van de samengestelde zin*. Den Haag: Mouton.
- Brockway, D., 1979. 'Semantic constraints on relevance'. In: H. Parret & M. Sbisà & J. Verschueren (eds.), 57-78.
- Broeck J. van den, 1980. ' "Beperkte" en "geëlaboreerde" stijl in "formele" en "informele" interviews in Maaseik'. In: G. Geerts & A. Hagen (red.), 97-130.
- Brotherton, P., 1979. 'Speaking and not speaking: Processes for translating ideas into speech'. In: A.W. Siegman & S. Feldstein (eds.), 179-209.
- Brown, P. & S. Levinson, 1978. 'Universals in language usages: Politeness phenomena'. In: E. Goody (ed.), *Questions and politeness: Strategies in social interaction*. Cambridge etc.: Cambridge Univ. Press, 56-311.
- Brown, G. & G. Yule, 1983. *Discourse analysis*. Cambridge etc.: Cambridge Univ. Press.
- Brummel, G., 1978. 'Enkele opmerkingen over interjecties'. In: A. van Berkel e.a. (red.), 155-175.
- Burkhardt, A., 1982. 'Gesprächswörter'. In: W. Mentrup (hrsg.), *Konzepte zur Lexicographie; Studien zur Bedeutungserklärung in einsprachigen Wörterbüchern*. Tübingen, 138-171.
- Butterworth, B., 1975. 'Hesitation and semantic planning in speech'. *Journal of psycholinguistic research* 4, 75-87.
- Butterworth, B. (ed.), 1980. *Language production I: Speech and talk*. Londen etc.: Academic Press.
- Butterworth, B., 1980a. 'Introduction: A brief review of methods of studying language production'. In: B. Butterworth (ed.), 1-17.
- Butterworth, B., 1980b. 'Evidence from pauses in speech'. In: B. Butterworth, (ed.), 155-176.

- Chafe, W.L., 1979. 'The flow of thought and the flow of language'. In: Givón (ed.), 159-181.
- Chafe, W.L., 1980. 'Some reasons for hesitating'. In: H.W. Dechert & M. Raupach (eds.), 169-180.
- Chomsky, N., 1962. 'Explanatory models in linguistics'. *Proceedings of the international congress on logic, methodology and philosophy of science*. Stanford Univ. press, 528-550.
- Chomsky, N., 1965. *Aspects of the theory of syntax*. Cambridge Mass.: MIT Press.
- Chomsky, N., 1968. *Language and mind*. New York etc.: Harcourt, Brace, World. (Vert.: A. Kraak, *Taal en mens*. Deventer: Van Loghum Slaterus 1970.)
- Chomsky, N., 1980. *Rules and representations*. Oxford: Basil Blackwell.
- Cicourel, A.V., 1973. *Cognitive sociology: Language and meaning in social interaction*. Harmondsworth: Penguin.
- Cicourel, A.V., 1980. 'Three models of discourse analysis: The role of social structure'. *Discourse processes* 3, 101-132.
- Clark, H.H. & E.V. Clark, 1977. *Psychology and language: An introduction in psycholinguistics*. New York etc.: Harcourt, Brace, Jovanovich.
- Cole, P. & J.L. Morgan (eds.), 1975. *Syntax and semantics 3: Speech acts*. New York etc: Academic Press.
- Coulmas, F., 1981. 'Introduction: Conversational routine'. In: F. Coulmas (ed.), *Conversational routine: Explorations in standardized communication situations and prepatterned speech*. Den Haag etc.: Mouton, 1-17.
- Coulthard, M. & M. Montgomery (eds.), 1981. *Studies in discourse analysis*. London etc.: Routledge & Kegan Paul.
- Dascal, M. 1977. 'Conversational relevance'. *Journal of pragmatics* 1, 309-328.
- Davidson, J., 1984. 'Subsequent versions of invitations, offers, requests, and proposals dealing with potential or actual rejection'. In: J.M. Atkinson & J. Heritage (eds.), 102-128.
- Day, R.R. & R.A. Chenoweth & A.E. Chun & S. Lupescu, 1984. 'Corrective feedback in native-nonnative discourse'. *Language learning* 34, 2, 1-45.
- Dechert, H.W. & M. Raupach (eds.), 1980. *Temporal variables in speech*. Den Haag etc.: Mouton.
- Dik, S.C., 1977. 'Wat is pragmatiek?'. In: B.T. Tervoort (ed.), *Wetenschap en*

- taal*. Muiderberg: Coutinho, 206-221.
- Dik S.C. & J.G. Kooij, 1979. *Beginnelsen van de algemene taalwetenschap* (Aula 448). Utrecht: Spectrum. (1e herz. druk).
- Dittman, A.T. & L.G. Llewellyn, 1969. 'Body movement and speech rhythm in social conversation'. *Journal of personality and social psychology* 6, 341-349.
- Dittmann, J. (hrsg.), 1979. *Arbeiten zur Konversationsanalyse*. Tübingen: Niemeyer.
- Dijkstra, T. & G. Kempen, 1984. *Taal in uitvoering: Inleiding tot de psycholinguïstiek*. Groningen: Wolters-Noordhoff.
- Droste F.G., 1961. 'Het stiefkind onder de woordsoorten: de interjectie'. *Levende Talen*, 1961, 495-511. (Ook in: J. Hoogteijling (red.), 1968, 120-136.)
- Du Bois, J.W., 1974. 'Syntax in mid-sentence'. *Berkeley studies in syntax and semantics* 5, III. Berkeley: Departement of linguistics, Univ. of California, 1-25.
- Duijker, H.J.C., 1946. *Extralinguale elementen in de spraak*. Amsterdam: Noord-hollandse Uitgeversmaatschappij.
- Duncan, S.Jr., 1973. 'Toward a grammar for dyadic conversation'. *Semiotica* 9, 29-46.
- Duncan, S.Jr., 1974. 'On the structure of speaker-auditor interaction during speaking turns'. *Language in society* 3, 161-180.
- Duncan, S.Jr., & D.W. Fiske, 1977. *Face-to-face interaction: Research, methods and theory*. Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum Associates.
- Duncan, S.Jr., D. W. Fiske e.a. 1985. *Interaction structure and strategy*. Cambridge etc.: Cambridge Univ. Press.
- Duncan, S.Jr., & G. Niederehe, 1974. 'On signalling that it's your turn to speak'. *Journal of experimental social psychology* 10, 234-247.
- Edelksy, C., 1981. 'Who's got the floor?'. *Language in society* 10, 383-421.
- Eemeren van, F.H. & R. Grootendorst, 1982. *Regels voor redelijke discussies; Een bijdrage tot de theoretische analyse van argumentatie ter oplossing van geschillen*. Dordrecht etc.: Foris.
- Eemeren van, F.H. & W.K.B. Koning (red.), 1981. *Studies over taalhandelingen*. Meppel: Boom.
- Edmondson, W., 1981. *Spoken discourse: A model for analysis*. Londen etc.: Longman.
- Ehlich, K., 1979. 'Formen und Funktionen von 'Hm'. Eine phonologisch-pragma-

- tische Analyse'. In: H. Weydt (hrsg.), 503-517.
- Ehlich, K., & J. Rehbein, 1976. 'Halbinterpretative Arbeitstranskriptionen'. *Linguistische Berichte* 45, 21-41.
- Ferrara, A., 1980. 'An extended theory of speech acts: Appropriateness conditions for subordinate acts in sequences'. *Journal of Pragmatics* 4, 233-252.
- Firth J.R., 1957. *Papers in Linguistics*. Londen: Oxford Univ. Press.
- Fodor, J.A. & T.G. Bever & M.F. Garrett, 1974. *The psychology of language: An introduction to psycholinguistics and generative grammar*. New York: McGraw-Hill.
- Foolen, A. & J. Hardeveld & D. Springorum (red.), 1980. *Conversatieanalyse*. Groningen: Xeno.
- Franck, D., 1979. *Grammatik und Konversation*. Amsterdam: Univ. van Amsterdam, diss. (Herdr. 1980. Kronberg Ts.: Scriptor).
- Franck, D., 1980. 'Seven sins of pragmatics: Theses about speech act theory, conversational analysis, linguistics and rhetorics'. In: A. Foolen & J. Hardeveld & D. Springorum (red). 182-192.
- Franck, D., 1984. 'Speaking about speech acts'. *Journal of pragmatics* 8, 87-92.
- Franck, D., & G. Franck, 1985, 'Oekonomie versus Grammatik; Für eine Analytik des Sprecherwechsels als nicht regelgesteuerte Selbstorganisation von Gesprächen'. Te verschijnen.
- Fries, C.C., 1952. *The structure of English*. New York: Hartcourt, Brace, Jovanovich.
- García, E.C., 1979. 'Discourse without syntax'. In: T. Givón (ed.), 23-49.
- Gardiner, A.H., 1951. *The theory of speech and language*. London: Oxford Univ. Press. (2e dr.).
- Gazdar, G., 1981. 'Speech act assignment'. In: A.K. Joshi & B.L. Webber & I. A. Sag (eds.), *Elements of discourse understanding*. Cambridge etc.: Cambridge Univ. Press, 64-83.
- Geerts, G. & A. Hagen (red.), 1980. *Sociolinguïstische studies 1; Bijdragen uit het Nederlandse taalgebied*. Groningen: Wolters-Noordhoff.
- Geerts, G. & A. Hagen (red.), 1981. *Sociolinguïstische studies 2; Bijdragen uit de internationale literatuur*. Groningen: Wolters-Noordhoff.
- Geis, M.L. & A. M. Zwicky, 1971. 'On invited inferences'. *Linguistic inquiry* 2, 561-566.

- Givón, T. (ed.), 1979a. *Syntax and semantics 12: Discourse and syntax*. New York etc.: Academic Press.
- Givón, T., 1979b. 'From discourse to syntax: grammar as a processing strategy'. In: T. Givón (ed.), 81-114.
- Goffman, E., 1967. *Interactional ritual*. New York: Anchor Books.
- Goffman, E., 1976. 'Replies and responses'. *Language in society* 5, 257-313. (Hrdr. in Goffman 1981.)
- Goffman, E., 1981. *Forms of talk*. Oxford: Basil Blackwell.
- Goldman-Eisler, F., 1951. 'The measurement of time sequences in conversational behaviour'. *British Journal of psychology* 42, 355-362.
- Goldman-Eisler, F., 1956. 'Determinants of the rate of speech and their mutual relations'. *Journal of psychonomic research* 2, 137-143.
- Goldman-Eisler, F., 1958 'The predictability of words in context and the length of pauses in speech'. *Language and speech* 1, 226-231.
- Goldman-Eisler, F., 1968. *Psycholinguistics: Experiments in spontaneous speech*. London etc.: Academic Press.
- Goldman-Eisler, F., 1980. 'Psychological mechanisms of speech production as studied through the analysis of simultaneous translation'. In: B. Butterworth (ed.), 143-153.
- Goodwin, C., 1979. 'The interactive construction of a sentence in natural conversation'. In: G. Psathas (ed.), 97-121.
- Goodwin, C., 1981. *Conversational organization: Interaction between speakers and hearers*. New York etc.: Academic Press.
- Goodwin, C., 1986a. 'Between and within: Alternative sequential treatments of continuers and assessments'. *Human studies* 9, 205-217.
- Goodwin, C., 1986b. 'Audience diversity, participation and interpretation'. *Text* 6, 283-316.
- Goodwin, C. & M.H. Goodwin, 1987. 'Concurrent operations on talk: Notes on the interactive organization of assessments'. *Papers in pragmatics* 1, 1-54.
- Gordon, D. & G. Lakoff, 1975. 'Conversational postulates'. In: P. Cole & J.L. Morgan (eds.), 83-106.
- Green, D.W., 1977. 'The immediate processing of sentences'. *Quarterly journal of experimental psychology* 29, 135-146.
- Greenbaum, S. & G. Leech & J. Svartvik (eds.), 1980. *Studies in English lin-*

- guistics for Randolph Quirk*. Londen etc.: Longman.
- Grice, H.P., 1957. 'Meaning'. *Philosophical review* 67, 377-388.
- Grice, H.P., 1975. 'Logic and conversation. In: P. Cole & J.L. Morgan (eds.), 41-58. (Vert.: 'Logica en gesprek'. In: F.H. van Eemeren & W.K.B. Koning (red.), 1981, 235-257.)
- Groot de, A.W., 1963. 'De interjectie'. In: A.W. de Groot & H. Roose e.a., *Studies op het gebied van het hedendaags Nederlands*. Den Haag: Mouton, 13-23. (Ook in: J. Hoogteijling (red.), 1968, 137-146.)
- Gülich, E., 1970. *Makrosyntax der Gliederungssignale im gesprochenen Französisch*. München: Fink.
- Gumperz, J.J. & D. Hymes (eds.), 1972. *Directions in sociolinguistics: the ethnography of communication*. New York: Holt, Rinehart, Winston.
- Hacking, J., 1975. *Why does language matter to philosophy?* Cambridge etc.: Cambridge Univ. Press.
- Haeringen van C.B., 1947. ' "Tangconstructies" en reacties daarop'. *Nieuwe Taalgids* 40, 1-7.
- Hagen, A., 1981. *Standaardtaal en dialectspreekende kinderen; Een studie over monitoring van taalgebruik*. Muiderberg: Coutinho.
- Halliday, M.A.K., 1973. *Explorations in the functions of language*. Londen: Arnold.
- Hare, R.M., 1970. 'Meaning and speech acts'. *Philosophical review* 79, 3-24.
- Harnish, S.M., 1976. 'Logical form and implicature'. In: T.G. Bever & J.J. Katz & D.T. Langendoen (eds.), *An integrated theory of linguistic ability*. New York: T.Y. Crowel.
- Harris, Z.S., 1951. *Methods in structural linguistics*. Chicago: Univ. of Chicago Press.
- Harris, Z.S., 1963. *Discourse analysis reprints*. Den Haag: Mouton.
- Have ten P., 1987. *Sequenties en formuleringen; Aspecten van de interactionele organisatie van huisarts-spreekuurgesprekken*. Amsterdam: Univ. van Amsterdam, diss.
- Helfrich, H., 1980. 'A digital method of pause extraction'. In: H.W. Dechert & M. Raupach (eds.), 247-252.
- Henderson, A. & F. Goldman-Eisler & A. Skarbek, 1966. 'Sequential temporal patterns in spontaneous speech'. *Language and speech* 9, 107-216.

- Henne, H., 1979. 'Die Rolle des Hörers im Gespräch'. In: I. Rosengren (hrsg.), *Sprache und Pragmatik; Lunder Symposium 1978*. Malmö: Lunder Germanistische Forschungen, 122-134.
- Henne, H. & H. Rehbock, 1982. *Einführung in die Gesprächsanalyse*. Berlin etc.: De Gruyter. (2e dr.).
- Heritage, J.C., 1985. 'Recent developments in conversation analysis'. *Sociolinguistics* 15, 1-18.
- Heritage, J.C. & J.M. Atkinson, 1984. 'Introduction'. In: J.M. Atkinson & J. Heritage (eds.), 1-15.
- Hertog den, C.H. 1903. *Nederlandse spraakkunst; Handleiding ten dienste van aanstaande (taal)onderwijzers, derde stuk*. Amsterdam: Versluys. (3e door H. Hulshof bewerkte druk, Amsterdam, 1972-1973.)
- Hill, A., 1980. 'Bad words, good words, misused words.' In: Greenbaum, S. & G. Leech & J. Svartvik (eds.), 250-255.
- Holmes, J., 1986. 'Functions of *you know* in women's and men's speech'. *Language in society* 15, 1-22.
- Hoogteijling, J. (red.), 1968. *Taalkunde in artikelen; een verzameling artikelen over het Nederlands*. Groningen: Wolters-Noordhoff.
- Hoogvliet, J.M., 1903. *Lingua; een bekopt leer- en handboek van algemeene en Nederlandsche taalkennis, meer bepaaldelijk bestemd voor leeraren en onderwijzenden in moderne en oude talen*. Amsterdam: Van Looy.
- Houtkoop-Steenstra, H., 1985. 'Kan een verzoek met 'Ja' worden geaccepteerd?'. *Interdisciplinair tijdschrift voor taal- en tekstwetenschap* 5, 23-40.
- Houtkoop-Steenstra, H., 1986. 'Claimen versus demonstreren in gesprekken'. *Tijdschrift voor taalbeheersing* 8, 222-234.
- Houtkoop-Steenstra, H., 1987. *Establishing agreement; An analysis of proposal-acceptance sequences*. Amsterdam: Univ. van Amsterdam, diss.
- Jaffe, J. & S. Breskin & L.J. Gerstman, 1972. 'Random generation of apparent rhythms'. *Language and speech* 15, 68-71.
- Jaffe, J. & S. Feldstein, 1970. *Rhythms of dialogue*. New York: Academic Press.
- James, A.R., 1983. 'Compromisers in English: a cross-disciplinary approach to their interpersonal significance'. In: *Journal of pragmatics* 7, 191-206.
- James, D., 1972. 'Some aspects of the syntax and semantics of interjections'. *Proceedings of the eighth regional meeting of the Chicago linguistic society*,

162-172.

- James, D., 1973a. 'Another look at, say, some grammatical constraints on, oh, interjections and hesitations'. *Proceedings of the ninth regional meeting of the Chicago linguistic society*, 242-251.
- James, D., 1973b. *The syntax and semantics of some English interjections*. Univ. of Michigan: Papers in linguistics 1.3.
- Jansen, F., 1981. *Syntaktische konstrukties in gesproken taal*. Amsterdam: Huis a.d. drie grachten.
- Jefferson, G., 1972. 'Side sequences'. In: D. Sudnow (ed.), 294-338.
- Jefferson, G., 1974. 'Error correction as an interactional resource'. *Language and society* 3, 181-199.
- Jefferson, G., 1981. 'The abominable *ne?*; an exploration of post-response pursuit of response'. In: P. Schröder & H. Steger (hrsg.), 53-89.
- Jefferson, G., 1983. *Two papers on transitory recipientship*. Tilburg papers in language and literature, no. 30. Tilburg: Tilburg University.
- Jefferson, G., 1984. 'Notes on a systematic deployment of the acknowledgement tokens "yeah" and "Mm hm" '. *Papers in linguistics* 17, 197-216.
- Jespersen, O., 1923. *Language: Its nature, development and origin*. London: Allen and Unwin.
- Jespersen, O., 1937. *Analytic syntax*. Copenhagen: Munksgaard.
- Kempen, G., 1977. *Onder woorden brengen; Psychologische aspecten van expressie taalgebruik*. Groningen: Wolters-Noordhoff.
- Koerfer, A., 1979. 'Zur konversationellen Funktion von *ja aber*. Am Beispiel universitärer Diskurse'. In: H. Weydt (hrsg.), 14-29.
- Köhler, A. & B. Kraft & M. Löchl, 1973. ' "Wieviel spricht man am Tag? "; Quantitative Angaben zur Sprachverwendung in einem bestimmten Zeitraum'. In: B. Wackemagel-Jolles (hrsg.), 183-201.
- Komter, M., 1987. *Conflict and cooperation in job interviews; A study of talk, tasks and ideas*. Amsterdam: Univ. van Amsterdam, diss.
- Köster, J.-P., 1980. 'Perception of pauses and automatic speech recognition'. In: H.W. Dechert & M. Raupach (eds.), 239-245.
- Kowal, S. & D.C. O'Connell, 1980. 'Pausological research at St. Louis University'. In: H.W. Dechert & M. Raupach (eds.) 61-66.
- Kraak, A. & W.G. Klooster, 1972. *Syntaxis*. Culemborg: Stam-Robijns (2e dr.).

- Labov, W., 1966. 'On the grammaticality of everyday speech'. Paper presented to the annual meeting of the linguistic society of America, New York.
- Labov, W., 1970. 'The study of language in its social context'. *Studium generale*, 23, 30-87. (Vert.: 'De studie van de taal in haar sociale context'. In: G. Geerts & A. Hagen (red.), 1981, 57-123.)
- Labov, W., 1972. 'The transformation of experience in narrative syntax'. In: W. Labov, *Language in the inner city: Studies in the black English vernacular*. Philadelphia: Pennsylvania Univ. Press., 354-396.
- Labov, W., & D. Fanshel, 1977. *Therapeutic discourse: Psychotherapy as conversation*. New York etc.: Academic Press.
- Lakoff, R., 1973. 'Questionable answers and answerable questions'. In: B.B. Kachru (ed.), *Issues in linguistics: Papers in honor of Henry and Renée Kahane*. Urbana: Univ. of Illinois Press, 453-467
- Lakoff, R., 1975. *Language and woman's place*. New York: Harper & Row.
- Lakoff, R., 1977. 'Politeness, pragmatics and performatives'. In: A. Rogers & B. Wall & J.P. Murphey (eds.), *Proceedings of the Texas conference on performatives, presuppositions and implicatures*. Washington: Center for applied linguistics, 79-106.
- Lalljee, M.G. & M. Cook, 1973. 'Uncertainty in first encounters'. *Journal of personality and social psychology* 26, 137-141.
- Leech, G.N., 1981. 'Semantic constraints on relevance'. In: H. Parret & M. Sbisà & J. Verschueren (eds.), 413-441.
- Leech, G.N., 1983. *Principles of pragmatics*. Londen etc.: Longman.
- Levelt, W.J.M., 1983. 'Monitoring and self-repair in speech'. *Cognition* 14, 41-104.
- Levinson, S.C., 1983. *Pragmatics*. Cambridge etc.: Cambridge Univ. Press.
- Linde, C. & W. Labov, 1975. 'Spatial networks as a site for the study of language and thought'. *Language* 51, 924-939.
- Lounsbury, F.G., 1954. 'Transitional probability, linguistic structure and systems of habit-family hierarchies. In: C.E. Osgood & T.A. Sebeok (eds.), *Psycholinguistics: A survey of theory and research problems*. Baltimore, Ind.: Indiana Univ. Press., 93-101.
- Lyons, J., 1977. *Semantics*, 2 vol. Cambridge etc.: Cambridge Univ. Press.
- Maclay, H. & C.E. Osgood, 1959. 'Hesitation phenomena in spontaneous English

- speech'. *Word* 15, 19-44.
- Mahl, G.F., 1956. 'Disturbances and silences in the patient's speech in psychotherapy'. *Journal of abnormal and social psychology* 53, 1-15.
- Matarazzo, J. & Wiens, 1972. *The interview: Research on its anatomy and structure*. Chicago: Aldine-Atherton.
- Merleau-Ponty, M., 1962. *Phénoménologie de la perception*. Parijs: Gallimard. (4e dr.)
- Mihaila, R., 1977. 'Le silence en tant qu'acte de langage'. *Revue roumaine de linguistique* 22, 417-421.
- Miller, G.A. & E. Galanter & K. H. Pribram, 1960. *Plans and the structure of behavior*. New York: Holt, Rinehart, Winston.
- Mönnink, J., 1980. 'Die Satzeinheit in der Interaktion'. In: G. Hindelang & W. Zillig (hrsg.), *Sprache: Verstehen und Handeln. Akten des 15. linguistischen Kolloquiums Münster 1980*. Band 2. Tübingen: Niemeyer, 289-299.
- Mönnink, J., 1981. 'De fundamentele aard van hoordersignalen'. In: M. Steehouder & C. Jansen (red.), *Taalbeheersing 1981*. Enschede, 179-187.
- Mönnink, J., 1984. 'Het hoorderssignaal. De invloed van een zogenaamd leeg vulsel op bouw en afbouw van handelingen'. In: J. van der Auwera & W. Vandeweghe (red.), *Studies over Nederlandse partikels*. Antwerp papers in linguistics, nr. 35. Antwerpen: Univ. van Antwerpen, 79-88.
- Mönnink, J., 1985. 'De interactieve waarde van sprekerssignalen.' In: W.K.B. Koning (red.), *Taalbeheersing in theorie en praktijk*. Dordrecht etc.: Foris publications, 233-241.
- Mönnink, J. & M. Holsheimer, 1986. 'De ontwikkeling van enkele monitorstrategieën in het taalgebruik van schoolgaande kinderen'. *Tijdschrift voor taalbeheersing* 8, 42-57.
- Mönnink, J. & A. van der Klugt, 1982. 'Hoordersignalen als structurerings-elementen'. *Tijdschrift voor taalbeheersing* 4, 221-228.
- Nooteboom, S.G., 1980. 'Speaking and unspeaking: Detection and correction of phonological and lexical errors in spontaneous speech'. In: V. Fromkin (ed.), *Errors in linguistic performance; Slips of the tongue, ear, pen, and hand*. New York etc.: Academic Press, 87-95.
- Nuchelmans, G., 1978. *Taalfilosofie; Een inleiding*. Muiderberg: Coutinho.
- Nuyts, J., 1986. 'Book reviews V.L. Zammuner and R. Wiese'. *Journal of Prag-*

matix 10, 139-148.

O'Connell, D. C., 1977. 'One of many units: the sentence'. In: S. Rosenberg (ed.), *Sentence production: developments in research and theory*. Hillsdale: Erlbaum, 307-314.

Opalka, H., 1979. *Untersuchung zu redekonstituierenden Funktionen der Modalpartikel 'Ja'; Eine pragmalinguistische Grundlagenstudie zur gesprochenen deutschen Umgangssprache*. Hamburg: Buske.

Os van, Ch., 1974. 'Einleitung "Texte gesprochener deutscher Standardsprache II"', 7-42.

Östman, J. -O., 1981. *You know: A discourse functional approach*. Amsterdam: Benjamins.

Overdiep, G.S., 1937. *Stilistische grammatica van het moderne Nederlands*. Zwolle.

Owen, M.L., 1981. 'Conversational units and the use of "well ..."'. In: P. Werth (ed.), 99-116.

Pander Maat, H. & Chr. Driessen & H. van Mierlo, 1986. 'NOU: functie, contexten, vorm en betekenis'. *Interdisciplinair tijdschrift voor taal- en tekstwetenschap* 6, 179-194.

Parret, H. & M. Sbisà & J. Verschueren (eds.), 1981. *Possibilities and limitations of pragmatics at Urbino, July 8-14, 1979*. Amsterdam: Benjamins.

Petrie, H., 1987. 'The psycholinguistics of speaking'. In: J. Lyons e.a. (eds.), *New horizons in linguistics* 2. Londen etc.: Penguin books.

Piaget, J., 1974. *La prise de conscience*. Parijs: Presses Universitaires de France

Pomerantz, A., 1975. *Second assessments: A study of some features of agreements/disagreements*. University of California, Irvine: diss.

Pomerantz, A., 1978. 'Compliment responses: notes on the co-operation of multiple constraints'. In: J. Schenkein (ed.), 79-112.

Pomerantz, A., 1984a. 'Agreeing and disagreeing with assessments: some features of preferred/dispreferred turn shapes'. In: J.M. Atkinson & J. Heritage (eds.), 57-101.

Pomerantz, A., 1984b. 'Pursuing a response'. In: J.M. Atkinson & J. Heritage (eds.), 152-163.

Psathas, G. (ed.), 1979. *Everyday language: Studies in ethnomethodology*. New York: Irvington.

- Quasthoff, U., 1979. 'Verzögerungsphänomene, Verknüpfungs- und Gliederssignale in Alltagsargumentationen und Alltagserzählungen'. In: H. Weydt (hrsg.), 39-57.
- Ramge, H. 1973. 'Spontane Selbstkorrekturen im Sprechen von Schulanfängern'. *Diskussion Deutsch* 4, 165-190.
- Rath, R., 1979. *Kommunikationspraxis; Analysen zur Textbildung und Textgliederung im gesprochenen Deutsch*. Göttingen: Vandenhoeck, Ruprecht.
- Raupach, M., 1980. 'Temporal variables in first and second language speech production'. In: H.W. Dechert & M. Raupach (eds.), 263-270.
- Rees van, M.A., 1982. *Illocutionaire strekking: betekenis en regels voor gesprekken*. Amsterdam: Univ. van Amsterdam, diss.
- Rehbein, J., 1979. 'Sprechhandlungsaugmente. Zur Organisation der Hörersteuerung'. In: H. Weydt (hrsg.), 58-74.
- Reichling, A., 1939. *Over essentiële en toevallige grammaticaregels. Oratie*. Groningen: Wolters.
- Richardson, K., 1981. 'Sentences in discourse'. In: M. Coulthard & M. Montgomery (eds.), 51-60.
- Rochester, S.R., 1973. 'The significance of pauses in spontaneous speech'. *Journal of psycholinguistic research* 2, 51-81.
- Rogers, L.E. & R.B. Farace, 1975. 'Analysis of relational communication in dyads: New measurement procedures'. *Human communication research* 1, 222-239.
- Ross, J.R., 1970. 'On declarative sentences'. In: R.A. Jacobs & P.S. Rosenbaum (eds.), *Readings in English transformational grammar*. Waltham: Ginn, 222-272.
- Ryle, G., 1947. *The concept of mind*. Londen: Hutchinson.
- Sacks, H., 1971. 'Das erzählen von Geschichten innerhalb von Unterhaltungen'. *Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie* 15 (Sonderheft), 307-314.
- Sacks, H. & E.A. Schegloff & G. Jefferson, 1978. 'A simplest systematics for the organization of turn-taking in conversation'. In: J. Schekein (ed.), 7-55. (Oorspronkelijke versie in *Language* 50 (1974), 696-735.)
- Sassen, A., 1967. 'Syntactische implicaties van de zgn. herhalingsconstructie (dat is een gek geval is dat)'. In: *Handelingen van het 26e Vlaams Filologencon-*

- gres. Gent, 30-47.
- Schank, G., 1976. 'Zur Binnensegmentierung natürlicher Dialoge'. In: F.-J. Berens e.a., 35-72.
- Schank, G., 1981. *Untersuchungen zum Ablauf natürlicher Dialoge*. München: Hueber.
- Schank, G. & G. Schoenthal, 1976. *Gesprochene Sprache; Eine Einführung in Forschungsansätze und Analysemethoden*. Tübingen: Niemeyer.
- Schegloff, E.A., 1972. 'Sequencing in conversational openings'. In: J.J. Gumperz & D. Hymes (eds.), 326-380.
- Schegloff, E.A., 1979. 'The relevance of repair to syntax for conversation'. In: Givón (ed.), 261-288.
- Schegloff, E.A., 1982. 'Discourse as an interactional achievement: Some uses of 'uh huh' and other things that come between sentences'. In: D. Tannen (ed.), *Analyzing discourse: Text and talk*. GURT 1981. Washington D.C.: Georgetown Univ. Press, 71-93.
- Schegloff, E.A., 1984. 'On some questions and ambiguities in conversation'. In: J.M. Atkinson & J. Heritage (eds.), 28-52.
- Schegloff, E.A., & G. Jefferson & H. Sacks, 1977. 'The preference for self-correction in the organization of repair in conversation'. *Language* 53, 361-382.
- Schegloff, E.A. & H. Sacks, 1973. 'Opening up closings'. *Semiotica* 7, 289-327.
- Schenkein, J. (ed.), 1978. *Studies in the organization of conversational interaction*. New York etc.: Academic Press.
- Schep, A. & W. Vermeulen, 1984. *'Nou en?', een onderzoek naar het functioneren van het woordje NOU in gesprekken*. Amsterdam: Univ. van Amsterdam.
- Schourup, L.C., 1982. *Common discourse particles in English conversation*. Ohio State University.
- Schröder, P. & H. Steger (hrsg.), 1981. *Dialogforschung*. Jahrbuch 1980 des Instituts für deutsche Sprache. Düsseldorf: Schwann.
- Schütz, A., 1971. *Collected papers*. Den Haag: Nijhoff.
- Schwartz J. & J. Jaffe, 1968. 'Markovian prediction of sequential temporal patterns in spontaneous speech'. *Language and speech* 11, 27-30.
- Schwitalla, J., 1976a. 'Dialogsteuerung; Vorschläge zur Untersuchung'. In: F.-J. Berens e.a., 73-104.
- Schwitalla, J., 1976b. *Dialogsteuerung in interviews; Ansätze zu einer Theorie der*

- Dialogsteuerung mit empirischen Untersuchungen*. München: Hueber.
- Searle, J.R., 1969. *Speech acts; An essay in the philosophy of language*. Cambridge etc.: Cambridge Univ. Press. (Vert.: *Taalhandelingen; Een taalfilosofisch essay* (Aula 592). Utrecht etc.: Het Spectrum 1977.)
- Searle, J.R., (ed.), 1971. *Philosophy of language*. Oxford: Oxford Univ. Press.
- Searle, J.R., 1971. 'What is a speech act?' In: J. Searle (ed.), 39-53. (Vert.: 'Wat is een taalhandeling?'. In: F.H. van Eemeren & W.K.B. Koning (red.), 1981, 92-112.)
- Searle, J.R., 1975. 'Indirect speech acts'. In: P. Cole & J.M. Morgan (eds.), 59-83. (Vert.: 'Indirecte taalhandelingen'. In: F.H. van Eemeren & W.K.B. Koning (red.), 1981, 207-235.)
- Searle, J.R., 1976. 'A classification of illocutionary acts'. *Language in society* 5, 1-23. (Vert.: 'Een taxonomie van illocutionaire handelingen'. In: F.H. van Eemeren & W.K.B. Koning (red.), 1981, 145-175.)
- Searle, J.R., 1983. *Intentionality: An essay in the philosophy of mind*. Cambridge etc.: Cambridge Univ. Press.
- Searle, J.R., & D. Vanderveken, 1985. *Foundations of illocutionary logic*. Cambridge etc.: Cambridge Univ. Press.
- Seuren, P., 1978. 'Grammar as an underground process'. In: A. Sinclair & R.J. Jarvella & W.J.M. Levelt (eds.), 201-223.
- Severinson Eklundh, K. & P. Linell, 1983. 'The structure of a minimal communicative interaction'. In: F. Karlsson (ed.), *Papers from the seventh Scandinavian conference of linguistics*, 1. Helsinki: Department of general linguistics, 293-304.
- Shimanoff, S. & J. Brunak, 1977. 'Repairs in planned and unplanned discourse'. In: E.O. Keenan & T.L. Bennett (eds.), *Discourse across time and space*. Los Angeles: Univ. of Southern California, 123-167.
- Siegmán, A.W., 1979. 'Cognition and hesitation in speech'. In: A.W. Siegmán & S. Feldstein (eds.), 151-177.
- Siegmán, A.W. & S. Feldstein (eds.), 1979. *Of speech and time: Temporal speech patterns in interpersonal contexts*. Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum Assoc.
- Sinclair, A. & R.J. Jarvella & W.J.M. Levelt (eds.), 1978. *The child's conception of language*. Berlijn etc.: Springer.
- Sinclair, H., 1978. 'Conceptualization and awareness in Piaget's theory and its re-

- levance to the child's conception of language'. In: A. Sinclair & R.J. Jarvella & W.J.M. Levelt (eds.), 191-200.
- Sinclair, J.M. & R. M. Coulthard, 1975. *Towards an analysis of discourse: The English used by teachers and pupils*. Londen: Oxford University Press.
- Stellmacher, D., 1972. 'Gliederungssignale in der gesprochenen Sprache'. *Germanistische Linguistik* 4, 518-530.
- Stickel, G., 1972. '"Ja" und "Nein" als Kontroll- und Korrektursignale'. *Linguistische Berichte*. H.17, 12-17.
- Strawson, P.F., 1964. 'Intention and convention in speech acts'. *Philosophical review* 74, 439-460. (Vert.: F.H. van Eemeren & W.K.B. Koning (red.) 1981, 69-92.)
- Streeck, J., 1980. 'Speech acts in interaction: A critique of Searle'. *Discourse processes* 3, 133-154.
- Stubbs, M., 1983. *Discourse analysis: The sociolinguistic analysis of natural language*. Oxford: Blackwell.
- Sudnow, D. (ed.), 1972. *Studies in social interaction*. New York: Free Press.
- Svartvik, J., 1980. 'Well in conversation'. In: S. Greenbaum & G. Leech & J. Svartvik (eds.), 167-177.
- Toom van den, M.C., 1960. 'De interjectie als woordsoort'. *Nieuwe Taalgids* 53, 260-264. (Ook in: J. Hoogteijling (red.), 1968, 115-119.)
- Toom van den, M.C., 1981. *Nederlandse grammatica*. Groningen: Wolters-Noordhoff. (7e herz. dr.).
- Trabant, J., 1983. 'Gehören die Interjektionen zur Sprache?'. In: H. Weydt (hrsg.), 69-81.
- Uhlenbeck, E.M. , 1964. 'Betekenis en syntaxis'. *Forum der letteren* 5, 67-82. (Ook in: J. Hoogteijling (red.), 1968, 44-59.)
- Uijlings, B.J., 1956. *Praat op heterdaad*. Assen: Van Gorkum.
- Verbiest, A., 1987. *Confrontaties in conversaties; Een analyse op grond van argumentatie- en gesprekstheoretische inzichten van het ontstaan van meningsverschillen in informele gesprekken*. Amsterdam: Univ. van Amsterdam, diss.
- Vooy's de, C.G.N., 1959. *Nederlandse spraakkunst..* Groningen: Wolters-Noordhoff. (4e herz. dr.).
- Vrolijk, A. & M.F. Dijkstra & G. Timmerman, 1978. *Gespreksmodellen; Een geprogrammeerde instructie*. Alphen aan de Rijn: Samson. (4e dr.).

- Wackernagel-Jolles, B.S., 1971. *Untersuchungen zur gesprochenen Sprache: Beobachtungen zur Verknüpfung spontanen Sprechens*. Göppingen: Kümmerle.
- Wackernagel-Jolles, B.S. (hrsg.), 1973. *Aspekte der gesprochenen Sprache; Descriptions- und Quantifizierungsprobleme*. Göppinger Arbeiten zur Germanistik 92. Göppingen: Kümmerle.
- Wackernagel-Jolles, B.S., 1973. ' "Nee also, Mensch, weisst du..." ; Zur Funktion der Gliederungssignale in der gesprochenen Sprache'. In: B.S. Wackernagel-Jolles, (hrsg.), 159-181.
- Wahmhoff, S. & A. Wenzel, 1979. 'Ein *hm* ist noch lange kein *hm* - oder - Was heisst klientenbezogene Gesprächsführung?'. In: J. Dittmann (hrsg.), 258-297.
- Watzlawick, P. & J. H. Beavin & D.D. Jackson, 1967. *Pragmatics of human communication*. New York: Norton.
- Werth, P. (ed.), 1981. *Conversation and discourse*. London: Croom Helm.
- Weijdemans, W. & S. Dik & M. Oehlen & C. Dubber & A. de Blauw, 1982. *Strukturen in verbale interactie; Strategieën van sprekers en hoorders in het taalgebruik*. Muiderberg: Coutinho.
- Weydt, H., 1969. *Abtönungspartikel. Die deutschen Modalwörter und ihre französischen Entsprechungen*. Bad Homburg v.d. H. etc.: Gehlen.
- Weydt, H. (hrsg.), 1979. *Die Partikeln der deutschen Sprache*. Berlin etc.: De Gruyter.
- Weydt, H. (hrsg.), 1983. *Partikeln und Interaktion*. Tübingen: Niemeyer.
- Wierzbicka, A., 1980. *Lingua mentalis: the semantics of natural language*. Sydney etc.: Academic Press.
- Wierzbicka, A., 1986. 'A semantic metalanguage for the description and comparison of illocutionary meaning'. *Journal of pragmatics* 10, 67-107.
- Wiese, R., 1983. *Psycholinguistische Aspekte der Sprachproduktion; Sprechverhalten und Verbalisierungsprozesse*. Hamburg: Buske.
- Wijk van N., 1913. *De Nederlandsche taal*. Zwolle. (3e dr.).
- Wilson, D. & D. Sperber, 1981. 'On Grice's theory of conversation' In: P. Werth (ed.), 155-178.
- Wilson, Th. P. & D. H. Zimmerman, 1986. 'The structure of silence between turns in two-party conversation'. *Discourse processes* 9, 375-390.
- Wittgenstein, L., 1958. *Philosophical investigations*. Oxford: Blackwell.
- Woll, B., 1978. 'Structure and functions in language acquisition'. In: N. Waterson

- & C. Snow (eds.), *The development of communication*. Chicester: Wiley
- Wunderlich, D., 1976. *Studien zur Sprechakttheorie*. Frankfurt a. M.: Suhrkamp.
- Wundt, W., 1900. *Völkerpsychologie*, 1. Leipzig: Engelmann.
- Yngve, V.A., 1970. 'On getting a word in edgewise'. In: *Papers from the 6th regional meeting of the Chicago linguistic society*, 567-578.
- Zamuner, V.L., 1981. *Speech production: Strategies in discourse planning; a theoretical and empirical enquiry*. Hamburg: Buske.
- Zimmerman, D.H. & C. West, 1975. 'Sex roles, interruptions and silences in conversation'. In: B. Thorne & N. Henley (eds.), *Language and sex: Difference and dominance*. Rowley, Mass.: Newbury House, 105-129.

SUMMARY

This study, *The organization of conversations: a pragmatic study of minimal interactional speechforms*, is a microanalysis of the communicative apparatus of the very minimal forms that conversationalists use for self-guidance and reciprocal guidance.

The introductory first chapter gives an outline of the most important lines of approach to the analysis of signals between speaker and hearer.

To start with, the signals from the speaker are viewed in the light of psycholinguistics, i.e. as strategic means to overcome the obstacles connected with the speech task of both planning and executing alternately and simultaneously.

Secondly, from a speech functional (interpersonal) point of view a survey is given of the various means of organization and steering, including the signals between speaker and hearer.

Thirdly, the focus is placed on the signals from the speaker as viewed in the light of the language philosophies of Austin, Searle and especially Grice. From Grice's theory, it can be deduced that these signals may be seen as covert expressions of co-operative expectations, which imply that the utterances of speakers have to meet the intentions and are to be consistent at any stage of the exchange of talk with the purpose of the conversation. Furthermore, it appears that the fulfillment of the principal maxim of sincerity implies the pursuit of relevancy of the separate contribution within the coherence of the total of contributions. The signals from the hearer likewise indicate tacit conversational expectations which be formulated in terms of the same maxims.

Fourthly, and most importantly, since this study deals in particular with the way the hearer's signal is attuned to the speaker's signal and vice versa, the structural connections of the conversational activity are highlighted as studied by ethnomethodologists like Schegloff. But apart from the structural function, these signals should also be assigned a function with respect to content and illocutionary force. These segmenting means show intentional value and contribute towards the purposiveness of the course of the conversation (in the sense mentioned

above).

All these lines of approach are developed in relation to the position of the hearer and his participation in a successful interaction. It is, incidentally, remarkable that in psycholinguistics in particular only little attention has been paid so far to the role of the hearer.

Chapter 2 discusses pauses, the most frequently occurring and relatively best known category of hesitation phenomena. They are divided into unfilled and filled pauses (*uh* and variants). The silent pauses are distinguished from respiratory and articulatory pauses. Many silences carry a syntactical value in the sense that they separate sentences. Sentences appear to be the elementary organizational units of speech. An important group of hesitation phenomena are the so-called lexically filled pauses, in which also specific connectives such as *dus* (*so*), may be categorized, provided they are accompanied by a hesitation marker as a pause. All these words (including *uh*) are usually more than just arbitrary accompanying forms of the cognitive process. They are more than mere stopgaps - they are signals, i.e. speaker's signals. This means that, however routinely employed, they are usually intentional and meaningful. They have an abstract basic meaning in common in that they refer to production plans and specific expectations. These expectations relate to the conversational necessity of rationality. The literal sense of such conversational terms (*nou* (*well*), for instance) even is significant; it is the starting-point of the core meaning. As regards word class, the designation 'interjection' is to some extent problematical.

The fact the the hearer makes use of complementary signals occasions a discussion on their nature and their significance for a successful interaction to be dealt with in the next chapter.

An important component of the hearer's signal is the moment of evaluation. Chapter 3 illustrates an analysis of the environment, especially of second assessments as second, as co-ordinated with the first (after, in particular, Pomerantz). This turns out to be more productive than an analysis in the opposite direction in which first assessments on the basis of logic are categorized according to the

extent of the shared knowledge and subsequently related to specific responses (after Labov and Fanshel). In other words, it is obvious that an approach of speech activities as processes of reciprocal attribution of meaning, an approach where the interpreting hearer has pride of place systematically, achieves better results than the partly intuitive examination of single acts. One of the results is the specific strategy geared to subtly avoiding overt disagreements. Paradoxically enough, this procedure reveals - unintentionally - more about the dispositions and intentions of the hearer (the very things Labov and Fanshel are after all looking for). This subject is dealt with in 3.4.

Of equal importance is that a description of hearer's signals, on the basis of whichever starting-point, will inevitably run into the boundaries of uncertainty, sooner rather than later. Bearing in mind Wittgenstein's observation (1958: 10-11) that the language game offers ample scope for an endless variety of interpretations, one realizes that the interpretation by the conversationalists is of necessity subjective and variable according to the specific situation. It is only the 'reciprocity of perspectives' (Cicourel 1973) that partially bridges the gap between speaker and hearer on the one hand and that between speaker and analyst on the other. It is this multifarious interpretability that has been highlighted in the previous paragraphs, especially 3.1. Accordingly, the receiver emerges as a participant of the exchange who, listening overtly, contributes in an essential way to the process of flexible, partly indeterminate attribution of meaning.

In 3.2 a number of arguments are given for the turn character of the hearer's minimal activities. Regardless of the arguable nature of the terminology, it is clear from this analysis that the contribution by the receiver is essential for a successful verbal interaction.

Paragraph 3.3 gives a subdivision of the hearer's turns into some four classes. The chapter is concluded, as has been said above, by an investigation into the environment of the hearer's signals.

Chapter 4 begins with recognizing three forms of the influence exerted by the hearer's signals on the subsequent speaker's utterance: on the termination, on the continuation and interruption in the form of reparation. Then, the most important linguistic or syntactic implications of the minimal responses for the language

structures of the speaker are examined. Firstly, we consider the effect of these responses on the form of the termination produced by the speaker, with an exceeding conciseness as a result. Then, the effect on the syntacticity of the sequel, especially in the case of self-initiated repair (as after the 'overflow construction') and of the speaker's hesitations. Finally - and summarily - we examine the effect when repair is initiated by the other participant.

It emerges that language interaction is not limited to adjusting the speaker's contribution to the hearer, both formally and as to its content. Obviously, the structuring of an interrogative sentence comes to mind, but there is more involved than this: the speaker is found to segment and guide by means of speech signals, such as pauses, repetitions and particles. Over and above this, however, interaction clearly manifests itself as an activity of the hearer, which apart from reaction, consists of guidance or invitation, with repercussions on the content and the structure of the sentence. Interaction, particularly with regard to the sentence, implies that sentences are not formed as a whole in one go reaching the hearer as '*faits accomplis*', but are constructed step by step in concerted procedures. It regularly appears that the systematic means used by the hearer in response to the systematic indications of the difficulties encountered by the speaker have a positive effect on the further progress of his utterance. It is also clear that in the interactional procedures of termination which quite often deserve the designation 'issue making', the second step (by the receiver) has a structurizing effect on the construction of the third step (that of the first speaker). This effect, then, is the utterly concise rounding off.

And time and again the analyses show that syntactic procedures are based on pragmatic factors.

The main points treated in chapter 5 are the following. In the first place, hearers do not produce minimal reactions arbitrarily but they respond to formal stimuli, even irrespective of the content. These close-knit co-ordinations are to be judged as frameworks of intermediate questions and intermediate answers.

Secondly, such intermediate questions have a strong or weak steering power. They present a picture of great variety.

Thirdly, one of the explanations for the steering not always leading to the

characteristic responses is that in those cases it is a matter of noticeable and therefore significant absence.

Fourthly, in the beginning of this chapter it is argued that introductory signals more or less strongly express a great receptivity. This is a prominent characteristic of opening signals. Obviously the best introduction to speaking in turn is to show willingness for involvement and agreement.

However inconspicuous and routine these markings may often be, the essential principle of conversation, the pursuit of co-operation or politeness, is clearly shown to leave its mark on the way a conversation is carried on, even in these frequently occurring and obviously rich details.

Chapter 6 deals with the unit sentence as a unit of use, i.e. not seen as an abstract linguistic entity, detached from its context. It can be regarded as the surface structure of the speech act. From the perspective of pragmatics, the definition of the sentence would have to be as follows: a group of words, or, as the case may be, one word, revealing an intelligible intention. This definition should be linked with the conversation principles of acting relevant and therefore comprehensibly as formulated by Grice. Such acting implies that a speaker articulates his message in transparent unities.

Attention is paid to three means of delimitation, all of which serve intelligibility: speaker's signals, including introductory hearer's signals; the correlating response signals; and finally one particular category of the latter: the signals of repair initiatives on the part of the hearer (leaving aside the other linguistic tools such as intonation, the use of strong connectives and more extensive procedures of opening and rounding off, which fall outside our scope). Taking account the position of all these signals, one observes that it is the sentence unit which obviously appears as the most important unit of structuring.

The observation that, among the indications of segmentation mentioned, those used by the second speaker are the very ones evidencing the reality of the sentence unit in the use of language proves convincingly the overriding importance of the analyses of interaction; undeniably so, when the point at issue is an essential linguistic problem such as the status of the sentence in speech.

The fact that an analysis of the positioning of metacommunicative concise

forms strongly supports the notion of the sentence as the real basic unit in the use of speech has indisputable consequences for defining the sentence. Any definition of the sentence is incomplete unless it includes the signals mentioned which speakers and hearers use constantly for marking this unit. Remarkably enough, in the relevant literature little or no attention has hitherto been paid to the function of interactional marking of the sentence.

In the present study two types of conversation words are examined: the minimal signs used by a speaker and those used by a hearer to guide one another's activity in the direction the conversation is heading for, and to segment it. Each of the chapters dealing with this topic is concluded with a summary.

At the centre of this investigation is the endeavour to explain the linguistic representations of the signals mentioned from communicative principles that form the basis of their use. The results of this procedure show that usually something else is involved than mere random and defective products of the performance. For the participants in the conversation turn out to be strategists obeying the shared conversational rules with minimal signs at the appropriate places.

A language study aiming at being exhaustive cannot ignore the underlying reciprocal intentions of the conversation *strategists*, intentions that motivate the linguistic forms. Indeed, it is characteristic of linguistics claiming to be pragmatic that it gives priority to the orientation towards the outside of linguistic phenomena while addressing their inside, specifically their semantic and syntactic features. Accordingly, it is typical of pragmatic research that the meaningfulness of language phenomena is, whenever possible, examined in relation to the social activities, resulting in pragmatic informations and explanations. So pragmalinguistics is a specific way of viewing language structures and meanings whose characteristics are analysed in their own way at other levels of linguistics, rather than a separate compartment of linguistics, disconnected from syntax or semantics (see e.g. Wunderlich 1976: 19).

Whether it was a matter of conversation signals or the central unit marked by them, wherever it was the socio-psychological motivations that were looked for, the reciprocal intentions of the conversationalists, it had to be stated that strategies (after Grice) aiming at a sincere, relevant and efficient conversation are in-

volved. Moreover, from these strategies springs another strategy, namely that of the participants pursuing or trying to interpret a segmentation in sentence units which is expressed by signals.

Our inquiry into some closely connected conversation details may have clarified two crucial points in pragmalinguistics.

Firstly, we have observed the need of an *interactional organization* of conversation. It is clearly not enough that a speaker, in order that a conversation be successful, expresses his intentions, directly or indirectly; the intentions must also be made accessible, i.e. intelligible, and finally they have to be understood as best possible. This requires shared knowledge and shared expectations to be reciprocally actualized and moreover continuously signalized with a view to the purpose of the dialogue. The signals of intelligibility will then, as a matter of course, have their own domain, in other words relate to communicative units which in most cases turn out to be sentences. In other words, such signals organize in two respects: they indicate specific underlying intentions and simultaneously divide into the correlating units of speech. The aim of the present investigation was to establish that conversation partners let themselves be guided in their contributions also by communicative considerations of organizational nature (seen as intentional and segmenting). Thus a contextual, i.e. interactional, explanation has been given of seeming elements of noise in the language usage.

Secondly, it has been demonstrated that this interactional organization mechanism in the behaviour of conversationalists is *observable* and therefore more than a theoretical assumption in the analysis. Not only do participants have to demonstrate the necessity of the organization of speech but, in addition, the reality of communication, documented by tape recordings, evidences that and how the organization takes place sequentially and is executed co-operatively. As appears from the observation of this interactional achievement, a central place has to be assigned to the reactions of the hearer, from which it follows that the effects of the activity in conversation take pride of place. By paying attention to the role of the hearer in the course of the interactional process, this investigation has highlighted a number of details of what the conversationalists are actually doing; details that would have been inaccessible had we applied only a theoretical approach of what

they are supposed to do. Thus, this study has tried to bridge the gap between the language philosophy of, especially, Austin, Grice and Searle, on the one hand, and, on the other, the communicative reality, as voiced - as is evident from observations of conversation protocols - by the participants themselves.

Johan Mönnink geboren te Enschede in 1933. Eindexamen gymnasium A in 1952. In 1966 akte MO Nederlandse taal- en letterkunde. In 1971 kandidaatsexamen in hetzelfde vak en in 1972 doctoraalexamen algemene taalwetenschap, beide aan de Katholieke Universiteit te Nijmegen. In 1976 studie algemene taalwetenschap gedurende een semester aan de Universiteit van Düsseldorf.

Van 1961 tot 1973 leraar Nederlands achtereenvolgens aan een school vwo-havo te Hengelo, aan een pabo te Echt en een school vwo-havo te Arnhem. Vanaf 1973 wetenschappelijk medewerker aan de vakgroep Nederlandse taal- en letterkunde van de Rijksuniversiteit te Leiden voor moderne taalkunde en taalbeheersing, en vanaf 1975 voor moderne taalkunde. Voornamelijk werkzaam op de vakgebieden van de pragmatiek en sociolinguïstiek. Van 1974 tot 1983 docent aan de Haagse Leergangen, voor de avondopleiding Nederlands MO-A.

Lijstje van *drukfouten* in de dissertatie van

J. Mönnink, *De organisatie van gesprekken; een pragmatische studie van minimale interactieve taalvormen*.

(- voor een regelnummer betekent 'van onder af geteld')

- p. 30 r. 9: 'taalkundige handeling' moet zijn 'taalhandeling'
- p. 30 r. 10: invoegen na 'toestand': 'is en dat de konditie die de mentale toestand'
- p. 30 r. 11: 'geslaagdheidsvoorwaarde' moet zijn 'geslaagdheidsvoorwaarden'
- p. 37 r. -3: 'dien' moet zijn 'diens'
- p. 75 r. 6: 'een' moet zijn 'geen'
- p. 77 r. -4: na 'hoeft' hoort 'niet'
- p. 94 r. 16: 'alleen' in 'dus alleen' doorhalen
- p. 129 r. -6: laatste 'Ja-' een regel lager op dezelfde plaats
- p. 152 r. 8: 'op uiting' moet zijn 'van de uiting'
- p. 184 r. 17: 'beïnvloeding' moet zijn 'beëindiging'

STELLINGEN

behorende bij het proefschrift van J. Mönnink. *De organisatie van gesprekken. Een pragmatische studie van minimale interactieve taalvormen.*

1. In plaats van ruis, voortkomend uit willekeur, blijken onderbrekende signaalwoordjes (zoals *ja* of *hè*) en pauzes gewoonlijk doeltreffende en systematische middelen te zijn, waarmee sprekers en hoorders in de behoefte voorzien om elkaar en zichzelf te sturen.
2. De betekenis van signaalwoorden kan niet verklaard worden zonder daarbij een beroep te doen op zeer algemene regels voor een optimale gespreksvoering.
3. Te weinig taalkundigen hebben, uit onbekendheid met transkripties van konversaties, oog voor de vele regelmatigheden van het alledaagse taalgebruik.
4. Het blijft een gezond standpunt dat inzicht in de opbouw van de zin en in de woordsoorten, aangeleerd volgens welke verantwoorde grammatikamethode ook, bijdraagt aan de ontwikkeling van de taalvaardigheid.
5. Akseptatie van dialektische en sociolektische tinten in de uitspraak van het standaard-Nederlands wordt terecht vanzelfsprekender. Maar toelaten dat radio- en tv-presentatoren met duidelijke 'aksenten' spreken is intolerant ten aanzien van miljoenen toehoorders die zich dit moeten laten welgevalen, en strijdig met de eisen van goed vakmanschap.
6. Hoe wenselijk binnen een cursus taalverzorging oefeningen in een bondige schrijfstijl ook zijn, het is evenzeer wenselijk het gematigd gebruik van nuanceringen aan te leren met behulp van bijzinnen en tussenzinnen naar het model van kwaliteitsgeschriften.
7. Uitingen van soft taalgebruik (bijvoorbeeld 'Dit gebeuren moet naar jou toe best wel een stuk erkenning betekenen') zijn tot op zekere hoogte te bestrijden met harde vragen.
8. Het modieuze gebruik te spreken van een bedrijfskultuur en een organisatiekultuur, waar werksfeer en -klimaat bedoeld worden, doet afbreuk aan de evidente tegenstelling tussen natuur en cultuur. Dit gebruik is onnatuurlijk en holt aldus de kultuurtaal uit.
9. De dramatische tegenstelling in de romans van Anita Brookner tussen zelfzuchtige en rücksichtslose personages enerzijds en sensibele en kwetsbare anderzijds is een onuitputtelijk literair (en niet-literair) thema.
10. De uitspraak 'Mens sana in corpore sano' (Juvenalis 10: 356) is, gezien de kontekst, door de dichter als een advies bedoeld de goden te bidden om een gezonde geest eerder dan om een gezond lichaam.
11. De gebruikelijke inleidende uitleg van nota bene 20 seconden op telefonische antwoordapparaten is tijd- en geldverspillend geworden.

